

Jelena Zlatar
URBANE TRANSFORMACIJE SUVREMENOG ZAGREBA
Sociološka analiza

BIBLIOTEKA NOVA PLEJADA



Nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17

Za nakladnika
Igor Ranić

Urednik
Ilija Ranić

Recenzenti
Saša Poljanec Borić
Vladimir Lay
Ljubinko Pušić

Knjigu objavljujemo uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta RH

Copyright© 2013., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-18-4

Jelena Zlatar

URBANE
TRANSFORMACIJE
SUVREMENOG ZAGREBA
Sociološka analiza

Plejada
Zagreb, 2013.

Sadržaj

Predgovor	7
1. Uvod	9
1.1. O suvremenim urbanim promjenama	10
1.2. Istraživanje	13
2. Globalni procesi i suvremene promjene u gradovima	19
3. Položaj grada Zagreba.	35
4. Urbane transformacije i urbanističko planiranje	43
4.1. Obilježja, pristupi i ciljevi urbane obnove.	43
4.2. Neki pozitivni i negativni primjeri urbane obnove europskih gradova	48
4.3. Urbanističko planiranje u Hrvatskoj.	53
4.4. Definiranje urbanih promjena – stručna perspektiva.	60
5. Akteri društvenih promjena	65
5.1. Teorija akcije.	66
5.2. Moć kao djelovanje i dio društvenih odnosa	73
5.3. Urbani akteri	80
5.4. Tri razdoblja urbanih aktera grada Zagreba	85
6. Urbane promjene Zagreba nakon 2000. godine	113
6.1. Visoka poslovna izgradnja	114
6.2. Trgovački centri	120
6.3. Podzemne garaže.	127
6.4. Urbane promjene u Zagrebu nakon 2000. godine – pogledi ispitnika	132
6.5. O (ne)moći stručnih aktera	148
7. Kako dalje? (Smjernice za planiranje grada)	157
7.1. Percepcija uloge stručnjaka u daljnjem razvoju i planiranju grada	157
7.2. Smjernice za daljnje planiranje	159
8. Zaključna razmatranja	173
8.1. Primjeri europskih gradova	174
8.2. Odnos moći urbanih aktera	176
8.3. Uloga relevantnih struka u izgradnji grada	180
8.4. Pogled u budućnost.	184

Prilozi	187
Protokol intervjua	187
2. Popis ilustracija	188
3. Popis tablica, grafičkih prikaza i karata	189
Literatura	191
Kazalo	207
Summary	211
O autorici	213

Predgovor

Educatio maximam diligentiam plurimumque profuturam desiderat. (Obrazovanje zahtijeva najveću marljivost koja će donijeti najveću korist.)

Mislim da to mogu reći za znanstveni prvijenac Jelene Zlatar.

Knjiga je znanstvena, ozbiljna i obimna. Ima 263 stranice, 280 jedinica literature, 8 tablica, 9 grafičkih prikaza, karte i fotografije te u prilogu protokol intervjuja za istraživanje.

Ozbiljnost svakako ima veze s činjenicom da se knjiga dijelom oslanja na doktorsku disertaciju.

Naslov je knjige kratak, jasan, općenit i poseban istovremeno.

Ne bih ponavljala sadržaj teksta u knjizi, pa ni sažetak, nego bih u predgovoru radije iznijela vlastite impresije.

Čitajući knjigu gotovo do sredine, dobivamo dojam da je riječ o novom udžbeniku opće i urbane sociologije. Onda shvatite da se radi o pristupu "lijevkom" (kako ja to volim reći). Autorica vrlo oštroumno upotrebljava određene teorijske pristupe i autore da bi nas dovela do uže teme kojom se bavi. A bavi se urbanom sociologijom na teorijski i istraživački način.

Ovakav pristup od općeg prema posebnom gotovo da ne ostavlja nikakvu pukotinu za pronalaženje neke značajnije pogreške. U teorijskom dijelu autorica je, čini se, naklonjenija teorijama konflikta, ali ih, kao i A. Giddens, povezuje i pomiruje s onim drugima. Na teorijski dio nadovezuje se istraživanje koje je autorica sama obavila, premda u okviru šireg istraživanja *Akteri društvenih promjena u prostoru* (IDIZ). Služila se kvalitativnim metodama, u prvom redu studijom slučaja grada Zagreba.

Autoričin originalni doprinos jest povezivanje i ispreplitanje nekoliko tema: vremenoplov kroz tri društvena razdoblja promjena u Hrvatskoj (socijalističko razdoblje, tranzicijsko razdoblje, novi kapitalizam) i promjene tipova aktera (država i lokalna samouprava, novi ekonomski akteri – investitori, stručnjaci te građani i nevladine organizacije). Sve je to provela polustrukturiranim intervjuima sa stručnjacima koji se, centralno ili lateralno, bave prostorom, a na primjerima poslovnih nebodera, trgovačkih centara i podzemnih garaža u Zagrebu.

Sva tri primjera, bez obzira na profil, pokazuju da stručnjaci dobro prepoznaju i stanje i uzroke: globalizaciju, homogenizaciju, divlji kapitalizam, smrt urbanizma itd.

I tako grad postepeno ali brzo postaje bez-mjestom. Biti građanin svijeta ne znači putovati svijetom i upoznati njegove različitosti i specifičnosti, nego biti isti u svakom supermarketu, biti isti sa svima bilo gdje na nekoliko stotina kvadrata. Ovo podsjeća na knjigu sociologa Đure Šušnjića *Ribari ljudskih duša*, gdje reklame unificiraju ljude, ili Huxleyjev *Vrli novi svijet* u kome su svi zadovoljni, isti i dirigirani, sve dok se ne upali crvena lampica. Čini mi se da se Jelena Zlatar opredijelila za Huxleyjev "Otok", tj. za pravo na različitost bez obzira na cijenu.

U knjizi su možda najvažniji zaključci koji su veoma kritični prema stanju stvari u urbanim i društvenim promjenama. Ali čitatelja veseli to da se u knjizi ne odustaje od smjernica planiranja grada, njegova razvoja te uvjeta koji bi trebali upokoriti Hrvatsku ulaskom u Europsku uniju, npr. u održanju kvalitete života, prirodnih i društvenih vrijednosti te razvoju stvarne demokracije.

Knjigu preporučujem, uz malo strpljenja, na čitanje svima, posebno urbanim sociolozima. Kao što sam citirala na početku: potrebna je velika marljivost za najveću korist.

Dr. sc. Dušica Seferagić

1. UVOD

Grad nudi mogućnost za razumijevanje dalekosežnih promjena koje mogu – u određenim uvjetima – zahvatiti društvo kao cjelinu.
(S. Sassen)

U ovoj će se knjizi¹ proučiti i objasniti urbane transformacije u Hrvatskoj u tranzicijskom (postsocijalističkom) razdoblju. Na primjeru glavnoga grada Zagreba analiziramo karakter, opseg i tipove suvremenih urbanih promjena kroz odabrane, relevantne primjere. Interpretacijom rezultata provedenog sociološkog istraživanja pokušali smo dati odgovor na pitanje kako stručnjaci vide smjer i budućnost urbanih promjena.

Posebnu pozornost posvetili smo pojavi novih aktera, njihovoj dinamici i prostoru djelovanja te njihovom položaju, ekonomskoj i političkoj moći. Istražili smo novonastale “tranzicijske” aspekte urbane obnove u Zagrebu na primjerima poslovnih neobdara, trgovačkih centara i podzemnih garaža.

U uvodu donosimo neke definicije o gradu općenito i navodimo glavne hipoteze, ciljeve i metode provedenog istraživanja (metoda polustrukturiranih intervjuja s raznim pripadnicima stručnog tipa aktera) te objašnjenje načina na koji su intervjui analizirani. Pojašnjavamo i interpretaciju rezultata istraživanja svake pojedine cjeline, ostvarene putem intervjuja sa stručnim akterima.

U drugom i trećem poglavlju izlažemo teorijsko-konceptualni okvir koji ukazuje na bitne promjene u suvremenim gradovima s obzirom na upliv globalizacije i globalizacijske procese te porast urbanizacije. Definišu se i nove forme koje su u gradovima nastale kao posljedica navedenih procesa koji se javljaju u 21. stoljeću. Također, ukratko pojašnjavamo položaj grada Zagreba unutar mreže gradova u Hrvatskoj, s obzirom na njegovu veličinu i broj stanovnika.

Urbana obnova kao važan oblik urbanih transformacija, te urbanističko planiranje, analizirani su u četvrtom poglavlju. Pri tome je napravljen pregled temeljnih koncepta nabrojanih pojmova, njihovih obilježja, pristupa i ciljeva. Provedena je i operacionalizacija pojmova kojima se bavimo radi jasnijeg sagledavanja fenomena i dimenzija problematike sociološkog tumačenja aspekata urbanih transformacija u suvremenome društvu.

¹ Knjiga se temelji na disertaciji autorice pod naslovom Utjecaj društvenih aktera na urbane transformacije i obnovu Zagreba nakon 2000. godine koja je obranjena 2012. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, pod mentorstvom prof. dr. sc. Ognjena Čaldarovića. Nastala je u okviru projekta *Akteri društvenih promjena u prostoru* (2007. – 2012.) Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, s voditeljicom dr. sc. Dušicom Seferagić, koji je financiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta RH.

Peto poglavlje bavi se teorijom akcije i aktera društvenih promjena u prostoru analizom djela nekih teoretičara akcije, ponajprije onom teorije akcije Talcotta Parsonsa (ali i osvrtno na konfliktnu teoriju i teoriju simboličkog interakcionizma). Ističe se i teorija strukturacije Anthonyja Giddensa, određenje i korištenje koncepta moći Michella Foucaulta te, na kraju, tipologija aktera Michella Bassanda koja je operaciionalizirana i primijenjena na provedeno istraživanje.

Nove urbane strukture nastale u Zagrebu nakon 2000. godine, njihovi uzroci i (pozitivne i negativne) posljedice bit će prikazani u šestome poglavlju. Njih se analizira kroz odabrane primjere urbanih promjena: poslovne nebudere, trgovačke centre i podzemne garaže, koji su izgrađeni nakon 2000. godine.

U sedmom poglavlju se, putem smjernica za planiranje grada, razmatraju načini na koje stručni akteri promišljaju daljnji razvoj Zagreba, kao i svoju ulogu u njemu. Kompariraju se stavovi različitih stručnjaka o njihovoj (ne)moći u planiranju grada, problemu interdisciplinarnosti te prijedoru stavova između različitih stručnih aktera.

U zaključnim razmatranjima sumiraju se rezultati istraživanja ukazivanjem na djelovanje i položaj ostalih tipova aktera (ekonomskih, političkih i civilnih) te na promjene u odnosima moći između različitih tipova aktera, do kojih je došlo nakon 2000. godine. Iznose se i najvažnije odrednice urbanih transformacija kroz analizirana vremenska razdoblja, poglavito (ne)postojeće urbane obnove na prostoru grada. Također se pokušavaju sintetizirati rezultati razmišljanja stručnih ispitanika o budućnosti prostornog razvoja grada Zagreba.

1.1. O suvremenim urbanim promjenama

Ruralna i urbana područja oduvijek su bila prostori na kojima ljudi prebivaju i ostvaruju sve svoje aktivnosti te su, kao takva, rezultat ljudskog djelovanja. No, ovisno o svom širem društveno-političkom uređenju, svaki prostor također i povratno djeluje na pojedince (stanovnike/građane). Kao konglomerat različitih aktera, njihovih interesa i djelovanja, prostor je tako u stalnoj mijeni, pri čemu je upravo promjena njegovo trajno obilježje. Istodobno, jedno od ključnih socioloških područja je promišljanje i istraživanje prostora i njegovih transformacija jer ono neminovno ukazuju na šira društvena kretanja i društvo u cjelini. To posebice vrijedi za urbane prostore. Stoga pokušajmo ponajprije odgovoriti na pitanje što je grad.

Postoji mnogo definicija grada upravo zbog toga što se on dijelom temelji na fizičkoj komponenti, no također posjeduje i neke druge dimenzije, u prvom redu socijalnu. K. Lynch (1960) u knjizi *Slika jednog grada* objašnjava kako su konkretni elementi grada, a to su ljudi sa svojim djelatnostima, isto toliko značajni koliko i njegovi fizički dijelovi te kako oni svojim djelovanjem konstantno utječu na gradski prostor. Tako grad može po svojim općim obrisima biti povremeno nepromjenljiv, ali on to nikada nije u svim svojim dijelovima. Rast jednoga grada, kao i njegov oblik, nikada se ne može držati u potpunosti pod kontrolom. To znači da je promjena njegovo prirodno stanje koje je potrebno prihvatiti, a, osim toga, planirani proces promjena istodobno je i autonomni proces. L. Wirth u svom eseju "Urbanism as a Way of Life", iz 1938.

godine (Wirth 1969: 64), grad za potrebe sociološke analize definira kao “relativno veliko, gusto i stalno naselje socijalno heterogenih individua”, no naglašava i kako razvoj kretanja, odnosno prometna povezanost, omogućava da grad i gradski način života utječu na područje mnogo šire od granica samoga grada.

Na gradske prostore u novije vrijeme uvelike utječu i globalizacijski procesi. Ubrzanom razvojem tiskanih i elektroničkih medija te računalne tehnologije mijenja se, u prvom redu, način cirkulacije informacija. Direktnu, živu međuljudsku komunikaciju zamjenjuje indirektna i posredna (mobitel, internet, elektronička pošta) komunikacija koja premješta informacijsku razmjenu iz fizičkog u *online* prostor. Posljedično, u tom smislu dolazi do povezivanja različitih ruralnih i urbanih područja na posredan način, što prije nije bilo moguće, pa svijet postaje “globalno selo”. Njime je predstavljena jedna nova razina komunikacije i ponovnog spajanja u organsku cjelinu onih dijelova civilizacije koje je “mehaničko doba” razdvajalo. Ti su dijelovi tijekom povijesti bili određeni odnosom centar – periferija. Periferija ili urbani rub, granična gradska polja, šuma ili pustinja danas postaju relativan, vremenski specifičan termin jer elektroničko doba poništava odnos centra i periferije. To znači da sve postaje moguće na bilo kojem mjestu na našoj planeti.

Prema McLuhanu (1989) imamo pristup svim informacijama, možemo ih prikupljati i obrađivati na svim dijelovima kugle zemaljske, a posljedice tog tipa globalizacije i globalnog utjecaja na nas još uvijek nisu do kraja istražene. S druge strane, globalizacija je prouzročila transformacije u prostorima gradova te u ekonomiji gradova i regija, čime oni postaju suočeni s prijetnjom gubitka identiteta. Stoga razvojem globalizacijskih procesa upravo prostorni identitet postaje važnim čimbenikom u procesu planiranja. M. Merleau-Ponty (1945) naznačuje kako iza različitosti grada leži jedinstveno značenje s kojim se identificiraju stanovnici i kako je ono zapravo identitet grada. No, svaki grad ima više identiteta. S. Sassen (2001) smatra kako su oblici identiteta sve manje jednoznačni. Ranije se, primjerice, identitet mogao tumačiti kroz jednostavnu identifikaciju s nacionalnom državom. Danas, pak, nacionalno mjerilo gubi značenje u procesima globalizacije, dok druge komponente, kao što su globalni grad, tržište i trgovačke zone, postaju važnije. Mnoge institucije koje još uvijek smatramo “lokalnima” (trgovački centri, poslovne zgrade) zapravo postaju “mikrookoliš s globalnim razmjerom”, odnosno lokalni ili neposredni okoliš koji ima i globalna obilježja.

Najveća promjena nastala pod globalizacijskim uplivima nemogućnost je razdvajanja lokalnog i globalnog, tj. svijest da ono što promatramo kao lokalno danas također ima i širu dimenziju i postaje dio “globalnog sela”.

Istodobno s transformacijama fizičke dimenzije u gradovima (koja je i prva dimenzija našeg istraživanja) dolazi i do socijalne transformacije, dakle promjene u odnosima društvenih aktera koji utječu na razvoj grada, ali i na koje također utječu globalizacijski procesi. *Društvenim akterima* (prema: Seferagić 2005; Hodžić 2005; Zupančić 2005) u najopćenitijem smislu nazivamo subjekte koji svojim djelovanjem, ostvarivanjem ili pokušajem ostvarivanja svojih interesa, putem određene količine društvene moći i interaktivnošću, utječu na promjene i razvoj na određenom prostoru, od lokalne i regionalne pa sve do nacionalne i globalne razine. Oni utječu na kvalitetu života stanovnika, upotrebu prostora te prostornu i socijalnu mobilnost stanovništva.

Riječju, promjene u prostoru podrazumijevaju i promjene aktera koji u tom prostoru djeluju. Pritom se pojavljuju novi tipovi aktera i nestaju stari, mijenjaju se njihove uloge, kao i njihovi odnosi moći. To je druga dimenzija kroz koju se mogu promatrati urbane promjene, kao i njihova dinamika.

Predmet našeg interesa suvremeni su procesi transformacije urbanih sredina u hrvatskom tranzicijskom razdoblju, na primjeru glavnoga grada Zagreba. U Hrvatskoj se, s obzirom na različite globalizacijske i modernizacijske procese, odvijaju različite promjene i u prostoru. Dolazi do niza promjena u procedurama donošenja odluka i sve značajnijeg upliva privatnih aktera (korporativnih *developer*) na strukturu i izgled suvremenih urbanih cjelina. Neoliberalizam, između ostalog, postavlja zahtjeve za deregulacijom te društvenom i prostornom fleksibilnošću. Država, kao prijašnji važan politički akter, ustupa mjesto drugim tipovima aktera (ponajprije ekonomskim) koji vođeni svojim interesima vrše različite intervencije u prostor, što rezultira do sada nedovoljno istraženim urbanim transformacijama. Mijene do kojih dolazi u urbanističkom planiranju i urbanoj obnovi, kao i novi tipovi društvenih aktera koji se pojavljuju u Hrvatskoj, uvjetovane su širim društveno-političkim transformacijama, posebno nakon pada socijalističkog sistema te dolaskom tranzicije i neoliberalne demokracije. Važno je uočiti prijelaz iz jednog tipa odnosa prema urbanom planiranju u drugi, tj. "nestanak planiranja" do kojeg, prema mišljenju stručnih aktera, dolazi nakon 1990. godine.

U razdoblju nakon 2000. u urbanom tkivu Zagreba zbivaju se važne urbane promjene: počinju se pojavljivati mnoge interpolacije koje karakterizira proizvoljna, stihijska i neplanirana izgradnja, a ključni su u tom smislu primjeri trgovačkih centara, visokih poslovnih tornjeva i podzemnih garaža. Proces koji obilježava to razdoblje smanjenje je i nestanak planiranja do kojeg dolazi već nakon 1990., a pogotovo nakon 2000. godine, u čemu važnu ulogu ima izmjena aktera (promjena pozicija moći različitih aktera). U tom smislu, osim smanjenja moći države te povećanja moći investitora i tercijarnog sektora, knjiga analizira i pojavu civilnog sektora kao novog aktera. On se smješta između državnog aparata i žitelja grada, organizirajući i usmjeravajući nezadovoljstvo građana raznoraznim aktivnostima (primjerice prosvjedima ili organizacijom skupova, govorima/predavanjima i sl.). Akcije su to kojima se želi upozoriti na negativne posljedice nekih intervencija u prostor.

Urbane se transformacije proučavaju kroz procese urbane obnove, regeneracije i revitalizacije u prostoru grada, kao ključne tipove urbanih promjena koji se u manjoj ili većoj mjeri pojavljuju na našim prostorima i koji će biti temeljito razrađeni. Urbani se akteri, kako će se kasnije vidjeti, dijele na četiri tipa (političke, ekonomske, stručne i civilne aktere) koji se razmatraju kao segmenti odlučivanja i utjecanja i koji zauzimaju određene položaje u društvu, raspoložuci nejednakim količinama resursa u provođenju svojih interesa.

U današnje vrijeme rasprave o "dobrom životu" i o tome što ta sintagma podrazumijeva postaju sve češće. S jedne strane, dobar život obuhvaća podizanje standarda života najsiromašnijih stanovnika, a s druge uključuje slobodan odabir mjesta stanovanja te duhovno, kulturno i intelektualno poboljšanje života svih građana. Ne smije se zaboraviti ni životni okoliš koji, između ostalog, zahtijeva poboljšanje kvalitete zraka,

u prvom redu smanjenjem broja automobila u gradu. Naravno, uzimajući u obzir ove parametre, u mnogim gradovima povećanje kvalitete života za mnoge stanovnike ostaje nedostižan cilj. Brojni su razlozi tomu, poput siromaštva, zagađenosti, previsoke cijene života u gradu i manjka stanova, a oni se protežu na mnoge stanovnike grada.

Također, kad se govori o kvaliteti života, uvijek je nužno pitati – čijeg života? Razlike među stanovnicima nekoga grada tako su velike da, kad se radi o poboljšanjima ili mjerama potpore lokalnih moćnika, nikad ne treba zaboraviti kojim grupama stanovnika, tj. kojim građanima su one zapravo namijenjene.

1.2. Istraživanje

S obzirom na to da se knjiga temelji na istraživanjima, ukratko ćemo objasniti metodologiju, osnovne hipoteze i ciljeve proizašle iz teorijskih koncepata istraživanja te osnovne metode istraživanja. Također, objasnit ćemo način na koji se pristupilo interpretaciji prikupljenih podataka.

Cilj promišljanja stavova stručnih aktera o daljnjem planiranju grada, kao što će se vidjeti, usmjeren je na poboljšanje kvalitete života stanovnika grada Zagreba.² Još se od Aristotela (Lorinc 2008) vode rasprave o značenju pojma kvalitete života i tzv. "dobrog života" (*living well*) koji je, prema njemu, bio *raison d'être* stvaranja grada. Grad je nastao kako bi se živjelo dobro (i danas još uvijek postoje različita gledišta o tome što znači "živjeti dobro"). Posljedično, možemo govoriti o tome na koji bi način gradove trebalo organizirati kako bi postigli taj cilj.

U istraživanju je sudjelovalo trideset i troje ispitanika s kojima su intervjui provedeni od travnja do kolovoza 2011. godine (tablica 1).³ Ispitanici su pripadali grupi profesionalnih aktera (stručnjaka za prostor), i to sljedećih profesija: ekonomisti, arhitekti, sociolozi, etnolozi, antropolozi, geografi, demografi, povjesničari umjetnosti, pravnici i inženjeri prometa. Ispitanike smo grupirali prema njihovim profesijama iako se mnogi od njih bave u interdisciplinarnom smislu i dijelovima aktivnosti drugih profesionalnih profila.⁴

² *Kvaliteta života* stanovnika jedan je od glavnih ciljeva što ga proklamiraju gradske vlasti i urbani planeri. To je složen i višedimenzionalan koncept koji se mjeri putem velikog broja različitih indikatora, kao što su zdravlje i bolesti, socijalna mobilnost, karakteristike fizičkog okoliša (zagađenje, stanovanje), dohodak, bogatstvo i siromaštvo, javni red i sigurnost, obrazovanje, znanost i umjetnost, politička participacija (citirano prema: *U. S. Department of Health, Education and Welfare* 1969). Redovite studije o kvaliteti života važan su čimbenik u planiranju razvoja gradova. Leitmann (1999: 193) navodi četiri glavna razloga zašto je važno istraživati kvalitetu života u gradu, odnosno što takva istraživanja omogućavaju lokalnim vlastima i lokalnom stanovništvu: (1) uspoređivanje unutargradskih susjedstava; (2) identifikaciju problema i prioritetnih područja grada; (3) razvoj projekata i mjera; (4) praćenje i evaluaciju rezultata pokrenutih projekata i mjera.

³ Razgovori s ispitanicima snimali su se diktafonom te se, po provedbi intervjua, izvršila njihova transkripcija. Transkripti su pohranjeni na osobnom računalu u obliku *Microsoft Word* datoteka.

⁴ Potrebno je napomenuti da je veliki broj kontaktiranih potencijalnih ispitanika (njih dvadesetak) odbio intervju ili ga nije bio u mogućnosti obaviti, kao i to da su dva intervjua obavljena pismenim putem.

Tablica 1. Broj ispitanika prema profesiji

Profesija	Broj ispitanika
1. sociolozi	7
2. etnolozi i antropolozi	4
3. povjesničari umjetnosti	3
4. ekonomisti	4
5. geografi i demografi	3
6. arhitekti	5
7. pravnici	3
8. inženjeri prometa	4

Osnovne hipoteze istraživanja bile su sljedeće:

1. U prostoru grada Zagreba u poslijeratnom razdoblju (nakon 1995., a posebno iza 2000. godine) odvijaju se prostorno-urbane promjene koje bitno mijenjaju strukturu i izgled postojećeg grada.
2. U društvenom kontekstu Hrvatske i grada Zagreba počinju se profilirati određeni tipovi društvenih aktera koji svojim djelovanjem utječu na prostorne promjene.
3. Jedna od osnovnih promjena u procesu izgradnje grada i urbane obnove pojava je individualnog graditelja, poduzetnika, odnosno korporativnog investitora čije mjesto, opseg djelovanja i kompetencije nisu još u potpunosti normativno regulirani, pa se kao posljedica navedenoga pojavljuje nametanje projekata koji nisu dijelovi promišljenih i usvojenih urbanističkih planova.
4. Urbane su promjene zato parcijalne te se javljaju kao neplanirana (projektna, parcelna), izgradnja objekata.

Kako je cilj knjige sustavna kritička analiza teorijskih koncepata koji se razvijaju unutar suvremene urbane sociologije, a odnose se na razumijevanje procesa urbane obnove te postojeće prakse obnove grada (ovdje Zagreba), on se može operacionalizirati na nekoliko užih ciljeva:

1. Kritička analiza novonastalih, tranzicijskih aspekata urbane obnove u odnosu na njezino izvorno određenje, praksu i raniju ulogu te promjene koje je doživjela.
2. Kritička analiza položaja i djelovanja relevantnih aktera koji sudjeluju u ostvarenju prostornih promjena. Analiza će obuhvatiti već ranije navedenu podjelu na četiri tipa aktera (stručne, ekonomske, političke i civilne).
3. Analiza moći i djelovanja civilnih aktera (civilnih organizacija i građana) u transformacijama grada.
4. Određivanje smjernica i mogućnosti u planiranju i provođenju procesa urbane obnove u gradu Zagrebu u budućnosti.

Budući da je u radu korišteno kvalitativno istraživanje, prije pojašnjenja metodologije koja je korištena kratko ćemo se osvrnuti na osnovne razlike između kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja i na glavne odrednice potonjih. "Kvantitativna istraživanja su ona koja pružaju brojčani opis istraživane pojave, redovito putem statističke analize i sažimanja izvornih podataka. Za razliku od njih kvalitativna se istraživanja

ne oslanjaju na statističke zaključke, već nude dublji ali posve kvalitativan, odnosno nenumerički opis pojave koju istražuju.” (Milas 2005: 47).⁵

Maxwell (1996: 75) navodi pet posebnih istraživačkih namjena za koje su kvalitativne metode izrazito pogodno:

- Razumijevanje značenja – kvalitativnim se metodama nastoji istražiti kako sudionici tumače i pridaju smisao događajima, a ne kakvi događaji uistinu, sami po sebi, jesu.
- Razumijevanje okruženja u kojemu sudionici djeluju i kako ono na njih utječe – za razliku od kvantitativnih istraživanja koja putem velikih i nepristranih uzoraka nastoje doći do širokih uopćavanja i općevažećih zakona, kvalitativne se metode bave upravo posebnim okolnostima koje su utjecale na oblikovanje situacija, nastojeći zadržati individualnost i idiografičnost vlastitoga pristupa.
- Uočavanje neočekivanih i nepredvidivih pojava – za razliku od zatvorenih pitanja ankete, kvalitativna istraživanja vlastitom otvorenosti dopuštaju dobivanje posve neočekivanih nalaza, pa se često koriste kao polazni podaci za konstrukciju upitnika za kvantitativna, anketna istraživanja.
- Razumijevanje tijeka kojim se odvijaju događaji i ponašanje ispitanika – to čini bitnu razliku u odnosu na primarnu zainteresiranost za konačni ishod koji je svojstven kvantitativnom pristupu.⁶

Metoda istraživanja kvalitativnog je tipa. Radi se o metodi polustrukturiranih intervjua s predstavnicima stručnih aktera, koji su se kombinirali s arhivskim podacima

⁵ Kvalitativni se pristup u svojim analizama, dakle, ne služi brojčanom, “objektivnom” slikom stvarnosti, već se koncentrira na metode kao što je analiza teksta i na odgovore koje ispitanici daju kroz intervjue. Cilj ovoga pristupa i tipa analize uglavnom je deskripcija nekog fenomena u određenom vremenskom razdoblju, kako bi se dobila dublja i cjelovitija slika istoga. “Kvalitativne se metode sukladno tome temelje na analizi tekstualne građe nastale na temelju osobnih iskustava, životnih priča, pojedinačnih i skupnih intervjua, opažanja i svih drugih dokumenata koji opisuju podjednako svakodnevene i izuzetne trenutke značajne za život pojedinca. Osnovni ciljevi kvalitativne analize sastoje se uglavnom u detaljnom opisivanju i tumačenju kao načinima potpunijeg i dubljeg razumijevanja istraživane pojave. Taj se cilj nastoji postići iscrpnim proučavanjem iskustva sudionika/ispitanika koje odražava njihovo viđenje stvarnosti i način na koji je doživljavaju i suočavaju se s njome.” (Milas 2005: 572).

⁶ Razvijanje uzročnih objašnjenja koja su se dosad često odricala kvalitativnim metodama, u nekim se slučajevima pokazuje kao njihova prednost u odnosu na klasične eksperimentalne nacрте istraživanja. Radi se zapravo o lokalnoj uzročnosti (Miles i Huberman 1994), odnosno aktualnim događajima koji su doveli do osobitog ishoda. Istraživači kvalitativnog usmjerenja zapravo se bave načinom na koji neka pojava utječe na ljudsko ponašanje. Kod kvalitativnih istraživanja važno je naglasiti nemogućnost uopćavanja rezultata na čitavu populaciju, dok se kod kvantitativnih istraživanja uvijek pokušava ostvariti reprezentativni uzorak i time osnovna ideja za “univerzalno važećim zakonima”, pri čemu se na bazi pažljivog uzorka pokušava doći do saznanja koja je moguće poopćiti. Bitna je razlika dvaju pristupa i manji broj ispitanika u kvalitativnom istraživanju, za razliku od kvantitativnih, širih uzoraka. “Kvalitativno istraživanje se koristi malim nerezeprezentativnim uzorkom ispitanika koji ne dopušta uopćavanje ali omogućuje dublju analizu. Ispitanici su sudionici i subjekti u istraživanju – istraživač i ispitanici čine jedinstvo jer zajednički nastoje doći do razumijevanja podataka, a ispitanici redovito pomažu u procjeni valjanosti opisa i tumačenja koje iznosi istraživač.” (Milas 2005: 575).

i njihovim analizama. Naročito je bilo važno da su intervjui polustrukturirani zato što time omogućuju fleksibilnost potrebnu da se dođe do tema i informacija koje prije ispitanici nisu spomenuli ili im nisu bile poznate.⁷

U sličnim istraživanjima mogu biti uključeni svi tipovi aktera, prema tipologiji koja obuhvaća ekonomske, političke, civilne i stručne aktere, ali u ovom slučaju intervjui su obavljani sa stručnim akterima koji se bave urbanizmom. Dakle, odabrane su discipline/struke koje se najviše tiču urbanizma. Osnovni je cilj istraživanja bio dobiti cjelovitu, strukturiranu sliku procesa urbane revitalizacije i urbane regeneracije u Zagrebu, uočiti promjene u urbanom planiranju 1980-ih, od 1990. do 2000. i napokon poslije 2000. te prikazati ulogu prostornih aktera u tim trima razdobljima, odnosno kako je oni sami vide i kako ocjenjuju mogućnost svojega djelovanja. Stručni akteri bili su najpogodnija ciljana skupina za ovo istraživanje jer je cilj bio dobiti veliki broj informiranih i educiranih ispitanika koji svojim znanjem svjedoče i instruiraju o relevantnim procesima u spomenutim razdobljima. Na kraju, željeli smo utvrditi i bitne smjernice (odrednice) za buduće planiranje razvoja grada i upravljanja gradom, za što je također bila najpogodnija navedena skupina aktera.

U provođenju intervjua koristili smo prigodni uzorak (*convenience sampling*, Weiss 1994: 24) u kojem je bio prihvaćen gotovo svaki pripadnik ciljane skupine ispitanika voljan odgovoriti na pitanja, a započeli smo s intervjuiima s onim stručnjacima koji su bili dostupni (u mogućnosti obaviti intervjui). Oni su predlagali druge stručnjake, što je stvorilo mogućnost primjene postupka znanog kao "metoda snježne grude" (*snowball sampling*). Prema definiciji, uzorak dobiven lančanim upućivanjem (*chain referral sample*) stvara se kroz seriju referenata u krugu ljudi koji poznaju jedni druge (Weiss 1994: 25–26).

Nakon analize intervjua i komparacije različitih vremenskih razdoblja napravili smo usporedbu na drugoj razini, prema različitom profilu stručnjaka, a s obzirom na to koje probleme najviše primjećuju i ističu te na koje probleme najčešće ukazuju u daljnjem planiranju grada Zagreba i mogućim urbanim transformacijama (regeneraciji, revitalizaciji i urbanoj obnovi).

Za razliku od kvantitativnih istraživanja čiji se rezultati temelje na odgovorima stotina, ponekad i tisuća ispitanika, dubinski se intervjui u pravilu obavljaju na uzorku ne većem od tridesetak osoba. Ne radi se o probabilističkom (u kojem su ispitanici bira-

⁷ Polustrukturiranim intervjuiom naziva se i problemski usmjeren (dubinski) intervjui, pri čemu samo stupanj strukturiranosti varira između raznih oblika. No, pod njim se podrazumijevaju svi oblici otvorenog, polustrukturiranog intervjua. Problemski usmjeren intervjui definira se kao situacija vođenja problemskog razgovora kojom upravlja istraživač ili ispitivač da bi postigao tri cilja: (1) spoznao socijalnu stvarnost; (2) utvrdio nedostatke koji postoje u toj situaciji i njihove uzroke; (3) prema potrebi, izmijenio postojeću situaciju (Halmi 1996: 252–253). Prema Gilliju (1974), ispitivač treba sudioniku dati svaku informaciju koju on još ne posjeduje, a mogla bi biti važna za problem. Treba se poslužiti onime što je naučio iz prethodnih intervjua, uspostavljajući veze između problema koje je uočio, i diskutirati s intervjuiranim o onome što je moguće učiniti da bi se počelo mijenjati promatranu situaciju. Intervjui treba potaknuti pitanje: što činiti dalje? Kao što možemo primijetiti na primjeru naših intervjua, upravo će to pitanje biti ključno te će ispitanici u tom smislu ukazati na moguće smjernice u urbanističkom planiranju i daljnjem razvoju grada.

Tablica 2. Organizirajuće i globalne teme

Organizirajuće teme	Globalne teme
1. Urbane transformacije (urbana obnova, regeneracija i revitalizacija) – osnovna obilježja	Velika disproporcija u moći između različitih tipova aktera
2. Akteri urbanih promjena	
3. Uzroci i posljedice urbanih transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine (primjeri poslovnih tornjeva, trgovačkih centara i podzemnih garaža)	Neplanirani i stihijski projekti prevladavaju u Zagrebu nakon 2000. godine – “nestanak planiranja”
4. Komparacija stavova stručnih aktera: (ne)moć stručnih aktera u planiranju grada	Potrebna je interdisciplinarnost i promjena pozicija moći stručnih aktera, kao i uravnoteženje djelovanja svih stručnih aktera
5. Nepostojanje interdisciplinarnosti	
6. Podijeljenost stavova među različitim stručnim akterima	
7. Percepcija uloge stručnjaka u daljnjem razvoju i planiranju grada	Stvaranje konkretnih kriterija (vizije/strategije) grada je nužno
8. Smjernice za daljnje planiranje grada	

ni nasumično), već o namjernom uzorku tipičnom za populaciju čije mišljenje želimo upoznati. Pri tome je važno da istraživanjem budu obuhvaćeni različiti ispitanici, što osigurava zastupljenost međusobno različitih stavova o pitanjima koja istražujemo. Razgovori se obavljaju do trenutka kada je tema iscrpljena, tj. toliko dugo dok se razmišljanja u razgovorima ne počinju ponavljati (Milas 2005: 587). Strauss i Corbin (1990) ovo nazivaju “teorijskim zasićenjem” koje obilježava izostanak pojave novih ili značajnih podataka.

U nastavku ćemo objasniti polazišta od kojih smo krenuli i način na koji smo interpretirali podatke prikupljene metodom polustrukturiranih intervjua.

Pri interpretaciji intervjua oslanjali smo se na “koncept tematskih mreža” (Attride-Stirling 2001: 386), tehniku analize intervjua koja se spominje kod raznih autora⁸. Struktura analize tematskih mreža izvodi se od definiranja bazične teme, preko organizirajuće do globalne teme. **Bazična tema** je tema najniže razine općenitosti. Više bazičnih tema zajedno predstavlja organizirajuću temu. Organizirajuća tema, kao što joj naziv i govori, organizira bazične teme u klastere koji su apstraktniji i više otkrivaju o sadržaju teksta. **Globalna tema** sakuplja organizacijske teme i tvori argument ili sumira manje općenite teme. Ona nam svojom najvišom razinom općenitosti pojašnjava o čemu se zapravo radi u tekstu, a u kontekstu provedene analize. Svaka globalna tema središte je jedne tematske mreže. Tako analiza može rezultirati

⁸ Strauss i Corbin 1990; Glaser i Strauss 1967; Ritchie i Spencer 1994; Bryman i Burgess 1994; Cresswell 1997; Denzin i Lincoln 1998; Feldman 1995; Miles i Huberman 1994; Silverman 1993.

više od jednom globalnom mrežom.⁹ **Tematske mreže** stvaraju se kroz više faza koje obuhvaćaju najprije kodiranje materijala te kroz njega segmentiranje teksta u identificiranje apstraktnih tema, a zatim konstruiranje tematskih mreža prema trima, prije spomenutim temama (bazičnim, organizacijskim i globalnim). Na kraju slijedi interpretacija samih tematskih mreža. (Attride-Stirling 2001: 388–390).

Interpretacija intervjua je, prema tome, i u ovom slučaju strukturirana tako da se krenulo od najniže razine općenitosti, bazičnih tema, preko organizirajućih do globalnih tema. Analiza prikupljenog materijala, uz pomoć kodiranja materijala i segmentiranja teksta, dovela je do identifikacije osam organizirajućih tema i četiri globalne teme (tablica 2).

⁹ Važno je napomenuti kako su tematske mreže samo oruđe u analizi, a ne analiza sama. Jednom kada su tematske mreže konstruirane, tada zapravo djeluju kao organizacijski princip u interpretaciji teksta (Attride-Stirling 2001: 388).

2. GLOBALNI PROCESI I SUVREMENE PROMJENE U GRADOVIMA

Kad se razmatra položaj velikih gradova u suvremenom društvu, postavlja se pitanje na koji način suvremene promjene u društvu (ponajprije globalni procesi) utječu na gradove i njihovu fizičku i socijalnu strukturu. Upravo su stoga novije transformacije gradova prva dimenzija od koje polazimo u raspravi o problematici urbanih transformacija u Hrvatskoj, konkretno na području grada Zagreba. Za početak ćemo ukratko razmotriti pojam urbanizacije te dva koncepta Čikaške škole urbane sociologije koji se odnose na posljedice života u gradu. Zatim se osvrćemo na novije teorije grada, nakon čega slijedi opis promjena koje se pojavljuju u 21. stoljeću te utječu na urbane transformacije. Na kraju ćemo ukratko raspraviti i nove urbane forme koje nastaju uslijed tih procesa.

Moderna društva, prema Giddensu (2007), odlikuje visoki stupanj urbanizacije pa tako najveći gradovi u industrijaliziranim zemljama imaju i do dvadeset milijuna stanovnika, a konurbacije¹ mogu uključiti i puno veći broj stanovnika. Širenje gradova bilo je, a i sada je u mnogim zemljama, posljedica porasta broja stanovnika i migracije stanovništva s poljoprivrednih zemljišta, sela i malih gradova.

Urbanizacija, tj. porast broja stanovnika u gradovima, važna je promjena jer je tijekom većeg dijela ljudske povijesti život bio baziran u ruralnome svijetu. Godine 1800. čak je 97% svjetske populacije živjelo u ruralnim naseljima s manje od 5000 stanovnika (prema: Cohen i Kennedy 2007: 408), da bi 2000. godine, samo 200 godina nakon početka masovne urbanizacije, postojala čak 254 grada s više od milijun stanovnika. Ti su gradovi vrlo različiti, ali se (prema: Cohen i Kennedy 2007: 408) mogu klasificirati u sljedeće kategorije:

1. "Antički gradovi" (Bagdad, Kairo, Meksiko, Atena, Rim) – gradovi izgrađeni na temeljima naselja koja su činila baze velikih urbanih civilizacija u prošlosti (zbog toga te gradove danas posjećuju turisti koje zanimaju ostaci tih urbanih kultura).
2. "Kolonizacijski gradovi" (Caracas, Lagos, Mumbai) – gradovi koji su slijedili kolonizacijsku ekspanziju ili bili njome popraćeni. Poslovni centri i bogata predgrađa tih gradova često se doimaju poput bogatih otoka okruženih morem siromaštva.
3. "Industrijski gradovi" (Birmingham, Toronto, Frankfurt) – gradovi koji su postali središta industrijske, komercijalne ili financijske aktivnosti u razdoblju napretka i

¹ Pojam koji opisuje spajanje gradova, tj. više gradova sraslih u jedno urbano područje, poput Tokija ili Istanbula.

nastanka sustava države-nacije. Oni su također i centri velikih socijalnih promjena i imigracija.

4. "Globalni gradovi" (London, Pariz, Tokio, New York), koji su bili jednako važni u modernom razdoblju, također počinju predstavljati poseban društveni karakter i ulogu u procesu globalne promjene i integracije.

Broj stanovnika u gradovima u stalnom je porastu pa je tako urbanizacija u 20. stoljeću globalni proces koji zahvaća i zemlje u razvoju. Između 1960. i 1992. broj gradskih stanovnika porastao je za milijardu i 400 milijuna. Pretpostavlja se da će u idućih dvadeset godina, odnosno do otprilike 2030. godine, porasti za još 2 milijarde.²

Prema Vresk (2002: 19), tri su faze urbanizacije kroz koje svjetska populacija prolazi ili je u nekim zemljama već prošla:

1. Predindustrijska – u njoj je stupanj urbanizacije vrlo nizak, a udio gradskog stanovništva ne prelazi 1/6 ukupnog stanovništva. U strukturi aktivnog stanovništva prevladava primarni sektor djelatnosti (poljoprivreda).
2. Industrijska – u njoj razvoj industrije (sekundarni sektor) daje poticaj urbanom razvoju.
3. Poslijeindustrijska – karakterizira najrazvijenije zemlje, a prelazak na tercijarni sektor glavni je poticaj urbanizacije. Također, u tom razdoblju dolazi i do naseljavanja rubnih i prigradskih zona, tj. prijelaza iz trenda preseljenja stanovništva iz sela u grad u preseljenja iz grada u okolicu.

Svakako važna posljedica od 1970-ih nadalje upravo je restrukturiranje ekonomskog i društvenog života u glavnim centrima – metropolama. Suvremene postindustrijske metropole (prema: Milić, ur. 2004: 156) kroz deindustrijalizaciju doživljavaju promjene u strukturi proizvodnje, tržištu radne snage i profesionalnoj strukturi. Tržište se pomiče s proizvodnje roba k razvoju sektora usluga, a promjene u urbanoj ekonomiji izazivaju i promjene u prometu nekretninama.³

Danas su izazovi urbanizacije mnogi pa se (prema: Giddens 2007) spominju njezine brojne posljedice. To su prvenstveno ekonomske posljedice jer se smatra kako neće biti moguće otvarati radna mjesta potrebna za procijenjeni rast populacije u gradovima. Također se upozorava i na ekološke opasnosti, poput prometnog zagušenja i pretjerane izgradnje, koje rezultiraju problemom onečišćenja (primjer je, recimo, Ciudad de México, slika 1), te društvene učinke kao što je nedostatak sredstava zemalja u razvoju kojima bi se moglo omogućiti školovanje mlađoj populaciji, što ima kao jednu od svojih posljedica i siromaštvo⁴.

Naglim rastom (imigracijom) stanovništva u SAD-u javljaju se i prva proučavanja i studije grada i gradskog života. Grad se u počecima razvoja urbane sociologije pro-

² Treba napomenuti i kako urbano stanovništvo raste brže od ukupne populacije svijeta: 39% svjetske populacije 1975. živjelo je na urbanim lokalitetima, oko 2000. godine 50%, a predviđa se da će ih oko 2025. živjeti 63% (Giddens 2007).

³ Do sličnih promjena dolazi i krajem 1980-ih u socijalističkim gradovima, no u ovom slučaju radi se prvenstveno o polumodernizaciji i "deformiranoj" urbanizaciji u obliku zakašnjele deindustrijalizacije i transformacije u pravcu postindustrijskih metropola (Milić, ur. 2004: 156).

⁴ Dakako, (ne)obrazovanje nije jedini uzrok siromaštva.



Slika 1. Primjer urbanog rasta – Ciudad de México

matrao kao socijalni laboratorij, i to fenomenološki, bez upuštanja urbanih sociologa u dublju analizu. **Čikaška sociološka škola** prva je započela važna empirijska istraživanja o gradu, a njezini glavni pripadnici (R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie i L. Wirth) zainteresirali su se za značenje grada, odnosno za fenomen nastanka i razvoja urbane kulture. Nametala su se pitanja je li grad izvor velikog zla ili osnova ljudske civilizacije? Kakve bi kompromise trebalo činiti u gradu i kakvi konflikti nastaju između “starosjedioca” i novih stanovnika pridošlih u grad? Tako je R. Park, kao središnja ličnost čikaške urbane sociologije, smatrao kako okolina stimulatивно djeluje na pridošlice, ali naglašava i negativne posljedice na njihov život u velikom gradu.

Dva su ključna koncepta kojima se bavila Čikaška škola. Prvi se bazira na primjeni **ekološkog pristupa**, nazvanog “humana ekologija”, koji se, primijenjen na proučavanje grada, odnosi na urbanu socijalnu ekologiju. Tim pristupom pripadnici Čikaške škole pokazuju kako se položaj glavnih urbanih naselja i raspored četvrti može shvatiti s pomoću načela ekoloških sustava, tj. adaptacije biljnih i životinjskih organizama na okoliš u kojem žive. Jednom kad nastane, grad postaje samostalni mehanizam koji iz populacije u cijelosti selektira pojedince najpogodnije za život u određenoj regiji ili sredini (Park 1952).

Prema Giddensu (2007), u početnim fazama rasta modernih gradova industrije se lociraju na mjestima pogodnim za opskrbu sirovinama, a stanovništvo se nastanjuje oko industrijskih postrojenja koja su istodobno i njihova radna mjesta. Posljedično, neke lokacije postaju privlačnije i konkurentnije pa im stoga raste cijena. Središtem grada počinje dominirati administracija, a imućniji se stanovnici povlače u nove grad-

ske četvrti, "suburbije", koje se izgrađuju na manjoj ili većoj udaljenosti od rubova grada. Taj proces slijedi i izgradnja prometnica koje olakšavaju dolazak na posao i povratak s posla. Gradovi se počinju širiti u koncentričnim krugovima, pa E. W. Burgess u svom modelu koncentričnih zona, kojim je analizirao Chicago, grad dijeli na pet zona ili područja: (1) CBD – *central business district* (središnja poslovna zona), u kojoj su koncentrirane trgovine, banke, hoteli, uprava; (2) zona tranzicije (prijelaza), u kojoj prevladavaju industrija i stambena naselja sa siromašnijim slojevima stanovništva; (3) zona lošijeg stanovanja, u kojoj žive radnici u unajmljenim stanovima, a najčešće su zaposleni u industriji; (4) zona rezidencijalnog stanovanja, svojevrsni suburbiji, u kojima žive obitelji s višim prihodima; (5) stambena zona najbogatijih stanovnika, koja je udaljena i do sat vremena od centra osnovnog grada (Park i Burgess 1967: 55).

Drugi koncept kojim se bavi Čikaška škola jest **urbanizam kao način života**. Prema Wirthu (1969: 151), veličina, tj. broj stanovnika nekog grada, ima utjecaj na karakter međuljudskih odnosa⁵. Veća gustoća proizvodi veću diferencijaciju i specijalizaciju, čime pojačava proces diversifikacije i kompleksnost socijalne strukture. *Heterogenitet stanovništva* znači svojevrsnu povezanost između veličine grada, širine spektra individualnih varijacija i socijalne diferencijacije koja vodi labavljenju veza zajednice, pojačanoj društvenoj kompeticiji, anonimnosti i multipliciranju interakcija, često uz sniženje razine međusobnog povjerenja pojedinaca. Wirth također sugerira kako veća socijalna heterogenost promovira i bržu socijalnu mobilnost.

Wirth je želio postaviti osnove općoj teoriji grada, zasnovanoj na ideji da grad predstavlja poseban kulturni fenomen sa svojim specifičnim sistemom vrijednosti i normi. Tako se razvila ideja o raznim "urbanim" specifičnostima, kao što su "urbani promet", "urbana kultura", "urbana glazba" itd. (prema: Castells 1977: 77–78). Također, u društvenim odnosima nije više moguća direktna participacija, a umjesto nje rastu sustavi društvene i političke reprezentacije (Cohen i Kennedy 2007). Pripadništvo grupama postaje nestabilno i povezano s pojedinačnim interesima putem zajedničkog druženja. "Kad pojedinac jedanput uđe u skupinu ili mrežu, mogućnosti za njezino širenje se višestruko povećavaju. Posljedica je da pozitivne mogućnosti u gradu često nadmašuju ograničenja, zbog čega stanovnici mogu razviti i održati zadovoljavajuće odnose." (Krupat 1985: 36). U tom je smislu dominantna *asocijacija* (u kojoj se ljudi povezuju kako bi unaprijedili svoje ciljeve, a interesna sfera je dominantna) iznad *zajednice* (u kojoj se ljudi povezuju primarno na temelju osjećaja zajedništva i zajedničkih ciljeva, a najčešće preko rodbinskih veza)⁶.

⁵ U smislu većih individualnih razlika među pojedincima, većeg stupnja diferencijacije među ljudima i višeg stupnja segregacije. Zamjena veza solidarnosti s formalnim kontaktima, promjena socijalnih odnosa zbog smanjenja broja osoba koje se osobno poznaju i međusobna ovisnost bit će više funkcionalnog, a ne emocionalnog karaktera i prevladat će sekundarni odnosi, impersonalni, vještački, tranzitivni i segmentarni (Wirth 1969: 151).

⁶ Fisher (1984) naglašava kako urbanizam velikih razmjera zapravo potiče raznolikost supkultura umjesto da sve stanovnike grada utopi u anonimnoj masi. Osobe koje žive u gradovima sposobne su surađivati s drugim osobama sličnog podrijetla ili interesa i razvijati lokalne veze. Zbog veličine i raznolikosti gradskih sadržaja mogu se pridružiti vjerskim, etničkim, političkim i drugim skupinama, kakve manji gradovi ili sela ne omogućavaju.

Neki autori (Giddens 2007) smatraju kako je Čikaška škola bila značajna i zbog velikog broja empirijskih istraživanja, koja su koristila specifičnu metodologiju, te zbog izbora predmeta istraživanja, a napose zbog svojih teorijskih koncepata. No, također ukazuju na određene nedostatke. Tako su, primjerice, modeli prostorne organizacije koje je razvila Čikaška škola ipak modeli isključivo američkoga iskustva te stoga odgovaraju samo određenim tipovima gradova u Sjedinjenim Državama, a ne i onima u Europi, Japanu ili zemljama u razvoju. Čikaškoj se školi spočitava i podcjenjivanje svjesnog dizajniranja i planiranja ("ljudske organizacije") jer urbani razvoj smatra isključivo prirodnim procesom, tj. procesom koji uvažava karakter čikaškog okoliša ("geografsko" zaključivanje).

Novije teorije grada, među čije predstavnike spadaju i dvojica vodećih autora urbane analize, D. Harvey (1973; 1982; 1985) i M. Castells (1983; 2000), naglašavaju kako urbanitet⁷ nije autonoman proces, kao što to tvrde predstavnici Čikaške škole, već proces koji se mora promatrati i analizirati u odnosu na šire političke i ekonomske promjene u društvu. Harvey ističe kako se radi o jednom aspektu kreiranog okoliša koji je nastao širenjem industrijskog kapitalizma. U tradicionalnim društvima grad i selo bili su jasno razdvojeni, dok u modernom svijetu industrija podjelu između grada i sela čini manje transparentnom. Poljoprivreda se, kao i industrijski rad, mehanizira i prilagođava cijenama i profitu. U modernom se dobu, dakle, prostor stalno restrukturira, a taj je proces određen mjestom na kojem će velike tvrtke smjestiti svoje tvornice, istraživačka središta i ostale pogone kojima raspolažu.

Castells (1977) također napominje kako je prostorni oblik društva povezan s općom mehanizacijom društvenog razvoja, no i kako oblik i arhitektura gradova zapravo izražavaju borbe i sukobe između različitih društvenih skupina. Prostor za njega nije samo socijalno proizveden već je i historijski realitet i podložan je odrednicama tog realiteta. On kritikom pojma *urbane kulture* kritizira klasičnu urbanu sociologiju u cjelini. Urbana kultura, prema njemu, označava mit o napretku koji želi ponuditi samo jednu ideologiju razvoja, i to onu osnovanu na ideji modernosti vezanoj uz liberalni kapitalizam. Tretiranje pojma "urbanog" (ili "urbanizacije") kao generalizirajućeg svjetskog procesa (što, po njemu, čini Lefebvre⁸) implicira da se radi o općevažećem modelu i fenomenu koji je jedini moguć i "ispravan", čime se ne nudi niti otvara alternativa razvoja. "Cijeli problem je u sljedećem: termin *urbano* i *urbana kultura* nije nevin termin, već sugerira hipotezu proizvodnje društvenog sadržaja (*urbano*) i transhistorijsku formu (*grad*), kao što izražava i opću koncepciju proizvodnje druš-

⁷ Pod "urbanitetom" (prema: Čaldarović 2009) se misli na sve one karakteristike koje "grad čine gradom" – isprepletenost i koncentraciju tzv. centralnih funkcija, a "zonira" se na periferiju, zajedno s ubrzanim vremenom koje urbanitetu najviše odgovara. Wirth urbanitet naziva "načinom života", opisujući utjecaj gradova na društveni život i objašnjavajući kako grad više nije mjesto stanovanja i radionica modernog čovjeka, već inicijativno i kontrolno središte ekonomskog, političkog i kulturnog života koje je privuklo najudaljenije zajednice svijeta u svoju orbitu te povezal različita područja, ljude i aktivnosti u sređeni svemir (Wirth 1969).

⁸ Lefebvre (1974) u svom djelu *Urbana revolucija* izlaže koncepciju o prevlasti urbanog nad ruralnim, tzv. *urbanoj revoluciji* kao vrsti preobražaja do kojih u suvremenom društvu dolazi, a gdje prevladavaju pitanja planiranja, rasta i industrijalizacije, pri čemu urbanizam dominira industrijskim društvom.

tvenih odnosa, odnosno cijelu teoriju društvene promjene (*social change*), pa time i teoriju revolucije.” (Castells 1977: 89). Castells, nadalje, smatra kako se razvoj grada može dogoditi i u nekom drugom smjeru, pogotovo u slučaju tranzicijskih društava. Sumirajući najvažnije kritike klasične urbane sociologije (prema: Čaldarović 1985: 207), možemo zaključiti kako se ona dovedu u pitanje u prvom redu zbog njezine orijentacije na odvojeno proučavanje prostornog i društvenog, zbog korištenja prostornog (ekološkog) kao eksplanatornog te krajnje pojednostavljenih shema o društvenom sistemu i njegovoj interakciji s prostorom. Zatim, klasičnoj urbanoj sociologiji zamjera se i ideološkičnost jer se koristi terminima koji imaju ideološko značenje te vrše funkciju invertiranja socijalne politike u prostornu sferu.

Prema Castellsu, napokon, grad nije samo urbani prostor već i dio procesa kolektivne potrošnje⁹, važnog aspekta industrijskog kapitalizma. Promet, škole i mjesta za zabavu samo su načini na koji ljudi kolektivno “konzumiraju” proizvode moderne industrije (Castells 1983). Nad tim procesima moć imaju velike banke i korporacije, uz pomoć državnih službi koje na njih utječu planiranjem prostora, napose stanova, prometnica i javnih površina. Fizički oblik gradova, prema tome, zapravo zrcali moć tržišta i države. Gradovi su, dakle, prema njemu, umjetni okoliš nastao kroz ljudske djelatnosti. Neboderi se, primjerice, grade zato da “simboliziraju moć novca nad gradom, te predstavljaju katedrale razdoblja uspona korporacijskog kapitalizma” (Castells 1983: 103). Na nešto kasnije prikazanim primjerima urbanih transformacija u Hrvatskoj uočit ćemo kako se navedeni koncept može primijeniti u kontekstu analize Zagreba i novonastalih struktura koje uključuju upravo visokogradnju.

Prijelaz u 21. stoljeće obilježavaju velika politička i ekonomska previranja te još snažniji globalizacijski procesi. Globalizacija nije samo jednoznačno zbivanje već komplicirani konglomerat procesa koji su često kontradiktorni. Waters (1996: 63–64) globalizaciju, sumiranjem zaključaka sociološke analize, definira kao: (1) suvremeni proces koji izbija na površinu već od 16. stoljeća, trpeći s vremenom sve veće ubrzanje; (2) proces koji povlači sa sobom sistematsku povezanost svih postojećih individualnih društvenih veza (sve se povezuje sa svacim); (3) proces u kojem dolazi do ispreplitanja utjecaja zbog čega svijet postaje manjim, pa tako globalizacija implicira fenomenologiju *eliminacije* prostora i *globalizacije* vremena; (4) proces u kojem se smanjuju i nestaju tradicionalne podjele prostora. Čitav svijet (prema: Wallerstein 1980) postaje jedinstven ekonomski sistem, tj. svjetski sistem, do kojeg dolazi pri velikoj rasprostranjenosti procesa ekonomskog povezivanja, ali i kulturnih, političkih i ekonomskih veza. Globalizaciju tako trebamo (prema: Pušić 2001) shvatiti kroz tri međusobno spregnuta toka ili procesa društvenih promjena: ekonomski, politički i kulturni. A svaki od njih ima prostorne implikacije. Upravo se grad pojavljuje kao njihovo zrcalo.

⁹ *Kolektivna potrošnja* pojam je koji se može odnositi na stanovanje, škole, prostore za provođenje dokolice, servise i usluge te područja u kojima se na nekoj razini ostvaruje potrošnja. Za njihovo je održavanje zadužena država, a uglavnom se troše kolektivno. “Država se angažira jer želi imati monopol kako bi osigurala interese kapitalističke klase kao cjeline.” (Castells 1977: 460).

Giddens (1991: 20) tvrdi da niz ključnih obilježja modernosti dovodi do velikih razlika modernog u odnosu na tradicionalno društvo¹⁰, a upravo su globalizacija i globalizirajući mehanizmi svojevrsan nazivnik svih tih obilježja navedenih u nastavku. Radi se o, prema Giddensu, procesu *iskorjenjivanja* socijalnih odnosa iz lokalnog konteksta i prijelazu na globalne procese, a putem različitih mehanizama (među kojima se neki posebno ističu):

1. Proces *odvajanja prostora i vremena*, što znači da u modernosti vremenska koordinata ne ovisi o tome gdje se nalazimo, kao što je to bilo prije. U predindustrijskim društvima vrijeme se nije još bilo standardiziralo na cijeloj zemaljskoj kugli. U 20. stoljeću svi su se dijelovi svijeta počeli koristiti standardiziranim sustavom bilježenja vremena, što je omogućilo koordinirano kretanje ljudi i dobara u prostoru i vremenu.
2. Odvajanje prostora i vremena poznato je kao mehanizam *iskorjenjivanja*. Taj pojam Giddens opisuje kao izdvajanje socijalnih odnosa iz interakcija lokalnog konteksta. Iskorjenjivanje omogućuje ljudima da surađuju i komuniciraju te imaju odnos i s ljudima koji ne žive na njihovu lokalnom području. Taj proces smanjio je važnost lokalnih kontakata i započeo prevladavati zemljopisna ograničenja. Distanciranje prostora i vremena, odnosno proces mehanizma iskorjenjivanja omogućio je da putovanja postanu učestalija i jednostavnija.
3. Drugi mehanizam iskorjenjivanja odnosi se na razvoj *simboličkih znamenja*. Najvažnija vrsta simboličkog znamenja je novac jer impersonalizira razmjenu dobara i usluga na način da se ona može provesti između najudaljenijih zemljopisnih točaka, pri čemu se ljudi ne moraju susretati licem u lice.
4. Sljedeći je mehanizam razvoj *ekspertnih sustava*. Giddens ih definira kao sustave tehničkih postignuća ili profesionalnih ekspertiza koji organiziraju velika područja materijalne i socijalne okoline u kojoj danas živimo. Ekspertni sustavi omogućavaju ljudima modernosti da izvode svakodnevne aktivnosti, pri čemu ne moraju imati nikakvo znanje o tehničkim potankostima onoga što rade (npr. vozači mogu vrlo dobro voziti, a da nemaju pojma o tome na kojem principu radi motor). Poput ostalih mehanizama iskorjenjivanja, ekspertni sustavi omogućuju da se razni aspekti društvenog života odvijaju, a da nema potrebe za osobnim kontaktom ljudi uključenih u njih.
5. Pod utjecajem depersonalizacije modernost mijenja temelj na kojem se nekad gradilo povjerenje. U predindustrijskim društvima vjerovalo se nekome zato što se taj poznavao ili zato što je njegova reputacija bila dostojna povjerenja. U modernosti

¹⁰ Pojmovnim artikulacijama *modernog* i *tradicionalnog* društva bave se i razni klasični sociolozi, među najpoznatijima A. Comte, H. Spencer, E. Durkheim, F. Tönnies i M. Weber. Prema Žažar (2008) Comte tradicionalno društvo vidi kao ono teološkog načina razmišljanja, dok modernim smatra pozitivističko (znanstveno-industrijsko) društvo; Spencer tradicionalnim društvom smatra militarističko, a modernim industrijsko društvo; Durkheim tradicionalnim društvom smatra društvo mehaničkog tipa solidarnosti, a moderno organskog tipa solidarnosti; Tönnies tradicionalno društvo naziva *gemeinschaft*, a moderno *gesellschaft*; Weber tradicionalno društvo naziva tradicionalnim, a moderno kapitalističkim, klasnim i birokratskim društvom.

povjerenje imamo u ekspertne sustave koji ljude obrazuju, nadziru i reguliraju njihovo ponašanje.

6. Uz navedene mehanizme iskorjenjivanja, ključno obilježje modernosti je i refleksivnost koja je, naravno, povećana. "Refleksivnost se odnosi na 'refleksivno motrenje akcije', odnosno na način na koji ljudi razmišljaju i reflektiraju o tome što rade kako bi razmotrili hoće li u budućnosti postupiti drugačije." (Haralambos i Holborn 2002: 1076). Refleksivnost je u nekoj mjeri oduvijek postojala, no u predindustrijskim društvima ju je ograničavala tradicija. Kako u modernosti tradicija gubi svoju važnost, refleksivnost postaje norma. U modernom društvu ljudi stalno preispituju socijalnu praksu i mijenjaju je pod utjecajima novih informacija, čime bitno mijenjaju i svoj karakter.
7. Napokon, modernost je *globalizirajuća*. Iskorjenjivanje i refleksivnost omogućuju da se socijalne interakcije protegnu na cijeli svijet, što ima kao posljedicu oblikovanje društvenog života u pojedinim regijama prema događajima koji se zbivaju na mjestima udaljenima od njih (Giddens 1990).

Slijedom razmišljanja navedenih teoretičara, *globalizaciju* možemo opisati i kao (prema: Čaldarović 2011: 14–15) univerzalni proces ujedinjavanja komunikacijskog i simboličkog prostora cijeloga svijeta u jedinstvenu cjelinu sa specifičnim "otocima" – naseljima, mjestima i prostorima. Ona utječe na promjene u gradovima u smislu ne samo promjene njihove strukture već i promjene u percepciji (doživljaju) samog fizičkog prostora. Pod utjecajem globalizacijskih upliva u gradovima se mijenja društveno-politička organizacija, ali i njihova fizička i morfološka struktura. Nadalje, globalizacija gradove čini međuovisnima i potiče stvaranje velikog broja horizontalnih veza među njima koje se, u fizičkom i virtualnom obliku, javljaju kao tzv. "globalne mreže gradova".

Globalne mreže gradova, izmijenjena organizacija i dotadašnja struktura društva stvaraju novi oblik društva, pa ono postaje umreženo ili informatičko. Novi oblik informatičkog društva objasnio je Castells. Nazvao ga je *prostor tokova*, što je svojevrsni upravljački sustav sastavljen od mreža komunikacija i čvorova kojima se upravlja iz središta te je materijalni oblik podrške dominantnim procesima i funkcijama informatičkog društva. Tokovi su "smislene, repetitivne, programirane sekvence razmjene i interakcije između fizički razdvojenih mjesta koja drže društveni akteri u gospodarskim, političkim i simboličkim strukturama društva" (Castells 2000: 438). Prostor je tokova, dakle, organizacija društvenih praksi, a ostvaruje se kombinacijom triju elemenata: (1) *krugova elektroničkih impulsa* (mikroelektronike, telekomunikacije, računalne obrade), koji stvaraju materijalnu osnovu procesa važnih za razvoj društva; pri tome je informacija temelj, dok tehnološka struktura stvara novi, virtualni prostor komunikacije i odnosa; (2) *upravljačkih čvorova, proizvodnih mjesta i komunikacijskih središta*, koji su organizirani po relativnoj važnosti, a povezuju mjesto gdje su smješteni s čitavom mrežom (isključenost iz mreže znači i ubrzano propadanje mjesta, zbog čega povezanost s mrežom postaje esencijalna); (3) *prostornih organizacija dominantnih, menadžerskih elita* koje obavljaju upravljačke funkcije sustava i predstavljaju tip aktera sa svojim specifičnim interesima i zahtjevima (Castells 2000: 438–439).

Potrebno je napomenuti kako su mreže postojale i ranije u raznoraznim oblicima, poput rodbinskih i poslovnih mreža, odnosno mreža u društvu ili u proizvodnji. Međutim, nove se mreže zasnivaju na informatičkoj komunikaciji i imaju neusporedivo veći globalni obuhvat, a prodor informacija odvija se nevjerovatnom brzinom. Posebno treba naglasiti kako je sve neophodno za protok globalne ekonomije umreženo. Kod mreža je specifično to što ne vrše kruto i jednosmjerno vođenje poslova i odlučivanje, kao što nemaju ni trajnu i glomaznu strukturu. To ne znači da moć više nije koncentrirana, već postoji na neki drugi način – u središtima i čvorištima mreža. U njima je koncentrirana najveća moć i tu se donose odluke koje preokreću sudbinu svih onih koji su financijski umreženi (Castells 2000).

Nasuprot prostoru tokova postoje i *prostori mjesta*. Iako ljudi žive u mjestima, značenje i dinamika pojedinog mjesta znatno se mijenjaju pod utjecajem moći i funkcija organiziranih u prostoru tokova. Umrežen i bespovijestan prostor tokova nastoji nametnuti svoju logiku naspram segmentiranih mjesta. Potonja su nepovezana i, prema tome, manje mogu dijeliti zajedničke kodove od prostora tokova (Castells 2000). Prostor se tokova tako zapravo može promatrati kao još jedna nuspojava procesa globalizacije i njezina utjecaja na društvo i prostor. Informatički zasnovane mreže prikladan su instrument suradnje i komunikacije za mnoge aktere, no najpogodnije su za novu kapitalističku ekonomiju. Društvena piramida ugrađena u novu tehničku podjelu rada izgleda tako da se u radnoj organizaciji zaposleni dijele na “zapovjednike”, “istraživače”, “dizajnere”, “operatore” i “ljudske robote”. Društvo je podijeljeno na one koji mreže uspostavljaju, one koji su umreženi i one koji su isključeni, tj. čiji posao (i tvrtke) nisu umreženi. “Radno mjesto” nestaje kao nešto zajamčeno i trajno u podjeli rada i upravo je to središnje obilježje nove, “globalne” ekonomije (Castells 2000: 18).

Osim kritičke analize procesa globalizacije i prostora te ideje *prostora tokova*, što je jedan od važnih Castellsovih koncepata, Čaldarović (2011: 13–22) naglašava još neke procese koji se odvijaju u suvremenom urbanom društvu. Neki od njih imaju veze i s našim (hrvatskim) kontekstom, kako ćemo detaljnije vidjeti u sljedećim poglavljima, a to su prije svega: (1) globalizacija; (2) globalizacija; (3) aprostornost; (4) *diznifikacija* i *cityzacija*; (5) pojava globalnog grada, informacijskog grada i megagrada; (6) pojava ne-mjesta.

Glokalizacija označava integraciju lokalnog i globalnog konteksta te naglašavanje potrebe prepoznavanja lokalnog okvira kao referentnog mjesta u kojem se pojedinac nalazi i kreće te koje doživljava svojim. U tome nalazimo pokušaj povezivanja lokalne i globalne razine s obzirom na prostornu determiniranost, ali i suvremena sredstva komunikacije. Povezanost globalnog i lokalnog važna je i za razumijevanje procesa međusobnog prožimanja društvenih utjecaja.

Grobalizacija dolazi od riječi *grow* koja označava rast općenito, pa i samih gradova.

Aprostornost obilježava izvlačenje prostornih varijabli iz socijalnih odnosa tako da socijalne veze sve manje imaju prostornu dimenziju.

Diznifikacija je promjena okvira razmišljanja o kategoriji “mjesto” kao o konkretnom prostoru. Time “mjesto” ili “moj prostor” postaju sve više prostorom lokalne ekspresivnosti, a ostatak grada sve je više bezličan i jednoličan unutar jer predstavlja naku-



Slika 2. Radnička cesta – novi zagrebački city

pine relativno sličnih dijelova. Suvremeni gradovi sve su sličniji jer je danas moguće izgraditi bilo što i bilo gdje. Tako dolazi do diznifikacije – izgradnje grada atrakcija, primjerice skijanje u Dubaiju ili kupanje na Antarktiku. “Bespovijestan” prostor to-kova, kao i globalizacijski procesi, vode za sobom uniformiranost prostora koji dugo-ročno “diznificira” grad proizvodeći specifične objekte koji se ne uklapaju u gradsku, organsku i logičku cjelinu. U suprotnosti s tim procesom, grad je sastavljen i od konkretnih i specifičnih dijelova i za svakog stanovnika njegov je prostor/mjesto tamo gdje je odrastao, i u kojemu je njegov kvart poseban i značajan. Primjeri kojima ćemo se baviti kasnije, poput trgovačkih centara, poslovnih tornjeva ili podzemnih garaža, pokazuju nam takvu vrstu “izjednačavanja” gradova koji time gube svoju posebnost: “Tako, primjerice, grad Zagreb (slika 2) dobiva ‘poslovno središte’ (novi city) u kojem će se razina sličnosti s mnogim gradovima u Europi povećati možda i do te mjere da ga nećemo moći lako razlikovati od drugih ‘poslovnih središta.’” (Čaldarović 2011: 40). Pojam korišten u ovom kontekstu je i *cityzacija* prostora koja zapravo označava pretvaranje složenog i bogatog sadržaja gradskog života u poslovne i slične sadržaje.¹¹

Postmoderna tendencija poticanja formiranja tržišta kao izbora urbanog životnog stila te povećavanja konzumerističkih navika, i njima pripadajućih kulturnih formi, okružuje cjelokupno suvremeno urbano iskustvo tzv. “aurom” slobode izbora na tržištu (naravno, pod pretpostavkom posjedovanja financijskih sredstava). Trgovački centri, multipleksi i *fast-food* restorani postaju novim kulturnim i društvenim hramovima, utjelovljenjem urbanih snova (Harvey 2012).

¹¹ U tom kontekstu treba napomenuti kako se taj model mora jako pažljivo razvijati, i to u mjeri u kojoj je on stvarno potreban i s obzirom na potrebe urbane sredine.

Nema velike razlike između pojmova *globalnog grada* i *svjetskog grada*. J. Friedman (1986) prvi je odredio glavne karakteristike svjetskog grada i elaborirao je kako prostorna organizacija nove međunarodne podjele rada traži i nov način razumijevanja uloge grada. Konkretno, svjetski gradovi utjelovljuju ključnu kontradikciju između politike, koja još uvijek operira na teritorijalnoj bazi, i ekonomije koja funkcionira na globalnoj razini. Intenziviranjem globalnih transakcija i interakcija grad počinje gubiti ulogu administrativnog centra i sve više prihvaća globalne financijske i kulturne zadatke. Pojavu da ekonomski značaj jednog grada nadilazi sve hijerarhijske sheme i postaje sam za sebe institucijom svjetske ekonomije, P. Hall također naziva *svjetskim gradom* (Hall 1979). Time svjetski grad nagovještava probleme cjelokupne urbane budućnosti i postaje moćnim centrom ekonomskog rasta. Napokon, time se uspijeva preurediti tradicionalna povezanost između ekonomskih zakonitosti prostornog rasta gradova i prostorne distribucije radne snage.

Formacija svjetskog grada, kako je danas nazivaju neki autori (Friedman i Wolff 1982), proces je po kojem se globalni kapital koncentrira u gradovima. To je proces u kojem globalna ekonomija nameće gradovima transformaciju njihovih socijalnih, ekonomskih i fizičkih dimenzija, fokusirajući se na ulogu "upravljanja i kontrole" svih aktivnosti u velikim urbanim područjima. Te aktivnosti obuhvaćaju lokacije gradova kao glavnih sjedišta za transnacionalne korporacije i internacionalne institucije, poslovne servise, prometnice, obrazovne ustanove itd. U svrhu uspješnog prolaženja procesa formacije svjetskog grada implicira se također da gradovi, kako bi bili učinkoviti u globalnim i regionalnim mrežama, trebaju proći i fizičku rekonstrukciju (Friedman i Wolff 1982). Prenoseći "formacije svjetskog grada" na europski kontekst, možemo primijetiti kako se stvaraju "urbane mreže" kroz transnacionalne kooperacije, veze i partnerstvo između različitih gradova u Europskoj uniji te gradova u centralnim i istočnoeuropskim zemljama. Centralni su europski gradovi u Mađarskoj, Češkoj, Slovačkoj, Sloveniji, Poljskoj te donekle i Hrvatskoj pojačali svoje veze najvidljivije s gradovima u Njemačkoj i Austriji. Stvaranje novih urbanih mreža, utemeljenih na integriranoj transportnoj infrastrukturnoj kooperaciji, vezama i partnerstvom između poduzeća, vlada, obrazovnih institucija i građana, omogućava pojavljivanje nove europske urbane hijerarhije. Nove urbane mreže također značajno doprinose stvaranju globalnog društva, dok se istovremeno teži očuvanju specifičnosti i identiteta pojedinih gradova. (Pichler-Milanović i Dimitrovska Andrews, u: Hamilton, Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović, ur. 2005: 467–468).

Govoreći o urbanim mrežama, u svojem djelu *The Global City* (1991) Sassen se referira na tri grada te predstavlja studije New Yorka, Londona i Tokija (slike 3 i 4), jer oni u proteklih 25 ili 30 godina prolaze kroz vrlo slične promjene i preuzimaju središnji nadzor nad ključnim financijskim poslovima. No, oni se, osim financijskih koordinatora, također profiliraju u kontekstu proizvodnje, i to ne proizvodnje materijalnih dobara, već specijaliziranih usluga (tercijarnih aktivnosti) koje upravljaju administracijom i proizvodnjom u cijelome svijetu. Tim se gradovima kasnije priključuju i drugi koji ulaze u skupinu globalnih gradova (Hong Kong, Singapur, Chicago, Frankfurt, Los Angeles). Sassen napominje kako su se uloge glavnih gradova u zadnjih dvadesetak godina promijenile na sljedeća četiri načina: (1) postaju visoko koncentrirana



Slika 3. Primjer globalnog grada – New York City, Midtown Manhattan

zapovjedna mjesta u organizaciji svjetske ekonomije; (2) postaju ključne lokacije za financije i specijalizirane tvrtke u sferi usluga; (3) profiliraju se kao mjesta proizvodnje, uključujući proizvodnju inovacija u vodećim industrijama; (4) profiliraju se kao tržišta za te inovativne proizvode.

Navedene promjene imale su ogroman utjecaj na međunarodne ekonomske funkcije i urbane oblike. Spomenuti gradovi koncentrirali su kontrolu nad mnogim resursima, dok su financije i specijalizirani industrijski servisi restrukturirali urbano-društveni i ekonomski poredak. (Sassen 2001).

Kao posljedica globalizacije pojavio se novi tip grada – *globalni grad* (Sassen 2001: 4). Iako je taj pojam u uporabu ušao tek početkom devedesetih godina, još su gradovi poput starog Rima, Amsterdama 17. stoljeća ili Londona 19. stoljeća također imali utjecaj mnogo širi od njihovih granica. No, ono po čemu se današnji globalni gradovi razlikuju od tadašnjih globalnih gradova jest njihov rast nastao kao rezultat tržišnog liberalizma i masovne urbanizacije.

Informatička era stvara još jednu novu urbanu formu – *informatički grad*, koji ustvari i nije forma, već proces karakteriziran strukturalnom dominacijom prostora tokova. “Posljednja četvrtina 20. stoljeća označila je prijelaz iz industrijalizma u informatičko društvo, odnosno iz industrijskog u umreženo društvo, kako u kapitalističkim tako i u etatičkim društvima.” (Castells 2000: 20). Američko iskustvo i profil informatičkog američkog grada predstavljeni su odnosom između bivšeg urbanog razvoja, nestajanja područja unutrašnjosti grada i zastarijevanja suburbanog okruženja. Globalizacijski i informatički procesi stvaraju i novu prostornu formu – *megagrad*, koji



Slika 4. Primjer globalnog grada – Tokio

Castells naziva jednim od glavnih obilježja urbanizacije trećeg tisućljeća (Castells 2000). Megagrad povezuje točke goleme ljudske populacije i globalne ekonomije te gusto koncentrira aktivnosti za politiku, medije, komunikaciju i proizvodnju. Ljude privlače golemo urbana područja jer služe kao čvorovi u globalnoj ekonomiji, a također "postaju spremišta za sve dijelove populacije koji se bore za preživljavanje" (Castells 2000: 404).

Kroz postmodernost te kontekst neoliberalizma i suvremenog kapitalizma dolazi i do promjene percepcije pojma mjesta, tj. ono se počinje definirati prema nekim novim obilježjima. U modernosti mjesto kao poznati i bliski prostor sadrži razna značenja, a pojedinci koji na njemu provode vrijeme proizvod su tih značenja, definirani po prepoznatim i pounutrenim vrijednostima koje iz njega proizlaze. Također, u modernosti su i individualni identitet, društveni odnosi te osjećaj vremena funkcije mjesta, stoga je mjesto zapravo sredstvo putem kojeg se pojedinci međusobno "prepoznaju", identificiraju i lociraju u svijetu i vremenu u kojem žive. Modernost se tako definira kao realitet koji integrira novo i staro na način da oboje postaju pripadni i bliski u istom prostoru (Augé 1995: 92–93). U postmodernosti, pak, dolazi do "kolapsa ideje progresa" (Augé 1995: 30), a u supermodernosti i do mijenjanja značenja svih tih odrednica. U odnosu na modernost i postmodernost, u supermodernosti dolazi do svojevrzne "akceleracije povijesti". Dok je modernost održavala nadu u razumne promjene mjesta, istovremeno se suočavajući s povijesnim sklopom pitanja vezanih uz promjene, u supermodernosti se pojavnost tako brzo mijenja da povijest gotovo gubi na uvjerljivosti i upotrebljivoj referentnosti, a supermodernost još ubrzava i

transformaciju prostora. U takvom kontekstu dolazi do uvođenja pojma *ne-mjesta* (*non-place*) (Augé 1995).

Ne-mjesto označava prostor koji prestaje biti okupiran identitetom, odnosima i poviješću te zapravo funkcionira kao poveznica "pravih" mjesta. Tipični su primjeri takvog ne-mjesta trgovački centri, autoceste, aerodromi, hoteli, kolodvori, sve do *McDonaldsa*. Ne-mjesto je prostor supermodernog doba, bespovijesno, neantropološko (bez starine) i potpuno artificijelno. Kao tranzitno mjesto, ono je samo privremeno i koristi se namjenski. Nastalo je kao posljedica tehnoloških otkrića koja su potaknula ekspanziju industrije i time promijenila poimanje prostora i vremena. U tom su smislu ne-mjesta, osim što su produkti supermodernosti, također svojevrsan proizvod ili nusprodukt razvijenog kapitalizma. Budući da se njihovim žiteljima može činiti kako su u njima iznad samog "lokalnog" izdignuti na neku višu razinu, oni se u takvim prostorima mogu osjećati kao "građani svijeta", čime se zapravo umanjuje njihova povijesna ili lokalna dimenzija. Svaki pojedinac u ne-mjestu "isti" je kao i svi ostali, a njegov identitet postaje važan tek u trenutku pokazivanja putovnice, vozne karte ili kreditne kartice (Augé 1995: 103).

U ne-mjestima ljudi su tako svedeni na "samoću i sličnost" te im se, kako naglašava Ritzer, čini kako bi mogli biti bilo gdje na svijetu jer su ne-mjesta svugdje ista, bilo da se radi o trgovačkim centrima, aerodromima ili hotelima (Ritzer 2004).

Za kraj ovog razmatranja možemo primijetiti da su globalizacijski utjecaji na gradove istodobno i pozitivni i negativni. Borja i Castells (1997) naglašavaju kako s kreativne strane globalizacija osigurava koncentraciju ljudi, roba, usluga i potencijala u gradovima, dok se destruktivno djelovanje, s druge strane, ogleda u slabljenju koherencije mjesta, tradicija i postojećih mreža. Globalizacija, također, uz nove potencijale stvorene centralizacijom i ekonomskim rastom, producira i efekte marginalizacije, pri čemu mnogi stanovnici životare u predgrađima bez stalnog zaposlenja. U "globalnim gradovima" stoga dolazi do sve većih razlika između bogatih i siromašnih jer oni istovremeno privlače mobilne profesije, a imaju i postindustrijske ekonomije. Srednja se klasa smanjuje, dok mnogo imigranata dolazi raditi u uslužnom sektoru – restoranima, hotelima, trgovačkim centrima i uredima.

Globalizacija također potiče gradove i lokalne vlasti na oživljavanje političkog djelovanja ondje gdje nacionalne države više nisu djelotvorne. Pri tome se ističu tri glavna područja djelovanja (prema: Borja i Castells 1997) u kojima lokalne vlasti mogu učinkovito djelovati na globalne sile: (1) gradovi mogu povećati ekonomsku produktivnost i konkurentnost time što će uređivati uvjete i infrastrukturu koji čine socijalni temelj ekonomske produktivnosti; (2) grad igra važnu ulogu u osiguranju sociokulturne integracije raznih multietničkih populacija pa se time intenzivni pluralizam kozmopolitskih gradova može uobličiti silama integracije; (3) gradovi su pozornica političke reprezentacije i menadžmenta, pri čemu lokalne vlasti imaju prednosti pred nacionalnom državom jer imaju više legitimnosti za one koje predstavljaju te više fleksibilnosti i manevarskog prostora od nacionalnih struktura.

Prema navedenom, gradovi danas predstavljaju poligon za različite participativne procese. Sassen (2004) naglašava da je zbog upliva globalizacije u sve sfere društva, promjena uloge gradova u strateška mjesta velikih ekonomskih procesa, kroz koje se mogu pojaviti i novi tipovi aktera, izuzetno važna. Današnja situacija u globalnim gradovima stvara ne samo nove strukture moći, već otvara djelatne "retoričke" mogućnosti za nove tipove društvenih aktera koji su do sada bili pritajeni, nevidljivi ili bez glasa. Danas lokalizacija globalnog stvara skup objektivnih uvjeta za angažman aktera. Navedeno se očituje, primjerice, u borbi protiv *gentrifikacije*¹² ili u prosvjedima protiv policijske brutalnosti i sl. (Sassen 2004: 653–654).

S druge strane, pojam participacije u najširem smislu uključuje suradnju države, privatnog sektora i civilnog društva. Kako je osnovno obilježje participativnog pristupa aktivna uključenost sviju koji u izradi i provedbi strategije mogu naći svoj interes, primjerice Hemmati, (2002: 34), slično još nekim autorima, zaključuje da "održivi razvoj zahtijeva proces dijaloga i postignuće konsenzusa svih dionika u procesu, kao partnera koji zajednički definiraju probleme, daju prijedloge mogućih rješenja, surađuju u primjeni odabranih rješenja te nadziru i vrednuju ishode poduzetih akcija." Akteri ili dionici u participativnom procesu mogu biti: lokalno stanovništvo, predlagачi i korisnici u procesu donošenja odluka, predstavnici središnje i lokalne vlasti, središnje i lokalne državne agencije, nevladine organizacije, sponzori, privatni sektor, znanstvene institucije itd.

Neki autori (Davis 2011: 14) upozoravaju na činjenicu da je bujanje megagradova u suvremenom društvu fenomen koji danas stvara megalopolise s više od 8 milijuna stanovnika te hipergradove s više od 20 milijuna žitelja na što je, usporedbe radi, procijenjeno cjelokupno urbano stanovništvo svijeta u doba Francuske revolucije.

U svom rastu gradovi stvaraju različite urbane mreže, koridore i hijerarhije. Jedna od posljedica takvog širenja gradova je sve veća nejednakost unutar i između gradova različitih veličina i ekonomskih pozicija. Često se postavlja pitanje je li jaz koji je postojao u prihodima i razvoju između grada i sela danas nadomješten jednako fundamentalnim procjepom između malih gradova i divovskih metropolisa, a koji, između ostalog, uvelike utječe na pojavu *slumova*?¹³ Treba također istaknuti kako planet *slumova* postaje određena "protuteža" planetu nizova visokih i moćnih gra-

¹² Proces u kojemu se stare jeftine zgrade ili čitavi dijelovi grada, najčešće radnička naselja, pretvaraju u skupe zgrade za dobrostojeće pripadnike srednje klase koji se doseljavaju umjesto izvornog stanovništva koje sebi ne može priuštiti povećanje troškova života. Najčešće se gentrificiraju centri gradova s tendencijom premještanja siromašnog stanovništva k periferiji.

¹³ Klasična definicija karakterizira *slum* kroz prenatrpanost, loše ili neformalno stanovanje, neadekvatan pristup pitkoj vodi i sanitarnim uvjetima te nesigurnost posjeda. To je operativna definicija *sluma*, službeno prihvaćena na UN-ovom sastanku u Nairobiju 2002. godine. Ona je ograničena na fizičke i pravne karakteristike stanovanja te izbjegava teže mjerljive društvene dimenzije, iako ih u okvirima većine okolnosti izjednačava s postojanjem ekonomske i društvene marginalnosti stanovnika *slumova*. Oni danas čine 6% gradskoga stanovništva u razvijenim zemljama, no također i 78,2% stanovnika velegrada u najmanje razvijenim zemljama, što je u cijelosti jednako čak trećini globalnoga urbanog stanovništva. Najveći postotak žitelja *slumova* nalazi se u Etiopiji (čak 99,4% urbanog stanovništva), Čadu (također 99,4%), Afganistanu (98,5%) i Nepalju (92%) (Davis 2011: 29–30).

đevinskih objekata. Periodično, ta činjenica izaziva sukobe, kao u Parizu 1871. godine, za vrijeme Pariške komune, kada obezvlašteni ustaju u znak protesta i žele povratiti grad koji su izgubili. Socijalni urbani pokret 1960-ih u SAD-u (nakon ubojstva Martina Luthera Kinga 1968. godine) također traži definiranje novog načina urbanog života, različitog od onoga koji su nametnuli kapitalistički *developer* i država (Davis 2011). "Pravo na grad", na način na koji je sada ustrojen, u rukama je malog broja političkih i ekonomskih elita koje su u takvom položaju da grad mogu formirati prema svojim vlastitim, pojedinačnim interesima. Harvey (2012) napominje kako je urbanizacija igrala ključnu ulogu u apsorpciji viška kapitala, i to u mnogim dijelovima svijeta, no to je učinila nauštrb mogućnostima urbanih masa koje su izgubile ikakva prava na grad.

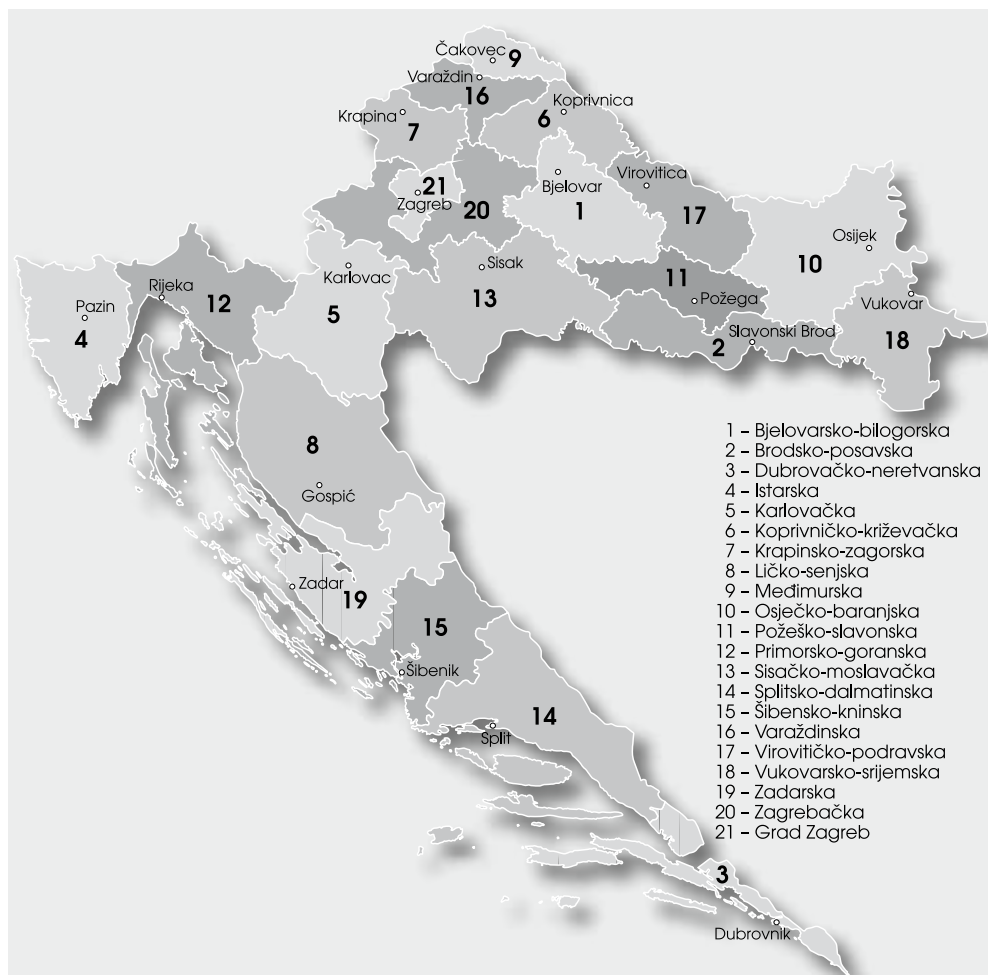
U svjetlu evolucije, a u smislu najbogatijih gradova svijeta, urbani stručnjaci postavljaju pitanja o odnosu između globalnih gradova i relativno siromašnog ostatka svijeta. Neki autori (Brenner i Keil, ur. 2005) predviđaju kako će 30-ak vodećih gradova svijeta jednoga dana zasjeniti G-8 (grupu od 8 vlada: Kanade, Francuske, Njemačke, Italije, Japana, Rusije, UK i SAD-a) i preuzeti vodstvo nad svjetskom ekonomijom. Sassen (2001) se u tom kontekstu pita tko će imati "pravo na grad" jednom kada grad bude "u službi" internacionalne elite. Polarizacija bogatstva i siromaštva u gradovima kreira uvjete za novu eru konflikta između urbanih klasa. Zadnjih godina neki su gradovi iskusili sukobe između policije i radikalnih aktivista protiv privatnog gospodarenja gradom, odnosno bunta radnika-imigranata protiv siromaštva. Ovakvi sukobi će, najvjerojatnije, imati veliku ulogu na pozornici 21. stoljeća u svijetu, a vjerojatno i kod nas.

3. POLOŽAJ GRADA ZAGREBA

U ovom poglavlju pokušat ćemo ukratko odrediti položaj grada Zagreba s obzirom na njegovo pozicioniranje u mreži naselja Hrvatske¹. I pojam “pozicioniranja” povezuje se s procesom globalizacije, tj. stvaranjem raznih prostornih mreža. Time grad dobiva novo značenje, jer se u mrežnoj i prostornoj hijerarhiji pozicioniranje odnosi na gradsku cjelinu ili urbanu regiju kao takvu, a ne više na grad sam. Grad tako dolazi na vrh piramidalne mreže naselja, a njegov utjecaj je veći, prostorni razmještaj širi i često naslonjen na ostala naselja u mreži (Seferagić 2005; Vresk 2002). “Mreža naselja znači takav sistem naselja u kome postoje funkcionalne, socijalne i druge veze među naseljima sa svrhom zadovoljenja potreba svih stanovnika unutar mreže naselja.” (Seferagić 1988: 70). Svirčić Gotovac (2006: 110) napominje kako se proces umrežavanja ne može vezati isključivo uz današnje doba te kako je nagla i konstantna urbanizacija gradova karakteristična za cijelo prošlo stoljeće, pri čemu se proces urbanizacije pomiče u okolicu većih gradova, a time i prenosi život u dosad neurbanizirane dijelove. Takav tip decentralizacije gradova poželjan je u današnjem kontekstu, s time da se u tom prostoru može pojaviti nekoliko ravnopravnih urbanih središta (čvorišta) unutar mreže, koji onda međusobno dijele urbane funkcije i sadržaje.

Na temelju članka 133. Ustava Republike Hrvatske teritorijalni ustroj Republike Hrvatske određen je Zakonom o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj (Narodne novine, broj 86/2006, 125/2006 i 16/2007). Teritorij Hrvatske podijeljen je na 20 županija i Grad Zagreb koji ima status županije, 127 gradova uključujući Zagreb, 429 općina i 6755 naselja (Državni zavod za statistiku, stanje 15. 07. 2012. godine). Županije su jedinice područne (regionalne) samouprave, a jedinice lokalne samouprave su općine i gradovi, čije se područje određuje na način propisan zakonom. Grad Zagreb, kao glavni grad Republike Hrvatske, posebna je i jedinstvena, teritorijalna i upravna jedinica, kojoj se ustrojstvo uređuje Zakonom o Gradu Zagrebu (Narodne novine, broj 62/2001, 125/2008 i 36/2009).

¹ Tekst koji slijedi temelji se na znanstveno-istraživačkom projektu Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, pod naslovom *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije*, ostvarenom u razdoblju od 2002. do 2005. godine.



Karta 1. Podjela Hrvatske prema županijama

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine, Hrvatska broji 4 290 612 stanovnika, a glavni grad, Zagreb, 792 875 stanovnika, dok Zagrebačka županija ima 317 642 stanovnika.² (DZS 2011). Deset godina ranije, 2001. godine, grad Zagreb imao je 779 145 stanovnika, a Zagrebačka županija 309 696, tako da je rast bio svega 13 730 stanovnika na području grada i 7946 stanovnika na području županije. Podjelu Hrvatske prema županijama možemo vidjeti na karti 1.

Grad se u Hrvatskoj definira kao jedinica lokalne samouprave u kojoj je sjedište tijela županije, odnosno kao mjesto u kojem ima više od 10 000 stanovnika, a predstavlja prirodnu, povijesnu, urbanu, gospodarsku i društvenu cjelinu. Godine 2011. je utvrđeno 127 gradova u kojima je prema Popisu stanovništva, kućanstava i naselja 2011. godine živjelo 51,83% stanovnika. Od ukupno 6775 naselja u Hrvatskoj, 2630

² Radi se o ukupnom broju stanovnika (*Total population*) Popisa osoba, kućanstava i stambenih jedinica, prvi rezultati 2011. godine (izvor: <http://www.dzs.hr/>).

su gradska i prigradska naselja tako da gustoća gradova iznosi 123,7 na 1000 km² (Izvješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2008.–2012.)

Glavni grad (Zagreb) jedna je od kategorija sustava središnjih naselja u Hrvatskoj, dok ostale kategorije gradova čine: (1) četiri makroregionalna centra (Zagreb, Split, Rijeka i Osijek); (2) veća regionalna središta (11 gradova); (3) regionalna središta (14 gradova); (4) manja regionalna središta (41 grad); (5) područna i lokalna središta (52 grada). (Izvješće o stanju u prostoru RH 2003, 2003: 125). Taj sustav naziva se i regionalnim sustavom Hrvatske, a dijeli se na makroregije, regije i subregije. *Makroregije* su njegova prva i najveća razina, a nositelj razvoja su joj veliki gradovi. Druga razina su regije čiji su nositelji *veći srednji gradovi*, a treća subregije s gradovima srednje veličine, *srednji srednji gradovi* (Svirčić Gotovac, 2006:106 prema Šimunović, 1999: 159-160). Kao što možemo primijetiti, u hrvatskom teritorijalnom ustroju nema dovoljnog broja jakih srednjih gradova (do 200 000 stanovnika), već prevladavaju manji gradovi (do 5000 stanovnika) i samo jedan veliki (iznad 500 000 stanovnika), pa je tendencija da jačaju upravo srednji gradovi kao nositelji urbanog razvoja (prema: Svirčić Gotovac 2006: 106). Prema statističkom ljetopisu RH iz 2005. godine, više od 50% gradova u Hrvatskoj imalo je do 15 000 stanovnika. Također je više od 30% naselja imalo do 1000 stanovnika, što govori u prilog velikom broju malih naselja i manjem broju srednjih gradova³.

Seferagić (2005: 589) zaključuje kako dvije trećine hrvatskih naselja nisu žarišta razvoja, što proizlazi iz toga da u četiri velika grada živi 25,80% stanovnika, sa srednjima se broj penje na 56,35%, dok u ostalima živi 43,65% ljudi, pa smatra kako u "mnogo malih naselja ima malo stanovnika, dok u malo velikih naselja ima mnogo stanovnika".

Vresk (2002: 203) napominje kako se u čvorištima regija odvija cirkularnost ljudi, roba i informacija, a veze se smanjuju s udaljenošću naselja. Tri su dimenzije gradskih sustava važne u tom smislu: (1) *hijerarhijska* (vertikalna), koja izražava funkcionalnu ovisnost manjih gradova o većima; (2) *prostorna* (horizontalna), koja ukazuje na veličinu i učestalost gravitacijskih područja; (3) *vremenska* (povijesna), koja pokazuje društveno-ekonomske mijene u prostoru.

Rezultati spomenutog istraživanja provedenog od 2002. do 2005. pokazuju kako Zagreb spada u sam vrh, ako se promatraju opremljenost infrastrukture i dostupnost elemenata infrastrukturne opremljenosti u mreži gradova Hrvatske. Mreža je gradova hijerarhijska, ali ne izrazito, osim kada je posrijedi metropola. Uglavnom, makroregionalna središta imaju funkciju žarišta (čvorova), dok su srednji gradovi ovisni o njima, a manji ovisni o srednjima. Grad Zagreb "obnaša gotovo sve funkcije za samog sebe, užu okolicu, prema regiji, a kadšto i šire. Na ovaj način on ulazi u globalnu europsku mrežu gradova, mada još uvijek na provincijalnoj razini." (Seferagić 2005: 612).

Različiti povijesno-kulturni konteksti tranzicijskih zemalja imaju presudnu ulogu u oblikovanju njihovog razvoja. Svirčić Gotovac (2006.:109) navodi kako se u Hrvatskoj radi o netransparentnim i neefikasnim učincima politike i gospodarstva koji su vidljivi u razvoju naših ruralno-urbanih područja. Veliki gradovi, među kojima

³ Izvor: <http://www.dzs.hr/>.

je i Zagreb, ubrzano rastu i preuzimaju žarišne uloge, dok manji gradovi i sela često stagniraju ili čak nazaduju. Iz tog razloga prevladava mišljenje kako bi trebalo težiti politici koja bi se zalagala za ravnomjerniji razvoj svih naselja u Hrvatskoj, decentralizaciji kojom bi se smanjio pritisak na rast grada Zagreba i njegove okolice, čime bi se drugim središtima omogućio ravnomjerniji razvoj.

Prostorno je planiranje tijekom socijalističkog poretka bilo sastavni dio društvenog upravljanja kao jedna od važnih funkcija društveno-političkih zajednica, općina i Grada Zagreba. Prostorne planove radile su specijalizirane stručne službe koje su bile dio državne i lokalne uprave. Po tadašnjoj koncepciji općina kao društveno-političkih zajednica, u Hrvatskoj je, bez Zagreba, bilo 102 općine. Društveno-političke zajednice definiraju se kao samostalne teritorijalne jedinice koje obavljaju određene poslove od zajedničkog interesa iz nadležnosti Republike. Uz općine, umjesto bivših kotara, uvode se Ustavom iz 1974. zajednice općina (ukinute su 1990. godine). Zajednica općina imala je svoj statut, upravna tijela, stručne službe, financirala se vlastitim porezima utvrđenima zakonom, a dio sredstava dobivala je od Republike te od općina za one poslove koje su im prenijeli u njezinu nadležnost. Do godine 1991. Zagreb je bio podijeljen na 10 općina od kojih je svaka funkcionirala zasebno, sa svojom skupštinom, izvršnim vijećem, urbanističkim planovima (i odlukama) na svom teritoriju. Lokalna je samouprava bila vrlo snažna i postojala je točna podjela dužnosti između grada i općina. Nakon 1991. privatiziraju se neke od dotadašnjih državnih institucija (primjerice Urbanistički institut RH). Sabor Republike Hrvatske 1990. godine proglašava Zakon o spajanju općina s područja Gradske zajednice Zagreb i prestanku Gradske zajednice Zagreb. Tim zakonom (NN 47/90) utemeljena je nova "općina Grad Zagreb" (čl. 1/1.) koja počinje funkcionirati od 1. siječnja 1991. Dana 31. prosinca 1990. prestale su s radom skupštine općina s područja Gradske zajednice Zagreb, njihova izvršna vijeća i drugi organi novoosnovane općine Grada Zagreba. Bila je riječ o ukidanju općina Centar, Črnomerec, Dubrava, Maksimir, Medveščak, Novi Zagreb, Peščenica, Samobor, Sesvete, Susedgrad, Trešnjevka, Trnje, Velika Gorica i Zaprešić čija je imovina postala imovina novoosnovane općine Grada Zagreba. Time prestaje postojati Gradska zajednica Zagreb kao posebna društveno-politička zajednica.⁴

Prema Zakonu o Gradu Zagrebu (NN, br. 62/01), Grad Zagreb, kao jedinica lokalne samouprave, ujedno ima i položaj županije, odnosno jedinice područne (regionalne) samouprave, te se na njega primjenjuju odredbe Zakona o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi. Grad Zagreb podijeljen je na gradske četvrti koje su osnovane tek 1997. godine. Popis stanovništva pokazao je koliko u kojem dijelu živi stanovnika (tablica 3), dok karta 2 pokazuje podjelu grada na gradske četvrti.⁵

⁴ Izvor: http://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Koprivic-Dvadeset_godina_LRSMP_-_predavanja_2012.pdf

⁵ Prema popisu iz 2011. godine, grad Zagreb ima 792 875 stanovnika. U odnosu na posljednjih deset godina, to je porast od 1,4%, odnosno oko 11 000 (lani je brojao 790 017 žitelja). Šire gradsko područje okuplja više od milijun stanovnika. Najveće gradske četvrti su: Trešnjevka (120 000), Novi Zagreb (110 000) i Dubrava (blizu 100 000 stanovnika). Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, naseljeno mjesto Zagreb imalo je 706 770 stanovnika. U odnosu na

Karta 2. Podjela grada Zagreba na gradske četvrti



popis iz 2001. godine, povećanje se odnosi isključivo na stanovništvo starije od 65 godina: udio djece do 14 godina pao je za 5,5% te ih sada u Zagrebu živi oko 116 000. Radni kontingent, odnosno broj građana od 15 do 64 godine, ostao je isti (oko 537 000), a broj starijih od 65 godina porastao je za 21 000 te ih sada ima čak 136 770, odnosno oko 20 000 više nego djece. Prosječni Zagrepčanin ima 41,6 godinu, oko dvije godine više nego 2001. godine. Žene su sa 43,3 godine gotovo četiri godine starije od muškaraca koji prosječno imaju 39,6 godina. Centar grada prazni se, u njemu ostaje starije stanovništvo, a mlađe odlazi na periferiju. Stanovništvo je i dalje uglavnom hrvatske nacionalnosti pa Hrvati čine 93% Zagrepčana, što je za oko jedan posto ili 20 000 više nego 2001. godine (izvor: <http://www.dzs.hr>).

Tablica 3. Gradske četvrti (površina i ukupan broj stanovnika)⁶

Gradska četvrt	Površina (km ²)	Ukupno
Donji Grad	3,01	37 123
Gornji Grad-Medveščak	10,12	31 279
Trnje	7,37	42 126
Maksimir	14,35	49 448
Peščenica-Žitnjak	35,30	56 446
Novi Zagreb-istok	16,54	59 227
Novi Zagreb-zapad	62,59	58 025
Trešnjevka-sjever	5,83	55 342
Trešnjevka-jug	9,84	66 595
Čnomerec	24,33	39 040
Gornja Dubrava	4,28	62 221
Donja Dubrava	10,82	36 461
Stenjevec	12,18	51 849
Podsused-Vrapče	36,05	45 771
Podsljeme (Šestine-Gračani-Markuševec)	60,11	19 249
Sesvete	165,25	70 633
Brezovica	127,45	12 040
Grad Zagreb		792 875

Prema ZagrebPlanu (2013: 28–29), geoprometni je položaj Gradu Zagrebu davao velike komparativne (stečene i naslijeđene) prednosti koje danas mogu poslužiti kao dobra osnova za jačanje njegova značaja u europskom prostoru. Njegov položaj u regionalno-srednjoeuropskom prostoru obilježava međudnos triju najvećih gradova koje povezuju povijest, sadašnjost i budućnost, a odnosi se na trokut Zagreb – Beč – Budimpešta. U Razvojnoj strategiji grada Zagreba 2013. položaj grada ističe se u regionalnom prostoru jugoistočne Europe, koju obilježava turbulentna prošlost, i navodi se kao dobra prilika da se u tom prostoru afirmira kao žarište gospodarskih, financijskih, političkih, kulturnih i drugih aktivnosti. Posebno značenje Zagreb dobiva, kao međunarodno prometno čvorište i gospodarsko/političko središte, ulaskom u Europsku uniju. Osim što će to pridonijeti jačanju prometnih i gospodarskih tokova, Zagrebu se također pruža prilika da ojača ulogu međunarodnog odredišta jugoistočne Europe, osobito zemalja bivše Jugoslavije.⁷

U europskom kontekstu, neki autori (Pichler-Milanović i Dimitrovska Andrews, u: Hamilton, Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović, ur. 2005: 468) smatraju kako Zagreb pripada grupi gradova (uz Bratislavu, Kijev, Ljubljano, Minsk, Rigu,

⁶ Izvor: <http://www.dzs.hr/>. Popisane osobe, kućanstva i stambene jedinice, prvi rezultati popisa 2011. po gradskim četvrtima Grada Zagreba, ukupan broj stanovnika.

⁷ Prema ZagrebPlanu (2013: 30), razvojni problemi Zagreba između ostalih su: činjenica geoprometni položaj Grada ne percipira se kao važan razvojni potencijal; nedovoljno su jasno artikulirani i operacionalizirani ciljevi umrežavanja Grada Zagreba sa susjednim europskim metropolama i mogućnost da se suradnja koristi za njegov razvoj; nelogične upravno-teritorijalne granice Grada Zagreba; nepostojanje cjelovitog planiranja i korištenja razvojnog potencijala cjelokupnog "zagrebačkog prostora" u cilju integriranog razvoja Grada Zagreba i Zagrebačke županije.

Sarajevo, Skopje, Tallinn i Vilnius) koja je svoj status značajno unaprijedila od 1991. godine, a Zagreb i Ljubljana pripadaju još i gradovima koji imaju ulogu svojevrsnih "izlaznih vrata" zemalja bivše Jugoslavije (Bosne i Hercegovine i Makedonije).

Kao daljnja razvojna potreba Zagreba naglašava se vrednovanje njegova geoprometnog položaja kao razvojnog potencijala i resursa za jačanje njegove konkurentnosti; nužnost razvijanja postojećih pogodnosti Grada Zagreba te njihovo planiranje i korištenje kako bi preuzeo ulogu gospodarskog, financijskog, političkog, tehnološkog i sportskog lidera u široj regiji jugoistočne Europe; izrada strateškog programa umrežavanja Grada Zagreba sa susjednim europskim metropolama i utvrđivanje mogućnosti da se suradnja iskoristi za njegov razvoj i jačanje konkurentskog položaja; jačanje svijesti o nužnosti razvoja cjelokupnog "zagrebačkog prostora" izradom studija programa te organizacijom javnih tribina, rasprava u medijima itd.; provođenje učinkovite suradnje Grada Zagreba i Zagrebačke županije na pripremi i ostvarenju konkretnih razvojnih projekata, inicijativa i aktivnosti koje se odnose na razvojne prioritete (suradnju u planiranju i programiranju) (ZagrebPlan 2013: 30–31).

Na slikama 5, 6, 7 i 8 mogu se promotriti panorame različitih dijelova grada Zagreba.

Slika 5. Gradski centar – Trg bana Jelačića





Slika 6. Panorama Zagreba – rijeka Sava (gore)

Slika 7. Panorama Zagreba – gradski centar, park kralja Tomislava (sredina)

Slika 8. Panorama Zagreba – Gornji grad (dolje)

4. URBANE TRANSFORMACIJE I URBANISTIČKO PLANIRANJE

4.1. Obilježja, pristupi i ciljevi urbane obnove

Govoreći o ulozi urbanističkog planiranja, najprije se treba osvrnuti na analizu procesa urbane obnove zapadne Europe neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Presudan čimbenik urbanog razvoja (prema: Giddens 2007: 579) bila je strategija širenja prigradskih naselja (suburbanizacija) u uvjetima financijske oskudice. Ali kako bi se bolje razumio tekst koji slijedi, nužno je prije svega definirati konkretne procese urbanih transformacija, kao što su urbana obnova, regeneracija, revitalizacija i rekonstrukcija. Pojašnjenjem tih pojmova istodobno će se vidjeti koliki značaj i utjecaj navedeni procesi imaju na gradove općenito. Bit će zanimljivo i promotriti neke uspjele i neuspjele primjere urbanih obnova u Europi i Americi te najvažnije aktere koji bi u tom procesu morali sudjelovati.

Urbana obnova može se definirati kao jedan od glavnih čimbenika urbanog razvoja, i to kako obnovom propalih i oštećenih područja grada, tako i poboljšanjem urbanog okoliša u smislu povećanja atraktivnosti urbanih područja. Kao krovni pojam, urbana se obnova sastoji od procesa urbane regeneracije, rekonstrukcije i revitalizacije koji označavaju procese vezane uz socijalnu, strukturalnu i funkcionalnu promjenu određenog dijela grada. Procesu su to koje su potaknule individualne (korporacijske) ili državne inicijative, odnosno njihova kombinacija (Čaldarović i Šarinić 2008: 372–373).

O *urbanoj regeneraciji*, pak, govorimo u kontekstu “urbane renesanse”¹, a pobliže je određuju tri promjene odnosa prema urbanom okolišu: (1) promjena općeg stava iz negativnog u pozitivni, sukladno urbanom okolišu i životu u gradu; (2) zahtjev za reinvesticijama u urbani okoliš te u ekonomsku, socijalnu i fizičku infrastrukturu; (3) pozitivan i integrirajući pristup upravljanja gradom (Rogić i dr. 2008: 11).

I *urbana rekonstrukcija* također je dio urbane obnove, no odnosi se na obnavljanje isključivo fizičke strukture grada pa je, prema tome, i najuži od navedenih pojmova. “U

¹ Ova složenica pojavljuje se 1999. u Velikoj Britaniji. Temelji se na potrebi za odgovorom na nekoliko važnih procesa/promjena u zapadnim, ponajprije velikim gradovima. Te se promjene prije svega odnose na: (1) porast broja osobnih automobila i povećanu prostornu pokretljivost; (2) deregulaciju procesa planiranja; (3) osnaživanje vlasničkih aspiracija; (4) slabljenje industrijalizma i razvitak ekonomije zasnovane na uslugama; (5) zoniranje grada po mjerilu male/jedinične gustoće (privatne ulice itd.); (6) manjak investicija u javni prijevoz i urbani okoliš (Rogić i dr. 2008: 11).

užoj optici označava se kao proces izgradnje novih struktura te kao proces rekonstruiranja postojećih elemenata fizičke strukture, posebnih ambijenata ili objekata. Njegov je domet bio ograničen pretežno na aspekte izgradnje novog." (Čaldarović 2010: 70).

Naprotiv, pojam urbane revitalizacije širi je od jednostavne rekonstrukcije. On obuhvaća kompleksno sagledavanje razloga degradacije fizičkog i socijalnog tkiva dijela ili cjeline grada. Zbog toga razvija i posebne programe ponovnog "unošenja života" – nazvane revitalizacija. U procesu revitaliziranja nalaze se različiti postupci promjene fizičke strukture grada (rekonstrukcija), ali i promjene karaktera grada stimuliranjem dolaska novog profila stanovništva koje će biti "nosivije" (*carrying capacity*). Tek djelovanjem složenih mjera ekonomske i političke intervencije, što podrazumijeva i određenu dimenziju socijalnih intervencija, za neki će se dio grada moći reći da je "revitaliziran" (Čaldarović 2010: 71).

Sumirajući procese urbane transformacije, treba napomenuti kako urbana obnova provocira i neke druge procese, od kojih je najvažnije spomenuti proces *gentrifikacije*. U najširem smislu on označava prestrukturiranje društvenih slojeva i aktera u prostoru grada, odnosno pokazuje način na koji se više (elitnije) klase nastanjuju u obnovljene centre (Svirčić Gotovac 2009: 43). Gradska središta i povijesne jezgre dijelovi su grada posebno osjetljivi na taj proces. Povijesne jezgre i povijesna središta sa sobom nose niz simboličkih konotacija zbog čega je svaka promjena njihova naseljavanja vrlo osjetljiva. Potencijalno ona može imati negativne posljedice zato što se mogu interpolirati i sadržaji koji se ne uklapaju u povijesni, odnosno postojeći kontekst.

Prema Svirčić Gotovac (2010: 201), u postsocijalističkom razdoblju (nakon 1991.) gentrifikacija nije bila jednaka u tranzicijskim zemljama s jedne strane te u zapadnoj Europi i SAD-u s druge, već je imala specifične pravce razvoja. Brojni su se projekti u tranzicijskim zemljama prepustili privatno-investitorskim načinima poslovanja, pri čemu nerijetko dolazi do manipulacija i netransparentnih poslovanja kao što je, primjerice, uzurpacija javnog prostora. To se događalo u prvom redu zbog nedovoljnog uključivanja državnih institucija u procese urbane transformacije. Primijećen je također i trend "okrupljanja" ("reprezentativnosti") za koji je karakterističan preobražaj cijelog funkcionalnog konteksta određene povijesne jezgre.

Kod urbane obnove mora se, osim povijesnog nasljeđa, uzeti u obzir i socijalna struktura stanovništva. Važno je pritom pripaziti da ne dolazi do gentrifikacije, odnosno procesa zamjene ekonomski slabijeg i manje uglednog stanovništva ekonomski jačim i "uglednijim". U sljedećim poglavljima takve ćemo procese vidjeti na primjeru nekih povijesnih jezgara u Zagrebu (slučaj Cvjetnog trga).

Urbana obnova je (prema: Rada 1999) više od puke produkcije trgovačkih centara i novih, modernih zgrada. Pravilno shvaćena, ona treba pridonijeti kompletnoj izgradnji zajednice te time omogućiti stanovnicima da se osjećaju uključenima u svoj grad. To će biti omogućeno u prvom redu ispunjavanjem potreba stanara, od onih osnovnih (nabava namirnica i zadovoljavanje osnovnih zahtjeva stanovanja) do viših, poput osjećaja pripadnosti i osobnog razvoja (raznoraznim društvenim centrima, knjižnicama, rekreacijom, kulturom i sl.). Prema tome, urbana obnova predstavlja i pokušaj integriranja rada, trgovine i rekreacije u mješovita susjedstva kroz cjelokupnu obnovu

određenih urbanih područja (Rada 1999). U konačnici, ona bi trebala doprinijeti povećanju zadovoljstva kvalitetom života stanovnika nekog grada u cjelini.

Od mnogih pristupa urbanoj obnovi izdvojiti ćemo tri koja nam se čine značajnima jer ističu njezine glavne dimenzije, kao i ključne aktere uključene u taj proces. To su ekonomski, socijalni i poduzetnički pristup (Rada 1999).

Ekonomskim pristupom (Porter 1995) urbana obnova promatra se kroz ekonomsku prizmu, pri čemu se smatra kako će ekonomska poboljšanja dovesti do kvalitetnijeg života. Socijalni pristup (Bailey i Robertson 1997) drži kako društvene potrebe trebaju biti zadovoljene prije ekonomskih te da se ekonomski rast može promatrati i mjeriti tek nakon što se usmjerila pozornost na društvenu dimenziju. Poduzetnički pristup sadržava neke odrednice obaju prethodnih pristupa, tj. spaja ekonomsku (poduzetništvo i korporacije) i socijalnu (akteri lokalne zajednice) dimenziju. Simms i Allen (1996) razvijaju one strategije renoviranja grada koje potiču rast i povećanje lokalnog poduzetništva. Smatraju kako "lokalno" može udovoljiti potrebama žitelja na koje se odnosi na mnogo bolji način od velikih tvrtki koje dolaze izvan dotične zajednice. Lokalna se dimenzija, primjerice, pokazala bitnom kod poduzetničkog pristupa projekta nazvanog *The Atlanta Project* (Smith 1996). U njemu su "lokalni stanovnici" identificirali potrebe svoje zajednice i razvili planove akcije za kontaktiranje pojedinih korporacija, mjesnih prosvjetnih ustanova i socijalnih službi koje su također mogle na različite načine pridonijeti obnovi lokalne zajednice. Smith je time želio pokazati kako samo interakcijom različitih aktera može doći do ravnoteže između obrazovnih institucija, lokalnog stanovništva, gradskih službi i ekonomskog razvoja te kako je upravo ta ravnoteža važna odrednica uspješne urbane obnove.

Proces urbane obnove mijenjao se tijekom vremena pa se tako (prema: Carmon 1999: 145–148) navode tri etape (generacije) urbane obnove sa specifičnim odrednicama, uz napomenu kako ta podjela vrijedi za mnoge američke i europske gradove:

1. *Etapa "buldožera"*, u kojoj je naglašen fizički determinizam u izgradnji okoliša. Ta etapa traje približno od 1930. do 1960. i u njoj su se na propadajućim ili uništenim prostorima (primjerice *slumovima*) izgradile luksuzne građevine i stanovi. No, ispostavilo se kako su na mnogima od tih područja dugoročni ekonomski i društveni troškovi bili previsoki i zato je taj pristup bio u velikom broju slučajeva osuđen i diskvalificiran.
2. *Etapa nazvana rehabilitacijom četvrti* posebno naglašava socijalne probleme. U pozadini su bili generalni ekonomski rast i mobilnost velikih dijelova društva, popraćeni "otkrićem siromaštva" oko 1960. godine. U to vrijeme bila je otkrivena važnost javnog mnijenja i javnosti općenito, pa je bilo moguće smišljati i implementirati programe rehabilitacije koji su ciljali k popravljaju kvalitete stanovanja i okoliša različitim aktivnostima kao što su, primjerice, implementiranje socijalnih službi u neku zajednicu i time poboljšanje njezine kvalitete.
3. *Etapa revitalizacija*, prisutna posebice u gradskim centrima, naglašavala je važnost ekonomskog razvoja i "poslovnu" aktivnost. Početkom 1970. ekonomski se zastoj proširio gotovo po cijelom svijetu. Tada dolazi i do spontanog procesa revitalizacije koji je prvenstveno prisutan u velikim gradovima razvijenih zemalja. Relativno niske cijene zemljišta u centrima gradova počele su privlačiti velike i male ulagače,

pri čemu su novi procesi ulaganja bili podijeljeni u dvije grupe: javno-individualna partnerstva i javno-privatna partnerstva. Javno-individualna partnerstva odnose se na slučajeve u kojima gradska vlast direktno ili indirektno kontrolira i provodi individualne investicije, poput domaćinstava i vlasnika manjih poduzeća, dopuštajući im da investiraju u zapuštena susjedstva. Javno-privatna partnerstva odnose se na kooperaciju između velikih privatnih investitora, često korporacija, s jedne strane i javne, najčešće lokalne vlasti s druge strane. Potonji tip partnerstva postao je vrlo poznat posljednjih godina (Carmon 1999).

Neki autori (Čaldarović 1989: 123) napominju kako je u svijetu urbana obnova kao proces započela upravo šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, a povezana je s pokretom očuvanja i rekonstrukcije povijesnog nasljeđa, čime se gradovima nastojalo vratiti njihov prijašnji izgled naglašavajući povijesne vrijednosti ambijenta. U prostorima bivše Jugoslavije urbana obnova počinje se javljati nakon Drugoga svjetskog rata, pri čemu dolazi do rekonstrukcije dijelova velikog broja gradova. Započinje prvenstveno kao strategija koja nastoji obnoviti pojedine četvrti i gradske dijelove (stambene i nestambene), zahvaćene propadanjem i starošću, a nastavlja se s potrebom uređenja povijesnih, starih ili zapuštenih područja unutar gradova te manje ili više prati procese urbanizacije i modernizacije (Svirčić Gotovac 2010: 198–199).

Nakon definiranja urbane obnove i pojašnjenja njezinih glavnih pristupa i etapa, treba napomenuti kako je u osmišljavanju programa urbane obnove u sklopu razvoja gradova potrebno postaviti i jasne ciljeve, zasnovane na odgovarajućim koncepcijama, kao što je to urađeno u mnogim europskim gradovima. Najčešći ciljevi pri urbanoj obnovi su sljedeći (Jukić i Cvitanović 2011: 109):

- obnova gradskih središta
- rekonstrukcija napuštenih područja
- poboljšanje kvalitete postojećih stambenih naselja u skladu sa suvremenim zahtjevima
- uređivanje *slumova*
- gradnja novih dijelova grada na zapuštenom, devastiranom ili neadekvatno korištenom području u blizini gradskih središta
- očuvanje postojećeg kvalitetnog urbanog fonda
- rješavanje gradskih prometnih problema
- uvođenje novih javnih sadržaja
- artikulacija kvalitetnih otvorenih gradskih površina
- (re)afirmacija identiteta² ili značenja četvrti
- planiranje novih parkova.

² U kontekstu pitanja o identitetu grada Zagreba, osobito aktualnom zbog globalizacijskih procesa, najizraženije su (prema: ZagrebPlan 2013: 132) povijesna cjelina s Gornjim i Donjim gradom i Kaptolom, Medvednica i rijeka Sava (fotografije na str. 41-42). Potencijalne zapreke za revitalizaciju Donjeg grada su: kompleksni vlasnički odnosi, nedostatak intersektorske sinergije, populacijska stagnacija i promjene potrošačkih navika te mogući otpor stanovnika prema promjenama. Također bi, u nedostatku cjelovitog sustava komunikacijskog vrednovanja povijesne baštine, bilo moguće zaključiti kako bi najveće identitetske potencijale bilo moguće izvesti iz sljedećeg: vrijednosti povijesnih i suvremenih gradskih

Urbana se obnova u Hrvatskoj može definirati prema polazištima i ciljevima Generalnog urbanističkog plana Zagreba koji je izradio Gradski zavod za prostorno uređenje 2007. godine³. Cilj prostornog uređenja grada Zagreba urbana je obnova i konsolidacija njegova urbanog područja, što će se poticati sljedećim planskim mjerama:

- dopunjavanjem (zgušnjavanjem) izgrađenog područja
- rehabilitacijom izgrađenoga urbanog tkiva
- očuvanjem i uređenjem neizgrađenih površina
- poboljšanjem urbane mreže i komunikacijskih sustava, posebice javnog prometa
- unapređivanjem sustava urbanog uređenja, gospodarenja gradskim prostorom i ukupne urbane strukture
- reprodukcijom grada, i to posebno planskim otkupom i uređenjem zemljišta za potrebe stanovanja i ostalih gradskih funkcija te planskim otkupom zemljišta uz važne gradske projekte, kao što su: gradske autoceste i važnije gradske ulice, prigradska željeznica, potez uz Savu te uz značajne građevine koje se grade iz proračuna
- očuvanjem povijesnih i prirodnih vrijednosti sustavnim evidentiranjem i sanacijom ugroženih vrijednosti povijesne jezgre i drugih važnih dijelova povijesnog identiteta grada, uvažavajući reljefnu raznolikost kroz očuvanje šume i park-šume⁴.

Generalni urbanistički plan (u daljnjem tekstu i GUP) interpretira se kao dokument s posebnom vrijednošću. U njegovoj izradi ne ponavljaju se imperativi nacionalne Strategije povezane sa Zagrebom, već se samo usmjerava gradski identitet sukladno tim imperativima. Njegove su odrednice sljedeće (Rogić i Dakić 2000: 103–115):

- *gradski identitet* može se podijeliti na gradski, identitet u susjednoj zajednici naselja, identitet u državnoj i nacionalnoj zajednici
- *modernizacija* kao prisutnost nove tehničke paradigme koju Hrvatska treba poticati; znanost kao uporište nove industrije, pri čemu sveučilišne institucije postaju novim središtima tehničke rekonstrukcije u društvu; tehnička javnost i neovisan nadzor, što znači da bi proces rekonstrukcije tehničke osnove gospodarstva, napose sekundarnog sektora, trebao zadobiti potrebnu socijalnu čitljivost
- *nova predodžba o gradskoj regiji* – posrijedi je promjena predodžbe o gradskoj regiji kao dio oblikovanja nove gradske razvojne strategije
- *aktivni nadzor (politika) useljavanja*, pri čemu se misli na zaustavljanje daljnjeg povećanja broja stanovnika, sustavnu politiku prerazdiobe useljeničkih skupina i poticaj iseljavanju.

ambijenata – trgova, parkova, uličnih poteza; vrijednosti povijesno održanih, memorijalnih i suvremenih rituala – od grčkog topa do Hrelića; vrijednosti tradicije održavanja kulturnih manifestacija – od sajмова do *Queer festivala*.

³ Kao i u kasnijim izmjenama tog istog plana, npr. Izmjenama i dopunama GUP-a grada Zagreba koje je izradio Zavod za prostorno uređenje Grada Zagreba u suradnji s nositeljem izrade, Gradskim uredom za strateško planiranje i razvoj Grada, 2009. godine.

⁴ Izvor: https://e-uprava.apis-it.hr/gup/downloads/gup_8-09+11-09.pdf.

4.2. Neki pozitivni i negativni primjeri urbane obnove europskih gradova

Iz navedenih obilježja te pristupa i ciljeva urbane obnove mogu se iščitati i njezini pozitivni efekti. U prvom redu, ona podiže kvalitetu života stanovnika, ali i omogućava ekonomske beneficije obnovljenim dijelovima grada. Također poboljšava kulturni i socijalni ambijent, povezujući stanovnike lokalne zajednice i potičući njihovo zajedničko sudjelovanje u procesu urbane obnove.

U nastavku ćemo pokazati neke pozitivne primjere urbane obnove, najprije na široj razini (primjer Velike Britanije), a zatim na primjerima nekih europskih gradova (Barcelone, Pariza, Rotterdama, Londona). Nakon njih slijede i tri negativna primjera urbane obnove (bivša luka u Londonu – Docklands, Berlin i centar grada Niagara Fallsa u saveznoj državi New Yorku).

Što se tiče Velike Britanije, Giddens (2007) naglašava kako se urbana obnova ne odnosi samo na rekonstrukciju propalih gradskih središta već i na poboljšanje života u prigradskim područjima koja su se, napose u Britaniji, razvijala velikom brzinom. Vlada je Velike Britanije, kako bi se spremnije suočila s izazovima u urbanim i prigradskim područjima, osnovala tzv. Urbanu radnu skupinu, pod vodstvom arhitekta i urbanista Lorda Rogersa, koja je trebala predložiti adekvatne mjere za poboljšanje kvalitete života u urbanim i seoskim područjima. Radna je skupina u izvještaju lipnja 1999. iznijela preko stotinu prijedloga koji se mogu nazvati “urbanom renesansom” Velike Britanije. Autori su naglasili kako početak 21. stoljeća pruža tri mogućnosti za valjanu urbanističku promjenu: (a) tehnološku revoluciju; (b) održivi razvoj; (c) društvenu transformaciju.

Te tri mogućnosti mogle bi se sažeti u sljedeću Giddensovu misao:

Tehnološka revolucija stvorila je nove oblike informacijske tehnologije, odnosno nove načine razmjene informacija; rastuća ekološka prijetnja izazvala je nužnost održivog razvoja, dok se društvena transformacija očituje u produženju životnog vijeka i odabira životnog stila u privatnim i profesionalnim životima ljudi. (Giddens 2007: 583)

Najvažnija tema Urbane radne skupine ticala se zaštite ruralnih područja od propadanja, kao i poticanja zdravih, životnih urbanih područja. To je prikazano četirima glavnim točkama (Giddens 2007: 583) koje mogu ilustrirati jedan od važnijih načina planiranja urbane obnove (kasnije ćemo navesti i neke druge primjere urbanih obnova europskih gradova):

1. *Recikliranje⁵ zemljišta i građevina.* Nove bi se zgrade trebalo graditi na prethodno izgrađenom zemljištu, a ne na zelenim površinama.

⁵ Urbano recikliranje označava preuređenje ili zamjenu starih zgrada i novu upotrebu već izgrađenog zemljišta. Povremeno se provodilo u sklopu urbanističkih programa, ali češće kao rezultat procesa *gentrifikacije* koja, kako je već naznačeno, u najširem smislu označava obnovu zgrada i propalih gradskih četvrti kako bi ih naselili pojedinci s višim prihodima, tj. pripadnici “višeg društvenog sloja”, uz osiguranje prateće infrastrukture (Giddens 2007: 583).

2. *Poboljšanje urbanog okoliša.* Postojeća urbana područja morala bi postati atraktivnija, tako da ljudi u njima žele živjeti, raditi i družiti se, i to ponajprije pružanjem osjećaja zajedništva i sigurnosti. Između ostalog, gradske četvrti treba povezati tako da se ljudi potiču na pješaćenje, vožnju biciklom ili korištenje javnog prijevoza.
3. *Postizanje maksimuma u upravljanju lokalnim područjima.* "Urbana renesansa" ovisi o snažnome lokalnom vodstvu i široj demokratskoj participaciji građana, što znači da stanovnici trebaju imati znatnu ulogu u odlučivanju.
4. *Obnova.* Lokalna uprava treba imati moć i odgovornost u dodjeljivanju sredstava namijenjenih dugoročnoj obnovi propalih područja. Javni fondovi morali bi se koristiti za privlačenje privatnih investicija putem tržišta.

Strateški planovi pomažu gradovima pri suočavanju s budućnošću i izazovima koje ona donosi, a također pri usmjeravanju procesa urbane obnove. Amsterdam, Lisabon, Barcelona itd., svaki na svoj način, izuzetno su uspješno osigurali i izveli urbanu obnovu na svome prostoru.

Neki gradovi stvaraju srednjoročne i dugoročne strateške planove kako bi se suočili sa složenim izazovima koji su pred njima. Prema takvim planovima lokalne vlasti, civilne skupine i privatni ekonomski djelatnici mogu zajednički raditi na poboljšanju urbane infrastrukture, organizirati neki događaj svjetske razine ili premjestiti težište s industrijskih poduzeća na ona utemeljena na znanju. Birmingham, Amsterdam, Lyon, Lisabon, Glasgow i Barcelona europski su gradovi koji su proveli uspješnu urbanu obnovu prema vlastitim strateškim planovima. (Giddens 2007: 595)

Navedeni primjeri mogu poslužiti kao putokaz ili kao komparacija s primjerima koje ćemo navesti kada ćemo govoriti o slučaju Zagrebu.

Obnova Barcelone bila je uspješna zato što je izvedena spajanjem privatne s javnim inicijativama. Ostvarena je planom nazvanim Ekonomski i društveni strateški plan Barcelona 2000. Tri glavna cilja plana bila su: (1) povezati Barcelonu s mrežom europskih gradova izgradnjom i dogradnjom postojeće komunikacijske i transportne infrastrukture; (2) poboljšati kvalitetu života stanovnika Barcelone; (3) poboljšati i promicati ostale perspektivne sektore (Giddens 2007: 595).

Vrlo uspješna bila je i urbana obnova Pariza (prema: Jukić i Cvitanović 2011: 70) koja se odvijala nizom akcija "velikih projekata". Ti su se projekti odnosili na izgradnju novih žarišta unutar postojećeg tkiva grada, a bili su postavljeni na radikalno, eksperimentalan način. Prije svega, uključivali su gradnju značajnih građevina, podizanje novih perivojnih površina i saniranje neadekvatnih gradskih površina. Cilj je procesa bilo oblikovanje pojedinih četvrti (*quartiers*), poštujući njihov povijesni kontekst.

Među tim "velikim projektima", prisutnima u urbanoj obnovi Pariza, spominju se sljedeći: (a) intervencije u prostoru (modernizacija gospodarskih zona obrtničkih i industrijskih djelatnosti, restrukturiranje postojećeg gradskog prijevoza, implementiranje tercijarnih djelatnosti); (b) postupci vezani uz prevrednovanja (područje rijeke Seine i njezinih kanala, vrednovanje i uređenje javnih gradskih prostora, oblikovanje i uređenje novih pejzažnih površina, oblikovanje i uređenje velikih gradskih sadržaja); (c)

intervencija u prometne infrastrukturne sustave (regionalna željeznička mreža, uređenje prometnih čvorišta i stajališta javnog prijevoza, ostvarenje važnih prometnica u gradu). Također se, u slučaju Pariza, navodi i intervencija u gradsko središte, tj. njegova urbana obnova. Taj je model, napominje se, polazio od rekonstrukcije pojedinih dijelova grada i provodio se rušenjem zatečene strukture. Time su se i mijenjale postojeće funkcije pojedinih zdanja, i to dogradnjom i gradnjom zgrada uglavnom od javnog interesa pa sve do oblikovanja novih gradskih formi (Jukić i Cvitanović 2011: 70–71).

Još jedan primjer urbane obnove, koja se naziva “kontinuiranom”, posebno je zanimljiv, a to je revitalizacija gradskog središta Rotterdama (prema: Jukić i Cvitanović 2011: 82). Situacija u tom gradu bila je tako tipična da je kasnije postala ogledni primjer organizacije i metodologije urbane obnove. Godine 1974. gradska uprava Rotterdama objavila je kako je urbana obnova prioritetna aktivnost te kako će se strategija obnove razrađivati iduće četiri godine. U prvoj se etapi pristupilo procesu rekonstrukcije grada kroz 11 gradskih projekata za 11 gradskih područja, a u sklopu cjelovitog plana obnove. U kasnijoj fazi razrađeno je još devet projekata povezanih s prethodnima. Važno je naglasiti kako su ti projekti predviđali sve planske dokumente, od planiranja, rušenja i građenja do rekonstrukcije. Postupak je, što je također važno, cijelo vrijeme proveden u kontaktu sa stanovništvom koje je u proces bilo uključeno ili direktno ili preko svojih lokalnih predstavnika. Čak su bili osnovani i radni timovi za svako područje, od predstavnika raznih službi gradske uprave do žitelja grada.

Sljedeći primjer urbane obnove odnosi se na London Plan, proveden u Londonu 2004. godine (prema: Keddie i Tonkiss 2010). Planiran izravno za tržište, on se može promatrati kao suprotnost urbanim politikama provedenih osamdesetih i ranih devedesetih godina. Tada se, naime, uzimao u obzir i utjecaj obnove na stanovništvo i lokalnu zajednicu. Strategija je gradskih vlasti u primjeru Londona bila da bez značajnih vlastitih investicija pokuša potaknuti privatne investitore na sudjelovanje u razvoju grada. Obnova se stoga odvijala prenamjenom industrijskih i komercijalnih građevina u stambene objekte, što je bilo zanimljivo privatnim investitorima.⁶ Primjer je u svakom slučaju uspio i pokazuje “gentrifikaciju bez pomaka” u kojoj imigracija stanovnika s višim prihodima nije rezultirala značajnim iseljavanjem žitelja koji su prije živjeli na mjestu novoizgrađenih objekata. Međutim, unatoč pokušaju utjelovljenja mješovite zajednice, što je ideal svake urbane politike, na mikrorazini se u tom području pojavljuje drugačija realnost. Naime, novi sadržaji i potrošnja sugerirali su kako se socijalna struktura ipak promijenila. Gradonačelnik Londona zbog toga je 2011. napravio novu, izmijenjenu verziju London Plana, čija je reklama prikazana na slici 9.

Njegov novi plan zadržava cjelokupnu postojeću strategiju za novo stanovanje (matrica gustoće naseljenosti, zone za centralne aktivnosti), ali dodaje i nove političke smjernice, kao što su:

⁶ Među ciljevima ovog plana 2004. godine bili su i omogućavanje rasta Londona unutar njegovih granica bez interveniranja u javne, otvorene prostore; osiguravanje jakog i raznolikog ekonomskog razvoja; promoviranje socijalne uključenosti i rješavanje problema diskriminacije i deprivacije; ostvarenje Londona kao dobro dizajniranog, zelenog i atraktivnijeg grada.

- odgovaranje na recentne izazove ekonomskog i demografskog rasta
- određenje Londona kao internacionalno kompetitivnog i uspješnog grada
- ostvarenje Londona kao grada različitih, jakih, sigurnih i pristupačnih susjedstava
- omogućavanje da London postane svjetskim liderskim gradom u poboljšavanju okoliša
- utvrđivanje Londona kao grada koji je siguran, jednostavan i pogodan za pronalaženje posla, prilika i sadržaja za život.⁷

Osim navedenih pozitivnih rezultata urbane obnove, postoje također i negativni primjeri u kojima nisu ostvareni zamišljeni ciljevi. Takav je slučaj područje bivše londonske luke Docklands (prema: Giddens 2007: 584–585), projekta prikazanog na slici 10.



Slika 9. London Plan 2011.

Slika 10. London Docklands, Canary Wharf, primjer jednog od najvećih europskih klastera poslovnih nebodera



⁷ Izvor: <http://www.cgms.co.uk/blogpage/>.

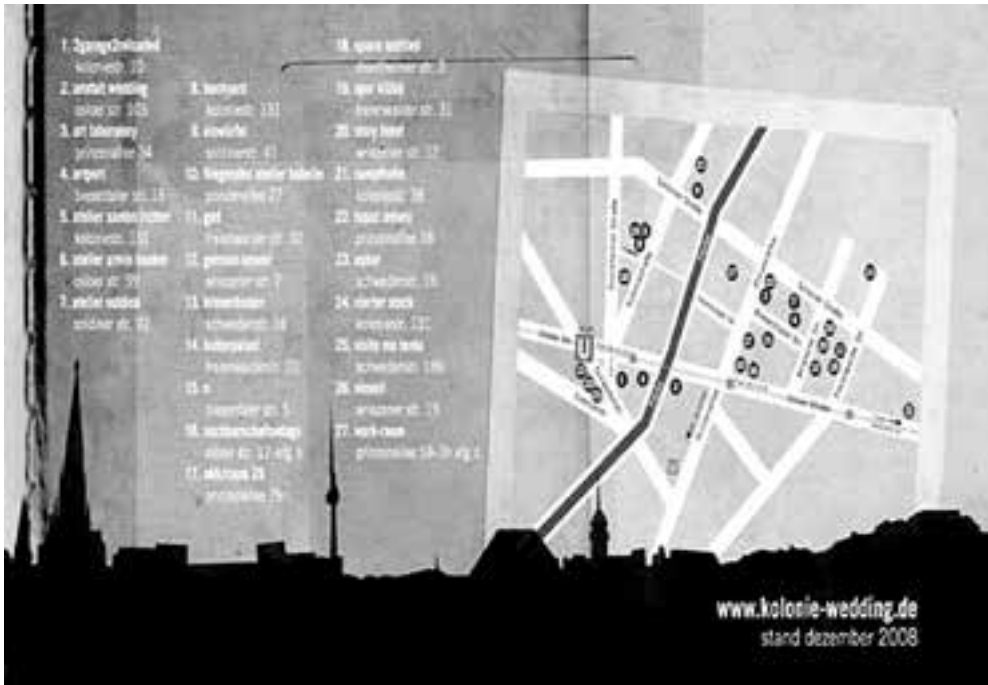
Godine 1981. stvorena je korporacija za izgradnju Docklandsa, zbog čega je to mjesto postalo privlačno privatnim poduzetnicima koji su trebali imati presudnu ulogu u urbanoj obnovi stare luke. U tu svrhu prilagođeni su i postojeći propisi urbane izgradnje. Danas je to područje iznenađujuće različito od osiromašenih susjednih četvrti – izgradio se niz modernih zgrada, skladišta su se preuredila u luksuzne stanove, a napravili su se i novi stambeni blokovi. No, među tim modernim zgradama i novim stambenim objektima nalaze se stare urušene zgrade i prazne livade. Uredi su prazni, kao i neki od novih stanova za koje se pokazalo da su preskupi. Iako se u tom području izgradilo i dosta stanova po prihvatljivim cijenama, mali dio lokalnog stanovništva ih je mogao ili htio kupiti, pa se na kraju stvorila neintegrišana gradska četvrt.

Kao negativan mogao bi se navesti i primjer Berlina (Jakob 2010). Recimo, prije predstavljanja tog primjera, kako politike urbanog razvoja i urbane obnove stavljaju jak naglasak na uspostavu “kreativnih gradova”. To je pojam koji označava poziciju suvremene ekonomije usluga kao dominantnu te naglašava procese u gradu koji imaju ulogu doprinosa gradskom identitetu stvarajući, gradeći ili razgrađujući postojeće dominantne vrijednosti (Truemann, Cook i Cornelius 2008: 30–33). “Kreativni grad” predstavlja novi grad, transformaciju od postojećih i konvencionalnih načina urbanizacije k novima. No, često se ipak ne radi o gradu s novim kreativnim mogućnostima za sve stanovnike, što pokazuje primjer projekta *Kolonie Wedding* (2008.) u Berlinu. U tom slučaju radilo se o tipičnom ograničenju kreativne gradske inicijative. Tim projektom u grad su uvedene tzv. “stručne umjetničke šetnje” kako bi se revitalizirala lokalna ekonomija grada i tržište nekretnina te ambijenti učinili živima i kreativnima. Međutim, ta je inicijativa samo očvrstnula društvene i etničke granice među žiteljima grada te pospjela isključenje i gentrifikaciju stanovništva, umjesto da je podigla stupanj zajedništva i potencirala kreativnost svih stanovnika podjednako. Takav kreativni model grada (urbane obnove), kako naglašava Jakob, mora se revidirati jer se ne poziva na jednakost, već samo na ekonomski rast i prosperitet, a to nije izvorna ideja kreativnog grada (Jakob 2010).

Na slici 11 prikazana je brošura i karta projekta *Kolonie Wedding* (2008. – 2009.) koja, premda dobro zamišljena, u konačnici nije dala željene rezultate.

Spomenut ćemo i jedan primjer izvan Europe, područje središta grada Niagara Fallsa u saveznoj državi New York. Građeno protiv principa znamenitih urbanih filozofa, primjerice Jacobs (1961), to je područje bilo zatvoreno 20 godina nakon konstrukcije. Jacobs je tvrdila da su gradu potrebne mješovite četvrti (što ova nije bila), kako arterije četvrti trebaju ostati otvorene te kako je potrebno graditi manje zgrade. No, u Niagara Fallsu jedan se centar izgradio tako da je blokirao promet u gradu, drugi je ometao ulični promet jer je zauzeo tri bloka, a parkirne su rampe napravljene na način da su izolirale grad od njegova središta, što je vodilo i degradaciji okolnih četvrti. Turisti su te centre, zbog njihova lošeg pozicioniranja, na kraju morali zaobilaziti pri obilasku grada (Specht 2011).

Svim pozitivnim primjerima urbane obnove zajednička je, kao što se moglo vidjeti, potreba za poboljšanjem urbanog okoliša i podizanjem kvalitete života stanovnika. A



Slika 11. Brošura i karta projekta *Kolonie Wedding* (2008. – 2009.)

to se najefikasnije postiže javno-privatnim partnerstvom. Može se također primijetiti kako se svaki put radilo o dugoročnim strateškim planovima obnove, pri kojima se u obzir uzimao kontekst grada, njegove povijesne i kulturne vrijednosti, kao i mišljenje stanovnika grada. U procesu urbane obnove također je značajno voditi računa o socijalnoj strukturi grada, dakle o tome da ne dođe do gentrifikacije u smislu značajnog iseljavanja siromašnijih stanovnika iz obnovljenih četvrti. Negativni primjeri urbane obnove, pak, imaju negativne posljedice i na sam prostor, od blokiranja prometa i kretanja stanovnika preko interpolacije novih zgrada i sadržaja u stare i zapuštene dijelove grada, do uspostavljanja društvenih barijera i učvršćivanja nejednakosti između stanovnika. Pri tome dolazi i do neintegriranosti pojedinih četvrti, napuštenih ili neuseljanih prostora i, što je neizbježno, gentrifikacije.

4.3. Urbanističko planiranje u Hrvatskoj

Odnos čovjeka prema određenom prostoru očituje se u težnji da taj prostor mijenja, prilagođava i organizira. Važan primjer organizacije prostora jest prostorno (urbano) planiranje koje je nastalo kao težnja za regulacijom i kontrolom urbanističkih procesa. Ono predstavlja direktno zadiranje u prostor i projekciju tog prostora u budućnosti, stoga počiva na svojevrsnoj ideologiji. Prostorno je planiranje zbog toga uvijek problematično jer mora predviđati i uzimati u obzir promjene koje će u prostoru nastati sljedećih desetljeća. To, naravno, nikad nije u potpunosti moguće, kako zbog

kompleksnosti promjena koje se u društvu odvijaju, tako i zbog nepredvidivih posljedica koje one donose. Planiranje je uvijek na neki način ograničeno trenutnom situacijom, onom koja ne pruža potpuni uvid u gradnju čak ni u trenutku kad se ta gradnja započne ostvarivati. Osim toga, planiranje mora uzeti u obzir i raznolikost interesa te posebnost percepcija različitih aktera vezanih uz prostor. Zato je u ostvarenju urbanog plana uvijek potrebno pozornost usmjeriti, koliko je moguće, na potrebe svih sudionika urbanog fenomena.

Usko je povezano s urbanom obnovom, dakle, prostorno planiranje koje neki autori (Marinović-Uzelac 1986) definiraju i kao planiranje s ciljem prostornog usklađivanja svih prisutnih aktivnosti i procesa. Također, ono je ključno i za održavanje i razvijanje povoljnih uvjeta za život i rad ljudi na određenom prostoru kako bi se time ostvario optimalan razmještaj stanovništva i privrednih djelatnosti te osiguralo svrhovito iskorištavanje zemljišta. Uz sve to, važno je naglasiti i zaštitu okoliša te očuvanje estetskih i kulturnih vrijednosti određenog prostora.

Urbanističko se planiranje, pak, definira kao skup djelatnosti koje se zajednički bave fizičkim planiranjem naselja, u prvom redu gradova, proučavanjem njihove strukture i njihova razvitka (Marinović-Uzelac 1986). Neki autori napominju kako su pritom važne tri osnovne tradicije planiranja: ekonomska, prostorna i ona vezana uz razvojnu politiku (Healy 1997).

Napokon, prostorno se planiranje može definirati i kao “planiranje usmjereno na upravljanje fizičkim razvojem gradova kojim se promiče zdravlje, gospodarstvo, udobnost i ljepota urbanih nastambi” (Đokić, Bakarić i Šišinački 2010: 21)⁸.

Iza procesa planiranja uvijek stoji strategija upravljanja prostorom, svojevrsna prostorna politika, koja se u najopćenitijem smislu bavi osmišljavanjem buduće upotrebe prostora. Za razliku od nje, razvojna politika stvara okvir budućeg razvoja nekog teritorijalno-administrativnog entiteta i nije ju moguće provoditi bez prethodno pripremljenog plana, odnosno programa razvoja (Đokić, Bakarić i Šišinački 2010: 20). Uz sve to, nužno je i postojanje strateških dokumenata, što je osnova za buduće privlačenje financijskih sredstava iz različitih, vanjskih i nacionalnih izvora.⁹

Urbanističko planiranje treba, prije ostvarivanja, proći određenu evaluaciju (vrednovanje)¹⁰. Neki autori (Oliveira i Pinho 2010) napominju kako je proces takvog

⁸ Urbanistički planovi u najopćenitijem smislu moraju uzeti u obzir kompleksnost društava glede interesa raznih aktera te razlučiti njihove potrebe i djelovanje. Urbanistički se planovi tako uvijek bore s tim da društvena stvarnost nije jednostavan i jedinstven fenomen te da se društvo sastoji od mnoštava sukobljenih interesa, kao i da se određena društvena akcija ne odnosi na sve članove društva (Čaldarović 1987: 35).

⁹ Ključni elementi uspješnog strateškog planiranja su: strateško planiranje treba voditi prema akciji, tj. prema aktivnom djelovanju; temelji se na zajedničkoj viziji; predstavlja uključivi, participativni proces nad kojim svi dionici dijele vlasništvo; prihvaća odgovornost; predstavlja usmjeren proces; temelji se na odgovarajućim podacima; ključni je dio uspješnog upravljanja (Đokić, Bakarić i Šišinački 2010: 43).

¹⁰ Evaluacija se provodi tijekom planiranja (tzv. *ex-ante* evaluacija), tijekom provedbe programa ili projekta (tzv. interna evaluacija) te nakon što je program ili projekt proveden (tzv. *ex-post* evaluacija). Evaluacijski izvještaji pružaju ulazne informacije za pokretanje novog ciklusa pro-

vrednovanja izuzetno važan u planiranju pa, iako je vrednovanje planiranja kompleksno i teško, ono je također i neophodna strategija. Potreba za vrednovanjem potaknuta je vjerovanjem da ono može pridonijeti boljim praksama u planiranju zato što legitimira planiranje pred građanima, pomaže političarima i planerima u kompleksnom procesu donošenja odluka te potpomaže efektanu plansku dinamiku. Upravo u toj dinamici potaknuti su prijedlozi za promjenama ili preinakama u produktima planova.

Nešto prije Prvoga svjetskog rata, a naročito nakon njega, urbano planiranje dobiva svoje prepoznatljive oblike. Razvija se kao posebna aktivnost, temeljena na dokumentu nazvanom *Atenska povelja* (1933.) koji predstavlja sumirane stavove tadašnjih najznačajnijih arhitekata, na čelu s Le Corbusierom. Taj dokument podrobno govori o značenju planiranja za razvoj naselja¹¹. Povelja predstavlja svojevrsni "manifest novoga grada", pri čemu se grad strukturira po principu konkretnog definiranja njegovih neophodnih funkcija. Prije svega, one se odnose na četiri osnovna prostorna korelata, vezana uz promet, posao, stanovanje i slobodno vrijeme. Istodobno, Povelja teži za kompromisom između prošlosti i sadašnjosti, odnosno za prilagodbom povijesnih objekata i urbanističkih cjelina suvremenim uvjetima života.

Moderni bi grad trebao biti prostor otvoren životu, mjesto koje će organizirati centralna državna vlast rukovodeći se racionalnim planiranjem. Primjerice, umjesto cesta otvorenih za korištenje svim prijevoznim sredstvima, što je bilo karakteristično za tradicionalni grad, moderni bi grad imao prometni sustav hijerarhijski podijeljen u skladu s funkcijama prometa. Nadalje, pitanje izgradnje stanova ne bi se smjelo prepuštati privatnim investitorima, već bi umjesto toga trebalo izgraditi kompletna područja masovne stambene izgradnje gdje svi objekti podliježu istim standardima, pružajući stanarima dovoljno svjetla, zraka i sunca¹² (Pašić 2010).

Ekspanzija gradova nakon Drugoga svjetskog rata potencirana je poletom obnove i poslijeratnom demografskom eksplozijom (*baby boom generacija*). Drugu polovicu 20. stoljeća, pak, obilježavaju tehnološki napredak i nova demografska ekspanzija, a kraj stoljeća uvođenje neoliberalne politike koja je posljedica bujanja gradova kao središta tržišne ekonomije. Prilagođavanje kretanja kapitala procesima i promjenama u prostoru umanjilo je utjecaj planerske struke i za posljedicu imalo izostanak dalekosežnih urbanističkih vizija (Jukić, Cvitanović i Smokvina 2010).

Unutar prostornog (urbanog) planiranja i prostorne politike razvijaju se *prostorni planovi*. Oni se bave prostornim uređenjem ukupnog prostora, tj. teritorija. U praksi se svi planovi moraju poklapati s granicama upravnih teritorijalnih jedinica pa tako, primjerice, regionalni plan u hrvatskoj teritorijalnoj podjeli odgovara granicama žu-

gramiranja. U pravilu je provode vanjski stručnjaci ili stručnjaci koji nisu izravno uključeni u provedbu programa ili projekta. Uobičajeni dokumenti iz faze evaluacije su evaluacijski izvješaji (Đokić, Bakarić i Šišinački 2010: 24).

¹¹ Kasnije je sve teže naći grad kojim ne djeluje određena urbanistička služba. *Atenska povelja* nastala je na četvrtom kongresu pod nazivom *Congres Internationaux d'Architecture Moderne* (CIAM), a objavio ju je Le Corbusier i francuska grupa CIAM 1933. godine.

¹² U desetljećima koja su slijedila *Atenska povelja* postala je vodič za sva nova urbana planiranja i izgradnju širom svijeta.

panije (županijski prostorni plan). Za najnoviji prostorni plan Hrvatske, koji se nekad nazivao Državni prostorni plan, usvojio se naziv Strategija prostornog uređenja Hrvatske (Marinović-Uzelac 2001: 16). Prostorni planovi ili, točnije, "planovi uređenja prostora" dijele se na: (1) državni prostorni plan; (2) regionalni prostorni plan; (3) lokalni ili mikroregionalni prostorni plan; (4) prostorni plan na području posebnih obilježja¹³. Vrste urbanističkih planova koji u Hrvatskoj postoje su: a) generalni urbanistički plan; b) detaljni urbanistički plan; c) urbanistički projekt.¹⁴

Uspostavom samostalne Hrvatske i prijelazom na tržišnu ekonomiju početkom devedesetih godina, stav o nepoželjnosti socijalističkog nasljeđa u sebi sadržavao je i negativan odnos prema planiranju i izradi planskih dokumenata općenito. Tako nakon 1991. nije postojalo donošenje razvojnih, dugoročnih i strateških dokumenata (za razliku od prostornih), odnosno ono nije bilo u potpunosti formalizirano i zakonski uokvireno sve do 2008. godine. Do tada planovi naprosto nisu vodili računa o pro-

¹³ Državni prostorni plan prostorno je najveća, a pravno najviša kategorija, a njegov je naziv određen državnim granicama. Takav je plan Republike Hrvatske Strategija prostornog uređenja Hrvatske. Regionalni prostorni plan odgovara teritorijalnoj podjeli države, a u RH to su županije, odatle županijski prostorni plan. Lokalni prostorni plan obično je općinskog karaktera. Pod općinskim prostornim planom ne treba podrazumijevati urbanistički plan u onim gradovima koji su podijeljeni na više gradskih općina. Prostorni plan urbane regije odnosi se na "konurbaciju" – više urbaniziranih naselja spojenih urbanim načinom korištenja zemljišta u veliko teritorijalno prostranstvo, ili veoma velike gradove s jako rasprostranjenim predgrađima i prigradskim naseljima. Prostorni plan za "područje posebnih obilježja" odnosi se na sve prostore koji po svojim značajkama imaju izraženu autonomnost, a nisu ni općina, ni županija, ni grad. To može biti, primjerice, industrijska izvangradska zona ili turističko područje, a najčešće je prirodni rezervat (nacionalni park) (izvor: <http://www.quero.hr/VrstePlanova?dm=2>).

¹⁴ *Generalni urbanistički plan* (GUP Grada Zagreba) ima dvostruki karakter: kao stratezijski razvojni dokument prostornog uređenja i kao provedbeni na razini urbanih pravila. Te su razine, naravno, međusobno povezane. Zagrebački GUP provodi se na trima razinama: (1) provedba urbanističko-arhitektonskih natječaja kao preduvjet za izradu potrebne dokumentacije za izdavanje lokacijskih dozvola i izradu detaljnijih prostornih planova; (2) neposredna primjena putem izdavanja lokacijskih dozvola, na temelju provedbenih odredaba GUP-a Grada Zagreba; (3) izrada detaljnijih planova (urbanistički plan uređenja i detaljni plan uređenja) za propisane prostorne obuhvate (Mrak-Taritaš 2008: 237). GUP daje generalni (opći) planski pregled grada, u ovom slučaju Zagreba. Izrađuje se u mjerilu 1:10 000 za veće i 1:5000 za manje gradove (Marinović-Uzelac 2001: 17). GUP je dokument sa snagom propisa i donosi plan budućeg izgleda grada. Primjerice, određuje u kojoj će se ulici smjeti graditi, a u kojoj ne, gdje će se smjeti graditi samo obiteljske kuće, gdje stambene zgrade, a gdje poslovni tornjevi. On također ukazuje na to koje su parcele u četvrti namijenjene za gradnju škole, vrtića, ambulante, građevine namijenjene kulturi, parkova te kuda prolaze trase budućih i proširenja postojećih prometnica i sl. GUP također određuje uvjete gradnje i dozvoljenu visinu građevina u pojedinim zonama (izvor: http://www.abcdnekretnine.hr/cms_view.asp?articleID=257).

Detaljni urbanistički plan izrađuje se za pojedinu gradsku četvrt, a područje koje obuhvaća zacrtano je GUP-om. To je *kratkoročni plan*, takav čija je planska projekcija kratka, ali ostvarenje može trajati i desetke godina.

Urbanistički projekt vrsta je detaljnog urbanističkog plana, a nalazi se između projekta i plana. Namijenjen je nepoznatim korisnicima. Projekt ne poznaje vremensku neizvjesnost koju ima plan. Pogodan je za ostvarenje većih cjelina, npr. povijesne cjeline ili kompleksa za više stotina ili čak tisuća stanova u jednome mahu (Marinović-Uzelac 2001).

storu u kojem su se trebali ostvarivati. Također, nije postojala ni obaveza donošenja razvojnih dokumenata na različitim razinama upravljanja, odnosno hijerarhija u smislu njihova donošenja i provođenja. Negativna percepcija planiranja, kao nečega svojstvenog bivšem, socijalističkom režimu, izostanak mnogih zainteresiranih subjekata u izradi strategija i nepostojanje sustava praćenja provedbe razvojnih dokumenata bili su razlogom pasivnog pristupa stvaranju bilo kakvih dokumenata planiranja (Đokić, Bakarić i Šišinački, 2010).

Kako izgleda urbanistička praksa u Hrvatskoj? Prije svega, treba nešto reći o funkcioniranju struktura grada povezanih s urbaniziranjem općenito, što se može vidjeti na primjeru grada Zagreba. U gradu Zagrebu tri su tijela zadužena za poslove urbanističkog planiranja:

a. *Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada* obavlja poslove koji se odnose na predlaganje:

- strategijskih odluka o razvoju Grada
- korištenja prostora u vezi sa strategijskim projektima Grada
- partnerskih projekata s regijama, drugim subjektima u Hrvatskoj, stranim partnerima i privatnim investitorima, zastupajući sustavno javni interes Grada
- suradnje sa znanstvenim institucijama, posebno sa Sveučilištem u Zagrebu, a u vezi s koncepcijom razvoja Grada
- prioriteta u pripremi prijedloga razvoja Grada i pripadajućem mu programiranju, odnosno prioriteta o pribavljanju i gospodarenju građevinskim zemljištem, zaštitom prostora, uređivanjem javnih gradskih prostora.

Također, bavi se administrativnim poslovima kao što su: vođenje registra podataka o prostoru na području Grada, poslovi vezani uz statistiku i demografiju te drugi poslovi koji su mu stavljeni u nadležnost.¹⁵

b. *Zavod za prostorno uređenje grada Zagreba*.

Zavod "izrađuje i prati provedbu dokumenata prostornog uređenja područne (regionalne), te cjelokupne razine Grada Zagreba, izrađuje izvješće o stanju u prostoru, vodi registre podataka u okviru informacijskog sustava prostornog uređenja, priprema polazišta za izradu, odnosno stavljanja izvan snage prostornih planova užih područja. Izdaje mišljenja u postupku izrade i donošenja dokumenata prostornog uređenja u skladu s ovim Zakonom te izrađuje prostorne planove gradova i općina i urbanističke planove uređenja. Obavlja stručno analitičke poslove iz područja prostornog uređenja, ako mu izradu tih planova, odnosno obavljanje poslova, povjeri Ministarstvo ili županijsko poglavarstvo."¹⁶

c. *Gradski ured za prostorno uređenje, izgradnju grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet*.

¹⁵ Izvor: <https://e-uprava.apis-it.hr/zip/Dokumenti/IzvjescjeZa2009.pdf>.

¹⁶ Zakon o prostornom uređenju i gradnji, NN, br. 76/07.

Ured obavlja poslove koji se odnose na: postupak izrade i donošenja dokumenata prostornog uređenja, vođenje evidencije o postupcima izrade i donošenja dokumenata prostornog uređenja, izdavanje akata vezanih uz provedbu dokumenata prostornog uređenja i gradnje (lokacijska dozvola, rješenje o uvjetima gradnje i dr.). Bavi se općenito izgradnjom Grada, pripremom i izvođenjem gradskih projekata, vodnim gospodarstvom i vodama, formira vodopravnu inspekciju, rješava komunalne poslove, nadzire korištenje javnih površina, sve do nepropisno zaustavljenih i parkiranih vozila. U nadležnosti su mu i pitanja spomeničke rente, cesta i cestovnog prijevoza, prometa općenito, stambeni poslovi, te drugi poslovi koji su mu stavljeni u nadležnost.¹⁷

Kako će u nastavku biti govora o javnom prostoru koji se usko veže s javnim interesom, potrebno je definirati ovaj pojam. *Javni interes* pojam je direktno povezan s planiranjem zato što je uravnoteženje individualnih i zajedničkih interesa ključno pri donošenju, pripremanju i ostvarivanju odluka na svim razinama planiranja. Planska komunikacija ima ključan značaj za konstituiranje javnog interesa, a izvodi se iz interakcije individualnih (Petovar i Vujošević 2008).

Pojam javnog interesa može se definirati na više načina, pa otuda i brojne teorije, ali prvenstveno se kreće od izjednačavanja javnog dobra i javnog interesa. Habermas (1982) ga definira kao spoj legitimnih potreba i individualnog interesa koji se može poopćiti. Društveni legitimitet nekog interesa znači da je u zajednici rašireno uvjerenje o prihvatljivosti interesa i dozvoljenosti nastojanja interesenata da ga ostvaruju u okviru postavljenih normi i pravila. Prihvatljivost je, pak, determinirana okvirima koje pružaju vladajuća ideologija i skup dominantnih vrijednosti i normi. Legitimitet sistema moći i interesa doći će u pitanje ako ne uspijeva zadovoljiti određena osnovna očekivanja i potrebe, odnosno ako je poljuljano široko rasprostranjeno uvjerenje da su upravo postojeće institucije i organizacije najprikladnije za društvo i da funkcioniraju ispravno. To povjerenje ima najvažnije implikacije upravo u postsocijalističkom razdoblju jer je sa slomom socijalističkog ideološkog i političkog monopola na javnu scenu stupio velik broj novih, ranije nepostojećih aktera (Petovar i Vujošević 2008).

Prema Heldu (1970), tri su grupe teorija, ovisne o sociopolitičkom kontekstu društva, važne u definiranju javnog interesa:

1. *Teorija prevage* – po njoj se javni interesi poistovjećuju sa zbirom individualnih interesa (s interesima koji pretežu). Mjeri se putem kriterija sumiranja ili korisnosti (primjerice većinsko odlučivanje, nadmetanje između interesnih grupa i sl.).
2. *Teorija zajedničkog ("common") interesa* – teorija koja javne interese poistovjećuje s onima koji su zajednički svim članovima zajednice.
3. *Unitarne teorije ("unitary theories")* – teorije u kojima javni interes predstavlja određeni skup uređenih i međusobno usklađenih vrijednosti, a svi drugi pojedinačni zahtjevi smatraju se nevaljanim/nelegitimnim.

R. Dahl (1989: 280–98; 367) tvrdi kako se u raspravi o zajedničkom dobru ("*common good*") te o mogućnostima i načinima za dostizanje zajedničkog dobra uvijek javljaju tri osnovna pitanja:

¹⁷ Izvor: <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=829>.

1. Čije (kojih aktera) dobro je ujedno i zajedničko dobro?
2. Kako se na najbolji način dolazi do suglasnosti o zajedničkom dobru u procesu donošenja kolektivnih odluka?
3. Što je sadržaj zajedničkog dobra, tj. u čemu se on sastoji?¹⁸

Među aktere koji sudjeluju u procesu urbanističkog planiranja važno je uključivanje različitih stručnjaka¹⁹. Potrebno je pritom obratiti pozornost na interdisciplinarnost planiranja. Prema Čaldaroviću (1987: 56), teško je naići na situaciju u kojoj bi postojao ravnopravan udio svih disciplina, pa najčešće dolazi do majorizacije jedne struke.

Pojedine se struke služe analitičkim spoznajama različitih karaktera pa se, primjerice, od sociologije uvijek očekuje predlaganje kvantitativnih podataka koji će osvjetliti "ljudski faktor", a slično se očekuje i od prometnih studija, demografskih analiza. Od arhitekata se očekuju kvalitativni podaci – rasprave o formi grada, simboličkim funkcijama gradskih središta, vizurama, važnosti razmještaja pojedinih objekata. Od ekonomista se očekuje dovoljno podataka koji će društveno-ekonomske parametre projicirati u budućnost i sl.

Kako su tako prikupljeni podaci neusporedivi i vrijednosno nejedinstveni, oni, postavljeni u jedinstveni niz, postaju problematična osnova za sintezu potrebnih podataka. U tome i leži poteškoća interdisciplinarnog planiranja. Neki autori (Lefebvre 1968: 45-48) zato smatraju kako je interdisciplinarnost zapravo utopija. Utopija koja ide do te mjere da se u procesu planiranja, koji se temelji na interdisciplinarnosti, može govoriti o "dijalogu gluhih", odnosno "pseudosusretima različitih disciplina", a ne pravoj interdisciplinarnosti.

Vujošević (2006: 368) također preispituje položaj i odnose moći aktera u procesu planiranja te tako dolazi do zaključka kako u planiranju ostaju otvorena četiri ključna pitanja: (1) Kako se formira javni (ili zajednički) interes i tko je njegov predstavnik? (2) Kako najbolje iskoristiti vladine intervencije sa stanovišta upravljačkog nivoa (problem centralizacije/decentralizacije)? (3) Koliko nametljive smiju biti intervencije vlasti s viših upravljačkih nivoa, a da ne dovedu u pitanje interese aktera s lokalnih nivoa, odnosno da ne onemoguće njihove akcije i kontrolu koju oni vrše u svojim lokalnim zajednicama? (4) Doprinosе li odluke (bez obzira na to gdje su i kako donijete, tj. koji mehanizam i postupak u tome pretežu) stvarno održivom razvoju?

Treba napomenuti kako ni sam prostor nije pasivni "promatrač" u urbanom planiranju i urbanoj obnovi, već određena mjesta (i njihove politike) definiraju stupnjeve društvene akcije kao manje ili više važne, odnosno manje ili više političke. Pri tome su ključni elementi vidljivi u rezultatima urbane obnove. Politika određenog područ-

¹⁸ Osnovnim dimenzijama javnog dobra u suvremenim državama smatraju se: (1) civilno društvo i njegove organizacije i aktivnosti; (2) ljudska prava (građanska i politička, ekonomska, socijalna i kulturna, *environmentalna* i druga prava), odnosno društvene vrijednosti koje stoje u osnovi koncepta ljudskih prava; (3) pravna država i vladavina prava ("uređen i čvrst pravni poredak"), uključujući efikasnu i odgovornu sudsku i izvršnu vlast; (4) norme i standardi uređenja i korištenja prostora koji su utemeljeni na civilizacijskim tokovima i društvenim vrijednostima građanskog društva (Petovar i Vujošević 2008).

¹⁹ Akteri će biti detaljnije objašnjeni u šestom poglavlju. Recimo ovdje da osim stručnjaka postoje i još neki tipovi aktera, kao što su politički, ekonomski i civilni (građani).

ja utječe na proces planiranja i urbane obnove, kao što i urbana obnova i planiranje utječu na to područje, pa prema tome procesi planiranja i urbane obnove nisu jednostavni ili jednosmjerni, već kompleksni (Smith 1996).

4.4. Definiranje urbanih promjena – stručna perspektiva

U našem sociološkom istraživanju znatnu pozornost posvetili smo tome kako različiti stručnjaci u našoj sredini definiraju transformacije grada, urbanu obnovu i njoj bliske procese. U tom smislu, u ovom odjeljku usredotočit ćemo se na interpretaciju rezultata provedenog polustrukturiranog intervjua koji se tiču prve organizirajuće teme, pod naslovom *Urbane transformacije (urbana obnova, regeneracija i revitalizacija) – osnovna obilježja*. To je pitanje koje je ključno za razumijevanje urbanih transformacija na području Hrvatske, a posebno grada Zagreba.

Analizirajući prikupljene podatke, primjećujemo kako se u odgovorima ispitanika navedeni pojmovi u vrlo maloj mjeri razlikuju od njihova teorijskog objašnjenja. Urbane transformacije opisuju se kao pojam najviše razine općenitosti, dok se pojmovi revitalizacije, regeneracije i urbane obnove definiraju kao užji. Uz definiranje urbanih transformacija pojavljuju se sljedeći aspekti koje smo organizirali kao bazične teme:

- urbane transformacije predstavljaju prirodno stanje gradskog tkiva i označavaju najopćenitije promjene grada
- urbana obnova užji je pojam od urbane transformacije, a urbana revitalizacija i urbana regeneracija još su užji pojmovi
- urbani razvoj i urbana afirmacija širi su pojmovi od urbane obnove, a također označavaju urbane transformacije.

Ispitanici naglašavaju kako je transformacija grada njegovo prirodno stanje, dok stagnacija nije stanje svojstveno gradskom tkivu, već predstavlja njegov krizni oblik. Prema tome, transformacija je najopćenitiji pojam za promjene koje se u gradu događaju.

Jasno je da oba ova stanja (urbana obnova i urbana regeneracija/revitalizacija) ciljaju na nekakva poželjna stanja u gradu, a u širem smislu spadaju pod transformaciju s time da bih naznačio da je grad već po definiciji transformacija, jer njega ne možete zamisliti u statičnom smislu (...). Moderan je grad jer ide iz transformacije (...). Zapravo neuspjao grad se ne transformira, već je konzerviran pa je to onda njegov najdublji krizni oblik. (S7)²⁰

Zbog procesualnosti postojanja grad je neminovno u neprestanom procesu razvoja (propadanja i obnove, zamiranja i revitalizacije) i transformacija obilježenih kontinuitetima i diskontinuitetima koje, ovisno o društvenim transformacijama (često i tehnološkim), proizvode prostorno-materijalne transformacije, a koje povratno djeluju na društvene procese. (A6)

²⁰ Ispitanici su u ovoj knjizi označeni prvim slovom svoje struke (sociolozi – S, ekonomisti – E, etnolozi i antropolozi – EiA, povjesničari umjetnosti – PU, geografi i demografi – GiD, arhitekti – A, pravnici – P i inženjeri prometa – IP). Broj kraj slova znači da je bilo nekoliko ispitanika iste struke.

Urbana obnova je, smatraju ispitanici, nešto uži pojam od urbane transformacije i u najširem smislu podrazumijeva "vraćanje života" u neke zapuštene strukture te infrastrukturno obnavljanje grada u njegovoj fizičkoj i funkcionalnoj strukturi. Urbana revitalizacija označava promjene u socijalnim grupama aktera u smislu socijalne revitalizacije stanovnika, dok urbana regeneracija označava regeneriranje nekih dijelova grada na sličan način kao što to čini urbana obnova²¹.

Po meni, urbana transformacija je širok pojam koji obuhvaća sve procese u gradu: izgradnju novoga, saniranje, rušenje, uređenje, dok je urbana obnova nešto uži, a revitalizacija/regeneracija još uži pojam. Urbana obnova mora biti planirana, a ne divlja. Mora se znati kako, kada i što mora imati određene standarde. Urbana obnova je nešto smišljeno, osmišljeno, stručno vođeno što proizlazi iz fine analize prostora. (S1)

Dakle, urbana obnova se tiče najprije intervencija, poboljšanja ili prevencija negativnih procesa u fizičkoj i funkcionalnoj strukturi. Revitalizacija se tiče poželjnih promjena među socijalnim grupama. (S7)

Treba primijetiti kako neki ispitanici naglašavaju da zapravo ne postoji stroga podjela između navedenih pojmova te kako se u najopćenitijem smislu radi o infrastrukturnom obnavljanju određenog dijela grada, u slučaju kada su mogućnosti izgradnje na gradskom obodu male. Također se upozorava na pojmove urbani razvoj i urbana afirmacija, koji su širi od urbane obnove, revitalizacije i regeneracije, a tiču se uspostavljanja novih sustava i procesa u gradu, izazvanih širim promjenama u društvu.

Proces (urbanog) razvoja je širi pojam od pojmova kao što su "urbana obnova" ili "regeneracija" ili "revitalizacija" grada (...). On je stvaranje novog stanja kakvo još nije bilo. Razvoj, osim revitalizacije pozitivnih elemenata, sustava i procesa, uspostavlja nove elemente, sustave i procese, koji su izazvani zahtjevima općeg civilizacijskog razvoja i usklađeni sa spoznajom o novim potrebama i vrijednosnim sustavima. (A6)

Meni je puno zanimljiviji termin iz GUP-a 1986. – urbana afirmacija. (...) ja vidim grad kao neprekidni proces i stalnu smjenu socijalnih grupa i stilova, privlačnosti mjesta (...). Čitav taj kompleks događanja je grad. Urbana obnova je samo jedan segment tih procesa. (EiA1)

Iz odgovora ispitanika iskristalizirale su se četiri skupine užih odrednica urbane obnove. Kako će one poslužiti kao daljnje bazične teme, ovdje ćemo ih odvojeno izložiti, a u nastavku ilustrirati njihovim mišljenjima:

- kvalitativna obnova gospodarskih, društvenih i okolišnih nedostataka kao dio širih društveno-političkih promjena
- promjena postojećih urbanih struktura
- porast kvalitete života, nove funkcije gradskog prostora i novi simbolički i morfološki objekti
- promjena socijalne strukture.

²¹ Kako bi se lakše pratilo tekst, svi navedeni pojmovi ranije su objašnjeni!

Bitno je napomenuti da svaka država (pa tako i svaki grad) urbanu obnovu provodi na sebi svojstven način, dakle prema vlastitim specifičnim društvenim uvjetima i mogućnostima. Ipak, na najopćenitijoj razini uvijek se radi o obnovi na gospodarskoj, društvenoj i okolišnoj razini, tj. o promjeni postojeće urbane strukture. Govoreći o tome, ispitanici uključuju izgradnju novih objekata i struktura u gradu, promjene u fizionomiji grada, zatim umjerene interpolacije u jače devastirane dijelove grada te porast uporabne vrijednosti grada sadržajima potrebnim stanovništvu. Mogu se graditi novi objekti, nove strukture ulaze u tkivo grada, a stare, najčešće zapuštene strukture se obnavljaju. Prema tim odrednicama, urbana je obnova i svojevrsna rekonstrukcija grada, napose u smislu izgradnje novih objekata i zamjene starih objekata novima, kao i, u nekim slučajevima, nekih postojećih struktura novima.

Ako govorimo o urbanoj rekonstrukciji, svaki grad ima svoj model. Barcelona provodi urbanu rekonstrukciju prvenstveno kroz javne prostore, tako je započela. Uključena je u projekt 100 trgova za gradove, uređuje prometnice. Berlin je krenuo sa sveobuhvatnim prostorom središta grada, Kreuzbergom, kao jednim velikim projektom koji traje preko 20 godina. (A2)

To bih nazvao nekom vrstom rekonstrukcije i modernizacije gradskog prostora u cilju poboljšanja građevinsko statičkih i funkcionalnih dijelova objekata, infrastrukture i okoliša, uz uvjet da nakon toga područje intervencije zadržava osnovne karakteristike prijašnjeg stanja i svoju prepoznatljivost. (IP3)

Treba naglasiti da pod pojmom urbana obnova neki ispitanici ne podrazumijevaju širenje grada, već obnavljanje postojećeg grada, odnosno njegovih zapuštenih ili devastiranih dijelova. Rehabilitacija, u smislu renovacije starih zapuštenih struktura i zamjene postojećih struktura novima, uključuje brigu i skrb o širem gradskom kontekstu te uzima u obzir buduće potrebe grada i stanovnika, kvalitetu života, nove funkcije i objekte u gradu na simboličkoj i morfološkoj razini.

Za mene se grad regenerira ako stalno regenerira svoju sposobnost izlaska u susret potrebama ljudi i oni osjećaju da im raste kvaliteta života. Kad građani počnu vikati da im pada kvaliteta života to je pouzdani znak da nije na djelu revitalizacija nego degeneracija grada. (S4)

Transformacija može biti u funkcionalnoj dimenziji grada, može biti regeneracija, može biti na simboličkoj i na morfološkoj razini. Sve što napravimo može biti i morfološko unazađivanje grada. Urbana obnova je porast upotrebne vrijednosti sadržajima koji trebaju stanovništvu, koji dio stanovnika koristi, uz uvjet da oni ne smanjuju dosegnutu kvalitetu života, ne povećavaju gustoću prometa i slično. (S4)

Svakako treba napomenuti da urbana obnova, kao transformacija prostora, uključuje i transformaciju stanovništva i proces gentrifikacije kojim se bolje stojeće stanovništvo naseljava u "obnovljena" područja grada, dok se siromašniji iz njih iseljava.

Preseljenje siromašnijih i nižih slojeva stanovništva (po dohotku, zanimanju, životnom stilu, standardu i sl.) uvijek se pokazuje potencijalnim uzrokom za njihovu za-

mjenju višim, bogatijim slojevima stanovnika. Taj proces u načelu sadrži i diskriminacijske elemente jedne skupine stanovnika u odnosu na drugu. (Svirčić Gotovac 2009: 51)

Urbanu transformaciju bih definirao upravo tako da uključimo oba aspekta – fizičku transformaciju grada, ali i transformaciju stanovništva u gradu. (GiD1)

Ono što bih ja istaknula je socijalna struktura stanovništva u gradovima i evidentno izbacivanje onih koji nemaju novca (gentrifikacija), ali i ukidanje onog šarenila koji grad u sebi nosi. Sirotinja se getoizira te centar postaje "elitni".(S3)

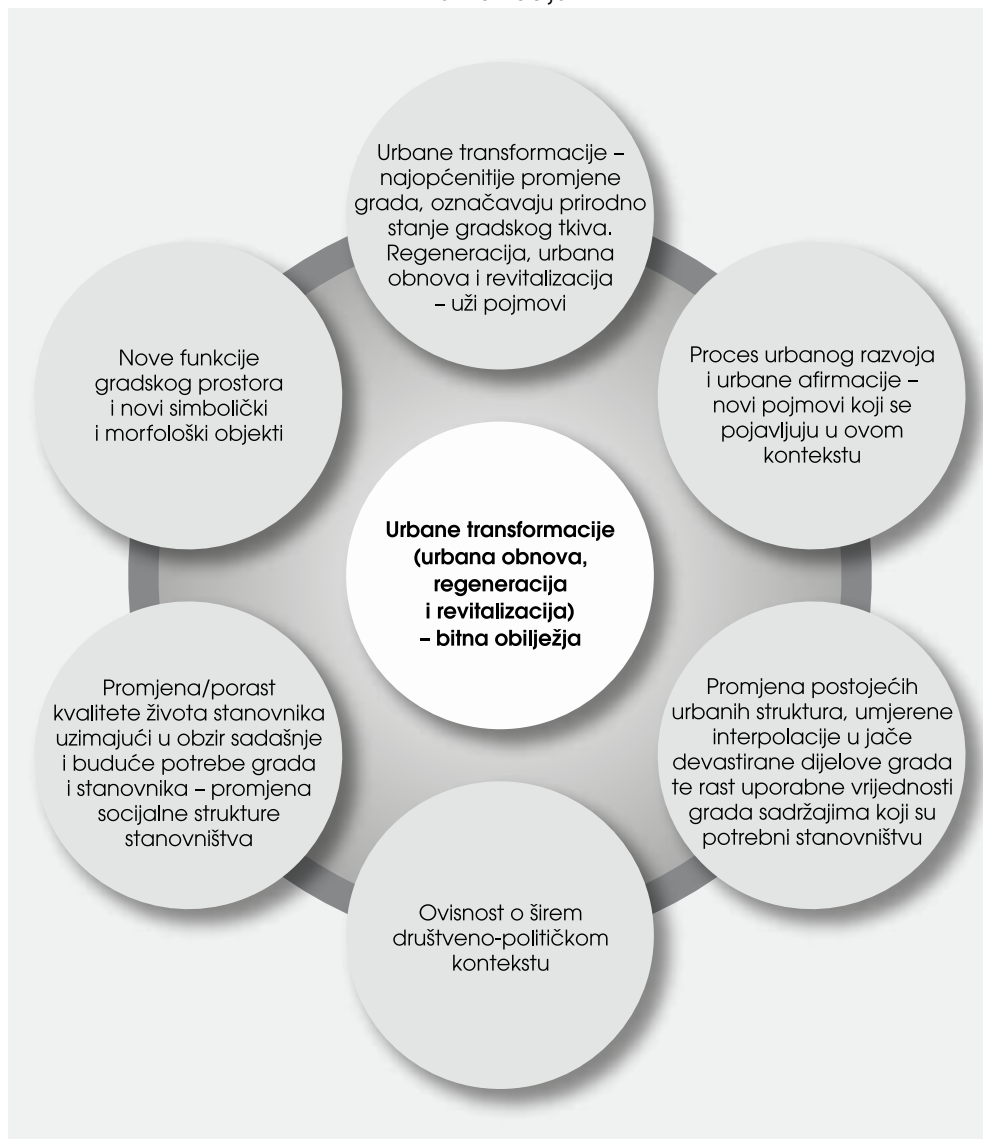
Gentrifikacija je pojam neodvojiv od urbane obnove, ali je, poput nje, specifičan za svaki pojedini kontekst, tj. zemlju. To se odnosi i na Hrvatsku i grad Zagreb, gdje dolazi do zamjene postojećeg srednjeg i višeg sloja stanovništva u korist novog elitnog sloja. Prema Svirčić Gotovac (2009: 132), gentrifikacija je u hrvatskom slučaju specifična jer ju čini zamjena već postojećega srednjeg i višeg sloja u središtu grada novim slojem elite, kao najbogatijim slojem društva. Zagrebačka jezgra nikad nije bila naseljena samo siromašnijim slojevima stanovništva, osim njezinih najzapuštenijih dijelova, nego je uglavnom bila naseljavana višim slojem. U tome se očituje specifičnost gentrifikacije zagrebačkoga središta.

Zaključno u ovom poglavlju možemo istaknuti kako je pojam urbanih transformacija najširi pojam koji u sebi obuhvaća cjelokupne transformacije urbanog tkiva, dok urbana obnova označava promjene postojećih urbanih struktura, ali ne u smislu proizvoljnih interpolacija u prostor, već sistematskih, planiranih i sustavnih intervencija koje podrazumijevaju obnovu jače devastiranih dijelova grada. Također, ona nužno treba obuhvaćati i porast upotrebne vrijednosti grada sadržajima korisnima za stanovnike. Kako tu spada porast kvalitete života i kvalitete stanovanja, svaka intervencija koja ne pridonosi porastu kvalitete života stanovnika zapravo se ne bi smjela smatrati urbanom obnovom. Prostor bi trebao dobiti nove funkcije te simboličke i morfološke objekte, pri čemu je važna i zaštita (očuvanje) javnog prostora i zelenih površina.

Neki ispitanici napominju kako nije ključno praviti velike razlike među pojmovima urbane obnove, revitalizacije i regeneracije te upozoravaju na preklapanja tih pojmova u literaturi. Gentrifikacija je proces neodvojiv od urbane obnove, uvijek uz nju prisutan, pa valja naglasiti kako gradske strukture pri obnovi grada stalno trebaju voditi računa o očuvanju socijalne strukture. Riječju, sve urbane transformacije, pa tako i urbana obnova, ovisne su o društveno-političkim utjecajima.

U grafičkom prikazu 1 u središnjem se krugu nalazi organizirajuća tema *Urbane transformacije (urbana obnova, regeneracija i revitalizacija)* – bitna obilježja koja, sa svoje strane, organizira bazične teme (prikazane oko središnjeg kruga). Nakon analize sljedeće organizirajuće teme (*Akteri urbanih promjena*), definirat ćemo i globalnu temu što proizlazi iz ove dvije organizirajuće teme.

Grafički prikaz 1. Odrednice urbanih transformacija – urbane obnove, regeneracije i revitalizacije



5. AKTERI DRUŠTVENIH PROMJENA

U prethodnom poglavlju prikazali smo neke karakteristike novijih urbanih transformacija i formi gradova te problem urbanističkog planiranja. Načinili smo i detaljniji pregled konkretnih prostornih transformacija, poput urbane obnove, regeneracije i revitalizacije grada. Analizirali smo što o tome misle naši stručnjaci i naveli neka njihova gledanja.

Druga dimenzija urbanih transformacija akteri su koji djeluju u urbanim prostorima. Najprije je vrlo važno odgovoriti na pitanje, a govoreći o gradu općenito, koliku moć imaju pojedini akteri grada, odnosno koliko su oni determinirani i ograničeni društveno-političkom strukturom, kontekstom i situacijom dotičnoga grada? Zanimaju nas i odgovori na pitanja što je akcija, koji su to akteri o kojima govorimo, na koje ih ključne skupine možemo podijeliti i koliki je zapravo njihov utjecaj na procese koji se ostvaruju u prostoru gradova?

Pokušavajući pokazati u kojim uvjetima gradovi mogu imati pozitivan i kreativan utjecaj na ljudske živote, M. Weber (1864.–1920.) razmatra skup društvenih struktura koje podupiru društvenu individualnost i inovativnost te služe kao instrument povijesnih promjena. Kako moderni život ne korespondira s pozitivnim i kreativnim snagama gradova, Weber na njih gleda kao na mjesta podređena velikim tvornicama i uredskoj birokraciji. Podređenost tom sekundarnom sektoru specifičnost je gradova prije pojave kapitalizma i prijelaza sa sekundarnih na tercijarne djelatnosti, u prvom redu trgovinu i ostale uslužne djelatnosti (Weber 1999). Nadalje, Webera su u bavljenju društvenim fenomenima posebno zanimali priroda i uzroci društvenih promjena. Za njega ideje i vrijednosti imaju veću moć i utjecaj na društvene promjene od ekonomskih čimbenika. Stoga je smatrao kako se sociologija treba usmjeriti na *društvenu akciju*, a ne na društvene strukture. Tvrdio je da ljudska motivacija i ideje imaju moć dovesti do društvenih transformacija te da pojedinci imaju sposobnost djelovati slobodno i oblikovati vlastiti život. Strukture društva, po njemu, oblikuje složena igra i međusobni odnos pojedinačnih akcija, a posao je sociologa razumjeti značenja koja iza njih stoje (Weber 1976). Najvažniji Weberovi radovi opisivali su *društveno djelovanje* s pomoću kojeg on analizira različitost zapadnog društva i drugih velikih civilizacija. "Društvenim djelovanjem se naziva takvo djelovanje koje se po značenju onoga ili onih koji djeluju dovodi u vezu s ponašanjem drugih." (Weber 1976: 4).

Prema A. Touraineu, zadatak sociologije isključivo je analiza djelovanja aktera, "njihovih kapaciteta da se konstituiraju kao akteri, sposobni da mijenjaju svoju okolinu i

ojačaju svoju autonomiju” (Touraine 2000: 902). Istraživanje sociologa razotkrivanje je “težnji, konflikata ili rasprava koje su često zasjenjene autoritetom društvenih normi i represijom koja je nametnuta voljom institucija ili onih koji drže pozicije moći”. U skladu s time, sociolog mora biti spreman modificirati hipoteze prema odgovorima aktera (Touraine 2000: 906–906).

B. Werlen (1992), socijalni geograf, pozivajući se na Webera, drži da jedinica sociološke analize nije akter, nego akcija/djelovanje aktera. Agenti su preduvjet akcije/djelovanja, ali ne i jedinica analize. On ističe kako se svaka akcija/djelovanje može opisati kroz četiri sljedeće sekvence (Werlen 1992: 11–14):

1. *Projekt djelovanja* – formiraju se i kreiraju namjere, pripremaju se i anticipiraju procesi u danoj situaciji. Akteri raspravljaju o adekvatnim sredstvima za ostvarivanje ciljeva i, eventualno, o općim i opravdanim očekivanjima pripadnika društva koja treba ispuniti.
2. *Definiranje situacije* – strukturira se situacija iz točke 1. Akteri/agenti selektiraju i određuju sredstva relevantna za ostvarenje cilja. Oni elementi za ostvarivanje cilja/namjere koji nisu na raspolaganju vide se kao prepreke (*constrains*). Situacija se interpretira prema određenim vrijednostima i normama.
3. *Realizacija akcije* – situacija iz 2. točke mijenja se ili je promjena blokirana. U ovoj je fazi problematična tehnička komponenta, legitimacija akcije, pa čak i samo značenje akcije.
4. *Konzekvence akcije* – namjeravane ili nenamjeravane posljedice akcije/djelovanja konstituiraju novu situaciju.

U nastavku ćemo prikazati kako različite teorije gledaju na djelovanje aktera.

5.1. Teorija akcije

U svrhu detaljnijeg uvida u urbane transformacije na području grada Zagreba, potrebno je razlučiti koji akteri sudjeluju u procesima urbanih promjena (urbane obnove i urbanog planiranja) i koje društvene položaje zauzimaju. Stoga je nužno definiranje *teorije akcije i aktera* slijedom doprinosa nekih ključnih autora teorije akcije (T. Parsons, A. Giddens), kao i *teorije moći* (M. Foucault), kako bi se analizom nekih ključnih teorijskih kategorija navedenih autora mogla izraditi tipologija društvenih aktera o kojoj, primjerice, piše i M. Bassand. Nju ćemo, zatim, primijeniti i na prostoru Hrvatske, točnije grada Zagreba, te uvidjeti s kolikom moći i na koji način akteri društvenih promjena sa svojim oprečnim interesima i ciljevima djeluju u tom prostoru.

Prema Ritzeru (1997), dva su važna sociološka pristupa koja se sastoje od dvaju tipova socioloških teorija, a to su makro i mikro teorije. Makro teorije (makrosociologija) proučavaju velike društvene sustave kroz funkcionalistički i konfliktni pristup,¹ dok mikro teorije (mikrosociologija) proučavaju ljudske međuodnose u malim sustavima

¹ “Konzenzualni (funkcionalistički) pristup drži da su norme i vrijednosti od fundamentalnog značenja za društvo i usredotočuju se na socijalni poredak osnovan na prešutnim sporazumima, dok društvenu promjenu objašnjavaju kao postupan i predvidljiv proces. Nasuprot tome, konfliktni pristup naglašava dominaciju nekih socijalnih grupa nad drugima i drži kako je

preko interakcionističkog pristupa.² Primjeri su makro teorija strukturalni funkcionalizam ili neomarksizam, dok se primjeri mikro teorija očituju u rezultatima simboličkog interakcionizma, fenomenologije i etnometodologije. Mi ćemo teoriju akcije prikazati kroz predstavnike makrosociologije (strukturalni funkcionalizam i konfliktna teorija), zatim ćemo se kratko osvrnuti na mikro pristup analize ljudske akcije i aktera (simbolički interakcionizam) te, napokon, prikazati pokušaj spajanja mikro i makro pristupa A. Giddensa. On je to spajanje nazvao teorijom strukturacije. Svi navedeni pristupi, naravno, u velikoj su mjeri isprepleteni.

U ovom se radu, pri pojašnjavanju i analizi aktera i pripadajuće akcije, ne opredjeljujemo za neki od navedenih pristupa, već ih koristimo u prvom redu kako bismo ih osvijetlili na različite načine i iz različitih perspektiva. Pa ipak, možemo reći da se, s obzirom na teoriju akcije T. Parsonsa i teoriju moći M. Foucaulta, većim dijelom oslanjamo na strukturalizam ili poststrukturalizam³. Uzimamo u obzir i konfliktnu teoriju, što će biti jasnije objašnjeno kad prijedemo na objašnjavanje tipologije aktera M. Bassanda.

Kako je teorija T. Parsonsa važna za teoretski dio našeg istraživanja, osvrnut ćemo se ukratko na njegova gledišta.

Teorija akcije/djelovanja T. Parsonsa bazira se na akciji (djelovanju), i to na individualnoj akciji kao modelu djelovanja. Recimo usput kako su T. Parsons i E. A. Shils dva najutjecajnija predstavnika funkcionalističke teorije. Oni su time i predstavnici makro teorije koja "društveni sustav" razumije kao sustav djelovanja pojedinaca, onih čije su temeljne jedinice uloge, odnosno konstelacija uloga (Parsons i Shils 1961: 197). Djelovanje (akcija) se, pritom, definira kao ponašanje izazvano konkretnom situacijom, a usmjereno je prema cilju te normativno upravljeno potrošnjom energije (motivacije) (Parsons i Shils 1961: 53). Napokon, osnovni cilj Parsonsove teorije sadrži stvaranje apstraktnih analitičkih koncepata koji su strukturirani tako da odražavaju bitne karakteristike svih ljudskih društava.

Godine 1937. Parsons objavljuje djelo *Struktura socijalne akcije* u kojem formulira svoju teoriju akcije. Govoreći o ciljevima i akterima, teorija uzima u obzir: (a) aktere koji su sposobni djelovati; (b) ciljeve koje akteri žele ostvariti; (c) izbore koje akteri čine u alternativnim mogućim sredstvima za ostvarenje svojih ciljeva; (d) ograničenja (situacija) koja dolaze iz bioloških i ekoloških izvora⁴; (e) norme i vrijednosti koje utječu na izbor ciljeva i sredstava.

"Situacija" je, dakle, objektivna strana sistema akcije, a "akter" subjektivna. Ljudi teže onome što se od njih društveno očekuje, a njihovi su ciljevi identični kulturnim

socijalni poredak osnovan na dominaciji i kontroli dominantnih grupa, a socijalnu promjenu tumači kao naglu i neočekivanu." (Ritzer 1997: 82).

² Interakcionistički pristup usredotočen je na aktere, akciju i interakciju kroz mikro pristup ljudskom djelovanju (Ritzer 1997).

³ Kod Foucaulta je prisutno mnogo različitih utjecaja pa njega povezuju i sa strukturalizmom i poststrukturalizmom, pridaju mu i određene marksističke elemente, pa čak i fenomenološke (Ritzer 1997).

⁴ Četvrti čimbenik ima tri implikacije: (a) akcija je uvijek vremenski proces; (b) orijentacija uključuje mogućnost pogreške; (c) referentni je okvir sheme subjektivan (Parsons 1949).

obrascima, tj. strukturama koje povezuju i konstituiraju određeni društveni sistem. Riječju, Parsons polazi od pretpostavke kako postoji usklađenost između ljudskih težnji i postojećih društvenih normi (Kuvačić 1990: 34).

U knjizi *Društveni sistem*, koja izlazi 1951. godine, Parsons ide korak dalje. Stavlja naglasak na individualne akcije te prelazi na interakciju individualnih akcija i ograničenja koja proizlaze iz stabilnih obrazaca ponašanja nastalih iz institucionaliziranog ponašanja aktera. Prema takvom gledištu, osnovne komponente društvenog sistema rezultat su analize interakcije dvaju ili više individualnih aktera. "Uloga" sada postaje jedinica interaktivnog procesa i središte cjelokupne analize. Istodobno, ona je i način organiziranog ponašanja pojedinca, usklađenog s očekivanjima drugih (Kuvačić 1990).

Napokon, u djelu *Working Papers in the Theory of Action* iz 1953. godine, Parsons naglašava da ako društveni sistem želi preživjeti i dalje se razvijati, mora riješiti četiri osnovna problema (*AGIL shema*). U toj shemi Parsons razlikuje četiri osnovne funkcije, ili funkcionalna imperativa, koje moraju biti ispunjene u svakom socijalnom sustavu:

1. *Adaptive function* (funkcija prilagodbe; sredstva) – odnosi se na osiguravanje resursa iz okoline i njihovu distribuciju.
2. *Goal attainment* (postignuće cilja; funkcija cilja; vrijednosti) – odnosi se na mobilizaciju resursa za postizanje ciljeva sustava, postavljanje prioriteta i njihovo ostvarivanje.
3. *Integrative function* (funkcija integracije, norme) – bavi se koordinacijom i prilagodbom unutar sustava.
4. *Latent pattern-maintenance and tension-management function* (funkcija latentnog održavanja norme i svladavanja napetosti) – osigurava da akteri igraju uloge (motivacija) (Parsons i Shils 1961: 24).

Govoreći o "općem sistemu akcije", Parsons ga dijeli na četiri dijela s kojima su povezana četiri navedena funkcionalna imperativa, a to su (Ritzer 1997: 92):

- bihevioralni organizam: sistem akcije koji rukovodi funkcijom prilagodbe prilagođavajući i transformirajući vanjski svijet
- sistem ličnosti: osigurava funkciju postizanja cilja definirajući sisteme ciljeva i mobilizirajući resurse uz pomoć kojih se oni postižu
- socijalni sistem: ima funkciju integracije kontrolirajući njezine dijelove
- kulturni sistem: osigurava funkciju latencije opskrbljujući aktere socijalnog sistema normama i vrijednostima koje ih motiviraju na akciju.

Treba naglasiti da je sistem ličnosti, promatrajući ga u kontekstu aktera i akcije, za nas najzanimljiviji. On govori o tome kako pojedinac (ličnost) funkcionira, kolika su njegova ograničenja i stupanj slobode. S druge strane, kulturni i socijalni sistemi kontroliraju pojedinca, pa je stoga ličnost također ograničena i svedena na sekundarni položaj. Osnovna komponenta ličnosti, potreba-dispozicija, ujedno je i najvažnija jedinica mjerenja motivacije (Parsons i Shils 1951: 113). Ona je "tendencija koja nije urođena već usvojena kroz proces same akcije" (Parsons i Shils 1951: 111), stoga

predstavlja nagon oblikovan socijalnim uvjetima. Akteri traže ljubav i priznanje od svoje okoline, pri čemu ih internalizirane vrijednosti usmjeravaju da se osvrću na različite kulturne standarde, a davanje i primanje odgovarajućih odgovora usmjerava ih očekivanju uloga.

U tom smislu neki autori (Ritzer 1997) upozoravaju na vrlo pasivnu sliku aktera koji su gotovo u potpunosti oblikovani svojom kulturom i nagonima, odnosno i kulturom i nagonima. Parsons se zato često predbacuje prenamlašavanje konformizma u društvenom sustavu i zanemarivanje inovacija što ih akteri mogu ostvariti. Svaki pritisak ili promjena ugrožavaju stabilnost društvenog sistema, pa ih Parsons proglašava "patološkim".

Za ovaj pristup dugo mislilo da je usmjeren na proučavanje individualne misli i akcije, no njegova su dva glavna predstavnika, Weber i Parsons, najveći dio svoje pažnje usmjerili na ograničenja koja pojedincu predstavljaju kulturni fenomeni. Iako i Weber i Parsons pretpostavljaju da su akteri dinamični i kreativni, najveći dio njihove sociologije ipak je posvećen analizi kulturnih ograničenja. (Ritzer 1997: 349–350)

Konfliktna teorija, kao što joj ime i govori, sukobe između aktera u društvu smatra izvorom društvenih promjena. Funkcionalisti, naprotiv, svaki sukob u društvu vide kao opasnost i potencijalni slom društvenog sustava (Ritzer 1997). Budući da strukturalni funkcionalisti nisu na pravi način mogli opisati društveni sukob, u sociologiji je nastala potreba za njegovim pojašnjenjem, a odatle i potreba za teorijom konflikta. Začetnik joj je K. Marx (prema: Ritzer 1997), prema kojemu različite skupine društvenih aktera imaju različite interese, prvenstveno klasne. Odatle je klasna borba glavni pokretač svih povijesnih sukoba i istodobno pokretač razvoja društva. A do te borbe dolazi jer su poželjna društvena dobra, kao što su moć, prestiž i bogatstva, ograničena, što nužno dovodi do konflikta. Moćnije grupe u povoljnijem su položaju, pa pri raspodjeli društvenih resursa nameću svoje interese, zbog čega na koncu i dominiraju ostalim grupama.

L. Coser (1956) prvi razmatra funkcije društvenog konflikta, dok neki drugi autori (Coleman 1971; Himes 1966) pokušavaju pomiriti razlike između strukturalnog funkcionalizma i konfliktne teorije. Dahrendorf (1959) je elemente funkcionalizma i konfliktne teorije stavio na sasvim suprotne strane. Posljedično, konfliktna teorija tako postavlja razdor i sukob ondje gdje funkcionalizam naglašava poredak. Važno je naglasiti kako funkcionalisti smatraju da svaki element socijalnog sistema doprinosi njegovoj stabilnosti, dok predstavnici konfliktne teorije smatraju kako mnogi socijalni elementi doprinose dezintegraciji i promjeni u društvu. Na kraju, funkcionalisti smatraju kako se društvo drži na okupu putem normi, pravila i morala, dok predstavnici konfliktne teorije smatraju kako se društvo održava putem dominacije najmoćnijih članova društva. Kohezija u društvu kod funkcionalističkih je teoretičara stvorena na zajedničkim normama i pravilima, dok je kod teoretičara konfliktne teorije ona sama moć. Time se ističe uloga moći u održavanju reda u društvu.

U suprotnosti s makro teorijama, pa tako i strukturalnim funkcionalizmom i neomarksizmom, javljaju se mikro teorije koje ljudsku akciju i aktere promatraju iz sasvim drugačije perspektive. U nastavku ćemo ukratko izložiti na koji se način njima

bavi simbolički interakcionizam, kao primjer mikroperspektive, i time osvjetliti teoriju akcije, tj. pokušaj tumačenja djelovanja pojedinca u društvu na drugi način.⁵ Najvažnija razlika koju možemo opaziti između funkcionalističkog i konfliktnog pristupa akciji jest, osim promatranja ljudske akcije u mikro perspektivi, stav da se "jedinke u ljudskom društvu ne shvaćaju kao da su motivirane vanjskim ili unutarnjim silama izvan njihove kontrole, odnosno da su podređene ograničenjima koja nameću više ili manje čvrste strukture. Naprotiv, shvaćene su kao reflektivne ili interagirajuće jedinke koje čine socijalne cjeline (Mead 1962: 42).

Simbolički interakcionisti ne shvaćaju svijest kao pojavnost ili fizičku strukturu, već kontinuirani proces koji je i sam dio šireg procesa stimulansa i reakcija. U ljudskoj socijalnoj akciji (u kojoj sudjeluje jedan akter) i interakciji (u kojoj ih je više) značenja, simboli, pokreti i jezik omogućavaju distinktivne karakteristike. Kao što se kod strukturalnog funkcionalizma kritizira pretjerano kondicioniranje pojedinca i njegovih mogućnosti u skladu s društvenim sistemom, tako se simbolički interakcionizam kritizira u smislu njegova siromaštva u analizi društva, širih društvenih struktura i institucija općenito (Ritzer 1997). S. Stryker pokušao je razviti "makroskopskije orijentiran simbolički interakcionizam", pri čemu utvrđuje integrativni cilj simboličkog interakcionizma na sljedeći način: "Zadovoljavajući teorijski okvir mora premostiti socijalnu strukturu i ličnost, mora biti u stanju udaljiti se od nivoa ličnosti, uputiti se k nivou širih struktura i zatim se ponovo vratiti (...) Mora postojati konceptualni okvir koji će olakšati kretanje kroz nivoe organizacija i osoba." (Stryker 1980: 53).

Nakon što smo u najkraćim crtama prikazali kako Parsons vidi individualnu akciju, interakciju i funkcije što ih društveni sistem treba ispunjavati, kako ih vidi konfliktna teorija te na koji način simbolički interakcionizam analizira aktere i njihovo ponašanje u situacijama, prikazat ćemo i osnovne odrednice teorije strukturacije A. Giddensa. Ujedno ćemo vidjeti na koji način on pokušava integrirati oba pristupa.

Teorija strukturacije pokušaj je svojevrsnog premošćivanja makroaspekta i mikroaspekta sociološke analize.

U preoblikovanju pojma strukture Giddens se oslanja i na ona kretanja u suvremenoj sociologiji koja se označavaju kao "povratak subjekta" ili "povratak aktera". Ta rehabilitacija subjektivnosti, odnosno priznanje reflektivnog i usmjerenog karaktera ljudskog djelovanja, odvijala se u znaku osporavanja strukturalnog funkcionalizma (...) (Giddens 1999: 170, pogovor R. Kalanj)

⁵ Osnovne principe simboličkog interakcionizma pokušali su nabrojati mnogi predstavnici ove teorije (Blumer 1969; Manis i Meltzer 1978), a neki su od njih sljedeći: ljudska su bića obdarena sposobnošću razmišljanja; sposobnost razmišljanja oblikovana je socijalnom interakcijom; u socijalnim interakcijama ljudi upoznaju značenja i simbole, što im omogućuje korištenje samo njima svojstvene sposobnosti mišljenja; značenja i simboli omogućuju ljudima ostvarivanje svojevrstne ljudske akcije i interakcije; ljudi mogu izmijeniti ili modificirati značenja i simbole koje koriste u akciji i interakciji, na osnovi njihove interpretacije situacije; grupe i društva nastaju pomoću procesa međuovisnih obrazaca akcija i interakcija.

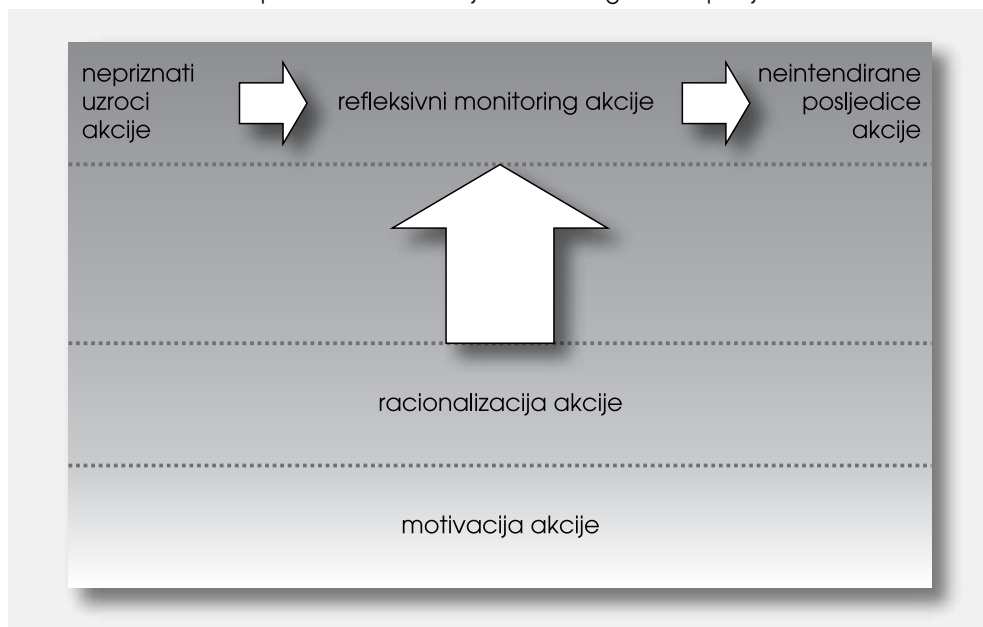
Giddens smatra da problemi oko određenja pojma aktera pripadaju jednom od četiri temeljnih teorijskih sporova u sociologiji, i to onom vezanom uz ljudsko djelovanje i društvenu strukturu. Pritom smatra da se nameće sljedeće pitanje: Koliko smo kao pojedinci kreativno djelatni i koliko možemo aktivno kontrolirati uvjete vlastitog života, odnosno, je li većina onoga što činimo rezultat općih društvenih pojava koje su izvan naše kontrole?

To je pitanje oduvijek dijelilo sociologe, pa tako i danas. M. Weber i simbolički interakcionisti, primjerice, ističu aktivne (kreativne) komponente ljudskog ponašanja. Drugi, poput E. Durkheima, ističu ograničavajuću prirodu društvenih utjecaja na naše djelovanje (Giddens 2007: 666).

U teoriji strukturacije možemo vidjeti okretanje akteru na drugačiji način nego do tada, pri čemu mu se davala ili prevelika ili premala ulogu. Ukratko, ta teorija predstavlja zapravo prekid podjele između mikro i makro strukture. Giddens zaključuje kako distinkcija mikro/makro ničemu ne služi, dok je njihova integracija korisna. "Osnovno područje proučavanja socijalnih znanosti, prema teoriji strukturacije, nije iskustvo individualnog aktera, kao ni postojanje bilo kojeg oblika socijetalnog totaliteta, nego socijalne prakse upravljane vremenom i prostorom." (Giddens 1984: 2). Giddensova ontologijska pozicija nije svijest ili socijalna struktura, već dijalektika aktivnosti u prostoru i vremenu. "Giddens je zaokupljen sviješću (refleksivnošću), ali da bi ljudski akter bio refleksivan on ne samo da treba biti svjestan sebe, nego također upravljati tijekovima svojih aktivnosti i uvjetima njihova odvijanja." (Ritzer 1997: 391).

Bitno je također istaknuti kako Giddens u specifičnom smislu koristi pojmove agent, akcija, akter. Tako za njega pojam "agent" (*agent*) označava smislenu osobu sposobnu za djelovanje (akciju). "Umjesto 'agenta' nekada se pojavljuje i pojam 'akter' (*actor*). S druge strane, 'akcija' (*action*, djelovanje) opisuje realiziranu akciju, djelovanje, odnosno svršeni čin, najčešće rutinskog karaktera" (Ritzer 1997: 391). Agenti (akteri) vrše rutinske procese i istodobno raspoložu motivacijama za djelovanje, onima koje uključuju želje, odnosno pokreću na akciju. Premda je kontrola (refleksivno nadgledanje i racionaliziranje) neprekidno prisutna u akciji, motivacije su uglavnom nesvjesne iako imaju veliku ulogu u čovjekovom ponašanju. Srž teorije sastoji se u tzv. dualnosti strukture. "Struktura su strukturirajuća svojstva, pravila i resursi koji omogućavaju 'spajanje' vremena-prostora u socijalne sisteme i čine mogućim postojanje očigledno sličnih socijalnih praksi u različitim rasponima vremena i prostora." (Giddens 1984: 17). Struktura akterima ne dolazi izvana, već postoji i u pamćenju i u socijalnim praksama. Govoreći u stratifikacijskom modelu o motivacijskoj akciji (koja djelomično može biti nesvjesna), Giddens je razgraničava na racionalni dio (agentove artikulirane razloge za akciju) i refleksivni monitoring (agentovo znanje o tome što radi) (grafički prikaz 2).

Važno je napomenuti kako su svojstva strukture istodobno sredstva kojima se akteri služe, ali i proizvodi aktera koji opet povratno djeluju na njih. Dakle, radi se o stalnom međusobnom utjecaju strukture na aktere i obratno. "Konstituiranje 'agenata'

Grafički prikaz 2. Stratifikacijski model agenata i posljedica⁶

i 'struktura' nije neovisno jedno o drugome: svojstva socijalnog sistema (strukture) smatraju se istodobno i sredstvima, ali i proizvodima praksi aktera, a te osobine sistema, u povratnom smislu, organiziraju i praksu (djelovanje) samih aktera." (Ritzer 1997: 393).

Izvedeci kvalitativni pomak, Giddens akterima, (za razliku) od dotadašnjeg poimanja istih kao "određenih" i u velikoj mjeri determiniranih svojom funkcijom i položajem u društvenoj strukturi, daje povratnim djelovanjem na socijalni sistem moć u samom stvaranju strukture.⁷

Ideja "nenamjeranih posljedica" također je bitna za Giddensa. Naime, akcije koje ljudi vrše dovode do nenamjeranih posljedica koje mogu, kao povratna snaga, sa svoje strane djelovati na samu akciju. Premda posljedice akcija stalno izmiču kontroli, neprestano ih se pokušava staviti pod kontrolu. Akteri, kao i za simboličke interak-

⁶ Izvor: Bryant i Jary 2001: 13.

⁷ Osim Giddensa, najvažnijeg teoretičara integracije mikro i makro perspektive, još su se neki teoretičari njome bavili. Premda je njihov doprinos u tome znatan, ovdje se njima ne možemo detaljnije baviti. To su: J. Habermas koji je težio integrirati akcijsku i sistemsku teoriju; J. Alexander, autor integrativnog modela; R. Collins koji je ponudio pristup tzv. "radikalne mikrosociologije" u kojem, koncentracijom na "interakcijske ritualne lance", pokušava izbjeći ono što smatra još naglašenijim redukcionističkim pristupom, usmjerenim na proučavanje samo individualnog ponašanja i svijesti; M. Hechter koji, bez obzira na količinu normativnog ili strukturalnog ograničenja, smatra kako akter još uvijek može izvršiti izbor; J. Coleman koji pokreće teoriju akcije unatrag, prema njezinim mikrovrijednostima i usredotočuje ju na aktere, iako oni mogu biti i osobe ili korporativni akteri; R. Emerson i K. Cook koji, s razvojem specifične varijante teorije razmjene, proučavaju "razmjenske mrežne strukture" (Ritzer 1997).

cioniste i etnometodologe, nisu nikada “kulturni proizvodi”, već znalčki i sposobni “agenci” koji vrše i refleksivni monitoring svoje akcije. Potonji pojam je, prema Giddensu, način na koji pojedinci promatraju svakodnevno ponašanje svih članova društva. To za sobom povlači refleksivnost identiteta i mogućnost izbora – refleksivnost orijentiranu na osobu samu. Ustvari, misli se na odnos pojedinca prema samome sebi, i to kroz traganje za samoidentitetom, usmjeravanjem i uspostavljanjem same osobe (Giddens 1991). Tako osim uspostavljanja važnosti djelovanja aktera (agenata) u cjelokupnoj strukturi, Giddens također naznačuje i odnos aktera prema samima sebi i svojem djelovanju.

Do sada navedene Giddensove ideje doživjele su različite kritike. Tako ga M. S. Archer kritizira zbog prečvrstog povezivanja akcije i strukture, smatrajući kako ti pojmovi imaju različite implikacije. Ideja je strukture ograničenije ljudskog djelovanja, dok ideja djelovanja ističe slobodnu volju, a to se dvoje, prema Archer, nikada neće pomiriti. Giddens previše ističe sposobnost aktera u transformiranju strukture promjenom svoga ponašanja. Kod njega postoje implikacije o mijenjanju društvenih struktura čim se promijeni ljudsko djelovanje. No, prema kritici M. Archer, mogućnosti promjene društvenih struktura i razmjeri ljudskih mogućnosti transformacije društvenog svijeta ovise u prvom redu o prirodi socijalnih struktura. Drugim riječima, ljudi ne mogu mijenjati ili reproducirati društvo tako jednostavno kako bi to željeli. Vidimo to po tome što su neka strukturalna obilježja društva izvan kontrole pojedinaca, što znači da ograničavaju njihovo ponašanje (Archer 1985).

S druge strane, N. Fligstein (2001) upozorava kako akteri u nekim slučajevima ipak mogu transformirati socijalnu strukturu. Ako u većini slučajeva to ne uspijevaju učiniti, to je zbog toga što pravila strukture najčešće tendiraju k favoriziranju najvećih i najorganiziranijih grupa. U ekstremnim društvenim uvjetima, primjerice ozbiljnoj krizi, nastaju alternativni okviri za organizaciju grupa. Svojom propagandom (uvjeravanjem) oni ostale aktere navode da surađuju u skladu s novim identitetima i interesima.

Mijenjanje položaja moći aktera, a u skladu s društvenim uvjetima, i kritike Giddensove teorije, koje upozoravaju na to da su neka obilježja društva izvan mogućnosti transformacije, podsjećaju kako je društveni kontekst važno uzeti u obzir pri identifikiranju uloga aktera. To će se primijetiti i kod analize urbanih aktera na prostoru Zagreba.

5.2. Moć kao djelovanje i dio društvenih odnosa

U nastavku ćemo obratiti pozornost na pojam *moći*. Napose nas zanima koliko moći imaju pojedine skupine društvenih aktera jer o tome ovisi različito djelovanje aktera u prostoru. Mnogo je teoretičara na različite načine tumačilo pojam moći, što je rezultiralo brojnim definicijama i konceptima. Društvenim teorijama moći bave se tako i filozofi, od T. Hobbesa preko N. Machiavellija do J. Lockeja, J. J. Rousseaua i F. Nietzschea. Mi ćemo se na ovom mjestu vrlo kratko zaustaviti na nekoliko socio-

loških tumačenja, onih koja na najbolji način možemo povezati s konceptom aktera i akcije. To su, prije svega, teorije autora kao što su Weber, Foucault i Giddens jer je u njihovim tumačenjima moć jednaka djelovanju⁸, odnosno oni je smatraju dijelom društvenih odnosa (Adamović 2011). Također, ta se tri teoretičara (uz T. Parsonsa i B. de Jouvenela) smatraju suvremenim teoretičarima koji su u svojem opusu posebno tematizirali problem moći kao trajni, strukturalno nezaobilazni problem cjelovite socijalne teorije (Kalanj 2010).

Po polaznoj Weberovoj postavci, moć je središnji problem društva, pa odatle i društvene teorije. Prema takvom gledanju, ona se zasniva na sili, a mjeri se stupnjem vjerojatnosti da se vlastita volja nametne u jednom društvenom odnosu. Moć je, prema tome, bit političkog djelovanja. Važno je napomenuti da je pojam moći amorfan te da sve moguće osobine nekog čovjeka i sve moguće okolnosti mogu nekoga staviti u položaj da svoju volju nametne drugima (Đurić 1987). Vlast se u općem smislu moći može pojaviti u najrazličitijim oblicima, od kojih Weber prikazuje dva: vlast na temelju konstelacije interesa i vlast po sili autoriteta (Weber 1999: 51).

Autoritet, a on je (prema: Wrong 1995) legitiman, stvara veću izvjesnost predvidljivih reakcija nego drugi oblici moći. To je stoga što pounutrene društvene norme osiguravaju veće suglasje nego običajne norme. Legitimni autoritet djelotvorniji je od ostalih oblika autoriteta⁹, pogotovo prinudnog i poticajnog, što umanjuje potrebu za održavanjem sredstava prinude, kontinuirano zadržava nadzor nad subjektima moći i stupanj ekonomskih ili neekonomskih nagrada. Upravo zbog toga moć se često nastoji legitimirati.

Nadalje, prema Weberu, moć je izvedena iz ljudskog djelovanja. Bilo da je djelovanje ciljno-racionalno, afektivno ili tradicionalno, ono je uvijek realno uporište nametanja vlastite volje drugima i počiva na slamanju otpora, pa je stoga i inherentna značajka djelovanja. U najširem smislu Weber povezuje moć s političkim djelovanjem. Odbacujući rasprave o "najboljem" poretku, on se koncentrira na borbu među klasama i pojedincima, što je za njega trajna datost politike. Zbog toga su narod ili osoba koji nemaju "volju za moć" isključeni iz politike (Kalanj 2010: 200–201). Drugim riječima, u osnovi političke dominacije nalazi se odnos naredbe i pokornosti pa onaj koji dominira ima autoritet, zbog čega se ostali članovi podvrgavaju njegovoj volji. Razlog može biti strah, poštovanje, korisnost, oportunist, tradicija itd.

Pokornost znači da članovi neke političke zajednice djeluju tako kao da sadržaj svoje naredbe smatraju maksimum ponašanja. Oni stoga naredbu formalno priznaju kao nužnost neovisnu o vlastitom mišljenju, bez obzira na vrijednosti ili nevrijednosti same naredbe. Odnos naređivanja i pokoravanja uvijek se odvija na način da dominaciju provodi vrlo mali broj ljudi, odnosno manjina koja nameće svoje poglede većini. Ne postoji vladavina svijui, pa čak niti većeg broja ljudi nad manjim. Demokratski

⁸ Za razliku od shvaćanja moći kao djelovanja, postoje teoretičari koji misle kako je moć subordinirana djelovanju te kako je ona kapacitet osobe da proizvode namjeravane i predviđene utjecaje na druge pa, prema tome, sama po sebi moć nije resurs, već su to bogatstvo, slava, vještine, znanje i sl. (Wrong 1995). Moć nije samostalan resurs koji se dodaje bogatstvu, statusu i vještinama, već se disperzira u mnoge nepolitičke grupe i organizacije (Adamović 2011: 26).

⁹ Prinudnog, poticajnog, kompetentnog i osobnog (Wrong 1995).

poredak može samo u nekoj mjeri dovesti do privida jednakosti, i to zbog izbora ili konzultiranja većeg broja građana. No, i tada još uvijek manjina, sukladno svojim pogledima, odlučuje i usmjerava opću političku aktivnost zajednice. Aparat dominacije zato stalno nastoji svoje namjere i postupke zaodjenuti mjerom tajnovitosti, što je neophodni uvjet svake koherentne i djelotvorne političke aktivnosti (prema: Kalanj 2010: 202–203).

Nasuprot tome, Foucault (1994)¹⁰ pojam moći definira u skladu s teorijom decenralizacije moći i u suprotnosti s pravnim formalizmom. Stoga smatra kako moć nije zasnovana na zakonu ili središnjem zakonodavnom autoritetu, odnosno da ne postoji centralizacija moći ili transparentan izvor iz kojeg moć proizlazi. U skladu s time, on daje dvije bitne odrednice moći – prvo, da se ona ne posjeduje, nego provodi (da je djelovanje, a ne statičnost) i drugo, da se oblikuje kao odnos snaga.

U razdoblju modernizma moć se učvršćuje mnoštvom pravila (i znanja) te se sjedinjuju tehnike znanja i strategije moći. Foucault smatra kako se moć i znanje međusobno nadopunjuju, pa čak i potiču, te rastu proporcionalno jedno s drugim. Znanje je imanentno moći, a moć znanju. I znanosti o čovjeku neodvojive su od tog odnosa moći. U njegovoj knjizi *Znanje i moć* evidentno je kako znanje i povećanje znanja djeluju u funkciji provođenja moći; subjekt više ne proizvodi moć kao nešto izvanjsko, već moć proizvodi subjekt, zbog čega se situacija okrenula. Moć je tvorbena snaga, nije produkt ili objekt, već subjekt. Uz pomoć znanja prodire i u sve strukture društva, zaposjeda sve njegove razine. Na temelju znanja, moć proizvodi vrijednost i norme, razliku između “bolesnog i zdravog” te dopuštenog i nedopuštenog. Riječju, sve su razine društva pod okriljem moći, a moć se povezuje s umom jer sve znanje, kao instrument moći, dolazi iz uma. Foucault time dolazi do pojma “mikrofizike moći”. Moć je svuda, zahvaća sve, djeluje svugdje, proizvodi se stalno i aktivna je u svim odnosima.

Foucault (1994) također smatra kako moć izravno djeluje na “tijelo” te kako sve institucije raznim oblicima pravila, disciplinom i nalogima tijelo čine “materijom koja radi”. Moć također definira kao sposobnost da se strukturira polje djelovanja drugoga i da se intervenira u područje mogućih akcija drugoga. Po njemu, moć je način djelovanja na djelatne i slobodne subjekte utoliko što su oni slobodni. A odnos moći artikulira na način da je drugi priznat i do kraja postojan kao subjekt djelovanja te da se pred odnosom moći otvara cijelo jedno polje mogućih odgovora, reakcija, učinaka i domišljaja (Foucault 1994: 313).

Zanimljivo je da, želeći bolje pokazati razvoj racionalnih tehnologija moći, Foucault u središte stavlja pojam seksualnosti (od *ars erotike* do *scientie sexualis*), od nebaratanja pojmovima vezanima uz seksualnost, odnosno držanja seksualnosti tabuom (i življenju seksualnosti upravo bez pojma *znanja* o istoj), do znanosti o seksualnosti, čitavog diskursa o spolnosti i seksualnosti (teorija o seksualnosti). Prema Foucaultovoj logici,

¹⁰ Michela Foucaulta općenito smatraju strukturalistom, tj. misliocem “strukturalističke generacije”. Pa ipak, njegovo djelo nije povezano samo sa strukturalizmom, nego i s poststrukturalizmom. Njegova se tematika proširila dosta izvan područja sociologije, pa i filozofije, jer je on proučavao i fenomene ludila i azila za mentalne bolesnike, medicinu i nastajanje kliničke prakse, kriminal, zatvore i zatvorski sistem te seks i društvene kontrole seksualnosti.

čim se stvara diskurs i povećava znanje o predmetu, povećava se i moć. Seksualnost tako isto postaje područjem nad kojim se provodi moć.

Moderni je subjekt sve slobodniji, ali je njegova sloboda sve više zaposjednuta raznovrsnim tehnologijama, znanjima, formalno-analitičkim osloncima što tvore "kulturu seksualnosti". Moć što se ostvaruje nad tijelom ("bio-moć") možda je najrječitiji primjer mikrofizičkog oblikovanja moći. Uz pomoć *scientie sexualis* stvoren je znanstveno-institucionalni mehanizam koji "dresira" tijelo i govor i potiče na seksualnu slobodu¹¹. On je istodobno uokviruje u diskurzivne oblike koji djeluju kao "posvemašnja moć". (Kalanj 1994: 180)

Posljedično, seksualnost predstavlja za Foucaulta "posebno neprozirnu točku prijenosa odnosa moći" (Kalanj 1994: 103).

Foucault se često uspoređuje s Nietzscheom jer se kod njega Nietzscheova "volja za moć" transformira u "volju za znanjem". Kod Foucaulta se, dakle, radi o svojevrsnoj paradigmi volje za moć. Od 1969. Foucaultova je glavna orijentacija "genealogija moći". Od tada, on je zaokupljen istraživanjem načina na koji ljudi sami sobom i drugima upravljaju u proizvodnji znanja. Kao što smo ranije napomenuli, po njemu znanje generira moć te konstituira ljude kao subjekte koji zatim opet znanjem upravljaju drugim subjektima. Najviši oblici znanja (znanosti) imaju i najveću moć, zbog čega ih najviše i kritizira.

Prijic-Samaržija (2000) govori o socijalnoj spoznajnoj teoriji i svjedočanstvu, tj. postavlja pitanje kako i zašto vjerujemo u stvari, podatke i informacije koje su nam dane. Ukratko, radi se o problemu prenošenja obavijesti ili svjedočanstva. Ova se tema neposredno nadovezuje na Foucaultovu "mikrofiziku moći" jer raspravlja o problemu prenošenja iskaza, informacija, znanja (a time i moći) s jednih osoba na druge.

Prijic-Samaržija u tom je kontekstu izdvojila dva problema. Prvi je pitanje opravdanosti neposrednog prihvaćanja svjedočanstva drugih osoba i/ili zahtijevanje stanovite provjere, a drugi je pitanje o tome je li svjedočanstvo izvor znanja kakvi su opažanje, zaključivanje i memorija. Nadovezujući se na Foucaulta, može se postaviti i pitanje: "Kako se vrši prenošenje znanja i moći, tj. kako to moć cirkulira, djeluje, širi se te u konačnici upravlja ljudima?" Prijic-Samaržija (2000) objašnjava upravo to – cirkuliranje i etabliranje informacija te uspostavu informacije kao izvora znanja.

¹¹ U svojoj teoriji seksualnosti Foucault se oslanja na pobijanje teze da je "viktorijansko doba" dovelo do zatamljivanja seksualnosti. On zauzima potpuno suprotan stav – upravo je "viktorijansko doba" dovelo do eksplozije rasprava o seksualnosti. Dakle, kao posljedica toga, o seksualnosti se počelo govoriti – nastalo je mnogo više analiza, procjenjivanja, klasifikacija i raznoraznih proučavanja seksualnosti. U želji da pokaže "prikriveni i perfidni" mehanizam funkcioniranja moći, Foucault pokazuje kako su se u kršćanstvu izvodili brojni postupci koji su nas stoljećima navodili da se gnušamo tijela i seksualnosti. Navodili smo se, također, da razvijemo vještine kako bismo seksualnost "prepoznali, uhvatili na djelu". Poticali su nas da istražujemo seksualnost i okrivljavali nas što smo ju tako dugo zanemarivali. "Moramo imati na umu da možda jednoga dana, u nekoj drukčijoj ekonomiji tijela i užitka, više neće biti jasno kako su nas lukavstva seksualnosti i moći, koja podupire njezin mehanizam, uspjela do te mjere podrediti strogoj monarhiji seksa. I to u tolikoj mjeri da smo postali privrženi beskonačnoj zadaći otkrivanja njegovih tajni i od te sjenke istraživati najistinitija priznanja. Ironija tog mehanizma je u tome što nas on navodi na uvjerenje da se radi o našem oslobođenju." (Foucault 1994: 110–111).

Dva najvažnija pristupa u pitanju svjedočanstva su: *antiredukcionizam* i *redukcionizam*. Prvi, čiji je utemeljitelj T. Reid, počiva na stavu da je svjedočanstvo osnovni izvor svega znanja. Time se ukazuje na određenu dozu opreznosti, ali i smatra kako u principu prihvaćamo ono što nam se kaže, vjerujemo u to i za to imamo opravdanje. Reid u stvari tvrdi da je svjedočanstvo legitimni neposredni izvor znanja koji se ni po čemu ne razlikuje od opažanja, memorije i zaključivanja.

Antiredukcionizam je danas kompleksniji i dijeli se na više skupina. Začetnik mu je D. Hume koji tvrdi kako je naše epistemičko pravo da vjerujemo u ono što nam drugi kažu i da to mora biti utemeljeno na nekim drugim temeljnim izvorima i principima kao, recimo, opažanju. On sumnja u neposrednu prihvatljivost tuđih dokaza. Svjedočanstvo dobiva opravdanje tek provjerom, redukcijom ili svođenjem na individualno opažanje i induktivno zaključivanje iz opažanja. Drugim riječima, slušatelj ima pravo na provjeru, a tek onda na prihvaćanje svjedočanstva. U tome također možemo primijetiti Foucaultovu tezu o "postvarenja subjekta", tj. pretvaranju subjekta u objekt. Čak i kada postoji istovremeno egzistiranje subjekta kao subjekta, ali i kao objekta, što se može dogoditi zbog silnog broja informacija i silnog znanja s jedne strane, a robovanju istima s druge strane. Nije li u njegovoj *Scientii sexualis* čovjek postao robom vlastite nauke, tj. vjerovanjem na nekoj razini onome što znanje (i znanost) ima reći o seksualnosti ili bilo čemu drugome?

Prijić-Samaržija iznosi svojevrsno kompromisno stajalište. Naime, brani, poput redukcionista, tvrdnju da prihvaćanje svjedočanstva nije neposredno, tj. da je svako prihvaćanje posredovano provjerom informatora i njegova vjerovanja u određenim okolnostima. S druge strane, poput antiredukcionista, odbacuje stav da opravdano prihvaćanje svjedočanstva nužno pretpostavlja svođenje na neke izvore koji imaju temeljniji status od svjedočanstva.

Prihvatit ćemo tezu da je svjedočanstvo jednako 'fundamentalno' kao opažanje, memorija i zaključivanje, u smislu da nije moguće opravdanje izoliranim svođenjem bilo kojeg izvora, pa ni svjedočanstva, na neki drugi. U tom cilju zagovarati ćemo stanoviti koherentistički pristup opravdanju. Čak i ako je prihvaćanje svjedočanstva opravdano, to, tvrdit ćemo kako obje struje, neće jamčiti istinitost. (Prijić-Samaržija 2000: 202)¹²

Za razliku od Foucaulta, Parsons predlaže da "moć" shvatimo kao "igru" iz koje obje strane mogu izvući određenu korist. Ona postaje sredstvom za postizanje individualnih ciljeva zbog suglasnosti pripadnika društva da legitimiraju rukovodeće položaje (Kuvačić 1990: 62). Moć je, dakle, za Parsonsa, izvedena direktno iz autoriteta koji je institucionalna legitimacija. Na njoj počiva moć, a definira se kao

¹² Zapravo, nije sasvim jasno u kojem trenutku nešto postaje znanje jer ako se sustavi vrijednosti razlikuju (kako je rečeno), onda nikada neće doći do općeg prihvaćanja nekog svjedočanstva. Kako na subjektivnoj razini sustava vrijednosti, pa čak i da oni jesu različiti, dolazi do prihvaćanja svjedočanstva kao znanja i istine? Naime, rečeno je da se u opravdanju moraju nalaziti i subjektivni i objektivni elementi. Prijić-Samaržija povlači za sobom dosta pitanja, a poglavito usporedimo li je s Foucaultovom tezom mikrofizike moći.

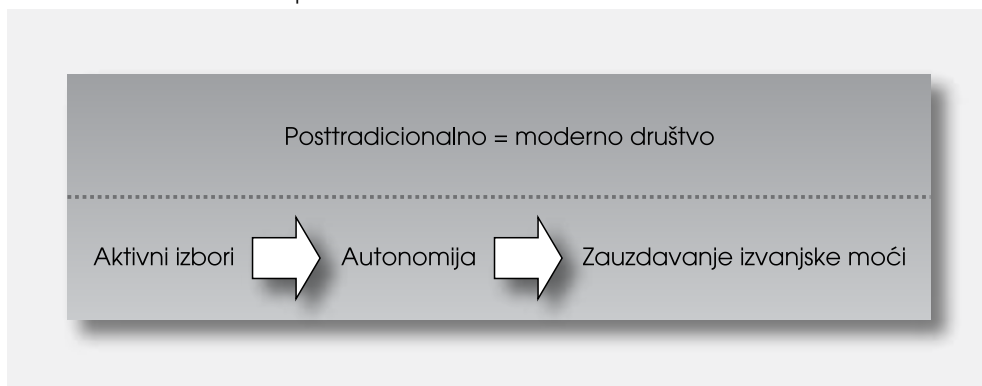
institucionalizirano pravo vođa da očekuju podršku pripadnika kolektiva (Parsons 1966). Parsons je želio naglasiti kako moć ne znači da jedni prinudno nameću volju drugima. Pritom (prema: Giddens 1968) on zanemaruje hijerarhijski karakter moći i interesne podjele jer je očito kako interesi nosilaca moći i podčinjenih nisu isti, tj. da se suprotstavljaju, premda veze između moći i eksploatacije nisu uvijek jasno uočljive.¹³

Parsonsova je poteškoća (Kuvačić 1990), također, u tome što moć promatra iz systemske logike, kao element sistema, a ne kao obilježje aktera i njegova individualnog djelovanja, što je u skladu s funkcionalističkim pristupom. Moć je ono što organizaciji daje životnost i snagu, pa je središnja aktivnost organizacije mobilizacija moći za ostvarivanje ciljeva organizacije. "Sistem vrijednosti legitimira cilj organizacije, no bez primjene moći uspjeh bi bio nemoguć." (Kuvačić 1990: 202). Kao takva, moć je jedna od važnih društvenih funkcija, pa njezino stvaranje i korištenje pripada osnovnim funkcionalnim imperativima svakog društvenog sistema.

Parsons moć također naziva "sredstvom za postizanje ciljeva", no to je sredstvo za pravo i sposobnost koja pridonosi osiguravanju imperativnih zadataka reprodukcije socijalnog sistema. Budući da pokušava dokazati kako svaki od podsistema, koji tvore socijalni sistem, sadrži istu logičku strukturu, zadovoljava iste uvjete i pokorava se istim načelima cjeline, moć uspoređuje i s novcem. U tom kontekstu naziva je "optičajnim sredstvom" koje se stvara unutar "političkog podsistema" na sličan način na koji se novac stvara kao optičajno sredstvo unutar "privrednog podsistema". Naravno, bitan je i utjecaj unutar normativnog sistema. Novac, moć i utjecaj su, dakle, karakteristični mehanizmi socijalnog sistema. "Moć osigurava djelotvornost poduzete akcije, omogućujući tako političkom podsistemu skladno ispunjavanje njegove funkcije, naravno pod pretpostavkom da ta djelotvornost odgovara vrijednostima prema kojima se politički podsistem ravna." (Kalanj 2010: 279). Giddens smatra da Parsons uzima moć samo kao upotrebu autoritativnih odluka za unaprjeđivanje kolektivnih ciljeva, a time zanemaruje činjenicu da autoritativne odluke služe posebnim interesima i da najoštrij sukobi izvire iz borbe za moć (Giddens 1968).

Giddens se isto tako pita koja je veza između djelovanja i moći te smatra kako se ne radi, kao kod Foucaulta ili Parsonsa, o moći kao svojstvu društva ili društvene strukture. Moć je za Giddensa "sposobnost aktera da ostvare ciljeve tamo gdje realizacija tih ciljeva ovisi o djelovanju drugih" (Giddens, prema: Kaspersen 2000: 41). Kako djelovanje uključuje moć kao preobražavalačku sposobnost, ona se može definirati i u terminima namjere i voljnog usmjerenja, čime bi se postigli željeni, namjeravani rezultati. Samo djelovanje je, dakle, već iskazivanje moći, interveniranje u svijet ili suzdržavanje od takve intervencije.

¹³ U tom kontekstu zanimljivo je spomenuti i četiri osnovna oblika moći koji su prema Wrangu (1995): sila, manipulacija, uvjeravanje i autoritet. Kod nejasnih odnosa moći i eksploatacije zapravo govorimo o manipulaciji, tj. obliku moći u kojem njezin nositelj prikriva svoju namjeru spram subjekta moći. Ako prva osoba nije svjesna da druga na nju namjerava utjecati, dok ta druga doista nastoji da prva slijedi njezine želje, tada je riječ o manipulaciji (Wrang 1995). Radi se, dakle, o promišljenim i uspješnim pokušajima da se dobije željena reakcija, bez da je ta reakcija doznačena drugoj osobi.

Grafički prikaz 3. Proces izbora u modernom društvu¹⁴

Nadalje, Giddens (1996) pretpostavlja kako u posttradicionalnom kontekstu nema drugoga izbora nego odabrati kakvi ćemo biti i kako ćemo se ponašati. Aktivni izbori zasigurno stvaraju autonomiju ili to čak jesu. Pa ipak, postoje tri razloga koja otežavaju postojanje slobode izbora. Prvo, sloboda izbora pod psihoanalitičkim svjetlom propada, jer se ideja autonomije razlikuje od tumačenja klasične psihoanalize prema kojoj su izbori blokirani ili programirani nesvjesnim emocijama. Vidjeti svakodnevni život kao amalgam slobodnih izbora pada u licu psihologijske stvarnosti. Drugi razlog nemogućnosti slobodnih izbora mogla bi biti neizbježnost rutinizacije. Svakodnevni život bio bi nemoguć bez uspostavljanja rutina. “Čak i navike ne bi bile rutine da ih nismo postavili kroz velik period vremena, i to bez pitanja.” (Giddens 1996: 29).

Treći razlog ima veze s vanjskim izvorima moći. Izbore često onemogućavaju čimbenici koji su izvan čovjekove kontrole. Osoba nema kontrolu nad mnogočime i zato joj je potrebno zauzdavanje moći koje se odnosi na vanjske čimbenike (institucije), a koji na nju utječu. “Mnogo naših svakodnevnih aktivnosti postale su otvorene izboru, a izbor je postao obavezan. Analitički je točnije reći kako sve sfere društvenih aktivnosti postaju vođene odlukama, i to često, iako ne i univerzalno, provedenih na bazi pozivanja na znanje eksperata iz raznih područja.” (Giddens 1996: 29). Odluke su, naravno, uvijek nečiji izbor, a generalno svi izbori, čak i onih najsiromašnijih i najne-moćnijih, referiraju natrag na odnose moći. Odatle stvaranje odluka ne bi smjelo biti izjednačeno s pluralizmom; ono je zapravo medij moći i stratifikacije.

Postojanje moći pretpostavlja i postojanje struktura dominacije zahvaljujući kojima ona ima mogućnost djelovanja. Giddens spominje četiri tipa institucija moći: simbolički poredak, ekonomske institucije, zakon i sankcije (represija) te političke institucije (prema: Adamović 2011: 30). Budući da aktivni izbori stvaraju autonomiju, pojedinac ipak uvijek ima mogućnost promijeniti situaciju u kojoj se nalazi, tj. zauzdati vanjske izvore moći. Moć, prema tome, postoji u svim mogućim interakcijama. Jedino bi nedjelovanje moglo poništiti moć. U grafičkom prikazu 3 prikazan je proces izbora u društvu.

¹⁴ Izvor: Giddens 1996.

Povežemo li Giddensovo (ali i Parsonsovo) najšire viđenje aktera kao subjekata, koji imaju određene motivacije za djelovanje, s Foucaultovim pojmom moći kao djelovanjem koje se vrši u svakodnevnom životu, a kroz, prema Giddensu, različite akcije, interakcije i izbore određene znanjem, možemo uspostaviti definiciju aktera. Oni kao aktivni subjekti na svakodnevnoj razini kroz aktivne izbore (i autonomiju) proizvode moć, premda se ta moć oblikuje kao odnos snaga između različitih aktera. Aktere tako najšire možemo definirati kao subjekte koji provode svoju moć djelovanjem u svim mogućim interakcijama te time oblikuju međusobne odnose snaga.

5.3. Urbani akteri

Nakon što smo utvrdili osnovne odrednice Parsonsove teorije akcije te Giddensove definicije agenata i aktera, potrebno je utvrditi i tipologiju aktera¹⁵ koju ćemo koristiti. Budući da se knjiga bavi djelovanjem aktera u prostoru gradova, prvenstveno nas zanima pojam urbanog aktera čiju je tipologiju razradio M. Bassand (2001; 2007). On također vrši i razlikovanje između agenta i subjekta, nabraja najvažnije odrednice aktera i pojašnjava njihovo djelovanje u odnosu na druge aktere. Odlučili smo se za ovu podjelu aktera zato što se ona može relativno dobro uklopiti u tranzicijsku situaciju u Hrvatskoj, onu u kojoj se akteri restrukturiraju i mijenjaju (Seferagić 2007), te zato što na prikladan način opisuje odnose moći između različitih tipova aktera.

U početku treba naznačiti kako Bassand (2007: 127) pojašnjava razliku između agenta i subjekta. Agent je jedinica precizne akcije i djeluje isključivo u kontekstu naredbe koja postoji u njegovoj hijerarhiji, a tako je i s njegovim nadređenima koji također djeluju u funkciji naredbi. Subjekt je, pak, psihički i fizički slobodno biće, koje prema svom izboru radi ono što i kada hoće, tako da je za pojam subjekta najvažnija odrednica upravo sloboda. Bassand napominje kako niti agenti niti subjekti nisu znanstveno dokazivi u stvarnosti, već su fikcija (svojevrsni idealtipovi), te ih uopće ne možemo koristiti kao znanstvene termine. Pojam, međutim, koji je prema njemu prikladno koristiti u sociologiji jest – akter.

Akter poznaje razna ograničenja koja prihvaća ili, ako ima dovoljno mogućnosti i moći, mijenja. No, važno je napomenuti da akter nikada nije potpuno determiniran (kao agent) ili potpuno slobodan (kao subjekt). On djeluje u prostoru između determinizma i slobode, čiji stupnjevi variraju s obzirom na njegovu društvenu poziciju. Manevarski prostor aktera koji djeluje neprestano se gradi kroz sukob s ostalim akterima.

Sloboda je zbroj autonomija koje je akter sebi izgradio, a čineći to konstruirao je i kolektiv u kojem djeluje.¹⁶ Ukratko, akter (pojedinaac ili grupa) je uvjetovan društve-

¹⁵ Treba napomenuti i to kako se uz pojmove agenta i aktera često pojavljuje i pojam dionika (*stakeholder*), no mi ćemo se koncentrirati na pojam aktera jer su dionici o kojima govorimo zapravo individualizirani predstavnici interesnih skupina, odnosno imaju u svojim interesima neke financijske ili druge uloge. Akter, s druge strane, može biti pasivniji, aktivniji, ideologiziran, kontekstualan ili član neke stranke.

¹⁶ U tom smislu, Bassand napominje kako, primjerice, intelektualac i radnik imaju različito konstruirane autonomije jer pripadaju različitim kolektivima.

nim položajem do jedne granice, ali nakon nje sam konstruirala vlastitu autonomiju i unutar nje manevrirala. Zahvaljujući autonomiji, izgrađuje vlastiti identitet i projekte te ih neprekidno raspravlja s ostalim individuama i grupama. Akter je tako u stalnim pregovorima s ostalim akterima, pri čemu ponekad dobiva, a ponekad gubi.

Bassand (2011) iznosi sljedeću tipologiju aktera, za koju kaže kako se može primijeniti u mnogim, pa i postsocijalističkim gradovima:

1. *ekonomski akteri* – predstavnici (industrijskih) poduzeća i vlasnici gradskog zemljišta, banke, individualni poduzetnici, korporacije i njihovi predstavnici, *developeri*
2. *politički akteri* – politički lideri, političke stranke i njihovi predstavnici, akteri države, akteri jačih poduzeća sa snažnijim političkim utjecajem
3. *stručni akteri* – arhitekti, urbanisti, inženjeri, povjesničari umjetnosti, ekonomisti, etnolozi, antropolozi, sociolozi i svi ostali stručnjaci za prostor
4. *civilni akteri*, među koje spadaju: (a) stanovnici/korisnici/građani koji se identificiraju prema društvenoj poziciji, stilu života, starosti, obrazovanju; (b) civilne organizacije (NVO).

Pod pojmom *urbani akter* Bassand i dr. (2001) podrazumijevaju pojedinca ili grupu ljudi koji zauzimaju određeni položaj u društvu, raspoložu resursima društva, brane određene interese i vrijednosti, održavaju odnose s drugima i oblikuju svoj identitet u odnosu s njima. Akter je također i pojedinac, grupa ili organizacija koja inicira akciju koja će imati direktne ili indirektno posljedice na njegov okoliš. U skladu s tim, on također nudi projekte o razvoju grada i svakodnevnog života, pretpostavljajući da se mogu ostvariti.

Bassand (2007: 151–152) smatra kako su upravo sukobi između aktera društvenih promjena ključni za razvoj grada te kako bez njih nije moguće razumjeti tipove ranijih gradova, ali ni postsocijalističke gradove. *Urbana moć*, smatra on, upravlja urbanim razvojem, a urbani razvoj proistječe iz strukture moći, tj. sistema aktera u kojemu su neki podređeni, a neki nadređeni. Kod Bassanda tako možemo primijetiti kako moć proizlazi iz sustava aktera, tj. njihova djelovanja, kao i kod Foucaulta i Webera. Stoga Bassanda, prema njegovoj definiciji urbane scene, koja se razvija kroz sukobe između pojedinih aktera, možemo svrstati u predstavnike konfliktne teorije.

Bassand i dr. (2001) napominju kako se urbani život odvija kroz kreaciju i upravljanje javnim prostorom, čime je stavljen akcent na način putem kojeg akteri koriste i transformiraju javne prostore. *Javni prostor* je prostor koji građane, u svoj njihovoj raznolikosti, čini svjesnijima vlastite egzistencije i mjesta u svijetu. Prema najopćenitijoj definiciji, taj prostor svima je dostupan 24 sata dnevno. Njime upravlja grad na dobrobit sugrađana i ispunjava ga javnim sadržajima (Low 1992). Takav je prostor (primjerice trg) uvijek bio važan za političke debate i neformalne susrete te se smatra mjestom gdje je demokracija začela, zaživjela i postoji do danas.

Ako dosadašnja razmatranja prenesemo na našu situaciju, vidjet ćemo kako u javnim prostorima Zagreba danas dolazi do mnogih izmjena, napose kad govorimo o intervenciji privatnih interesa u prostor. Takve se intervencije, prije svega, odnose na javne

trgove, primjerice Cvjetni trg i Kvaternikov trg.¹⁷ Pritom se u mnogim slučajevima radi o prodoru privatnog kapitala i privatnih interesa na prostor javnog, odnosno smanjenju javnog prostora nauštrb privatnog. Time dolazi do nestajanja općenitih značajki javnih prostora jer se ukida njihova dostupnost, javni sadržaji, ali i neke njihove bitne odrednice, kao što su privatnost/javnost, otvorenost/zatvorenost, karakteristike javnog prostora u upotrebnom smislu, oblici društvenih okupljanja, atrakcijski elementi javnih prostora i poštovanje tradicije povijesnog nasljeđa¹⁸. Riječju, nepoštovanjem uloge javnih prostora, oni postaju "pustinje u vrtu svijeta", mjesta na kojima se gradski život zaustavio. Oni više nisu prostor "forum", tribine slobodnih aktivnosti i kreativnog izražavanja, jer ih je progutao puki privatni interes.

Hrvatski tranzicijski kontekst pokazuje nebrojeno primjera u kojima su javne površine, poput parkova, obalnog pojasa, zelenih površina, trgova i cijelih ulica, privatizirane. To je bilo moguće, prije svega, zbog necjelovitog i nesustavnog pristupa planiranju na razini čitave zemlje i zbog nejednake raspodjele društvene moći. U Zagrebu je ponajviše promjena doživio centar grada.

Sve ovo utoliko više zabrinjava jer su središnja zagrebačka zona (i zagrebački donjogradski blokovi) najatraktivniji dijelovi grada, zbog višestrukih obilježja i kvaliteta, od povijesnih, spomeničkih, kulturnih i javnih do rezidencijalnih i parkovnih. Oni zaslužuju da se u njih ulaže, jer trebaju rekonstrukciju i revitalizaciju da bi bili i dalje atraktivni, ali nikako ne zaslužuju destrukciju i ukidanje njihova javnog interesa i obilježja.¹⁹

Javni prostori daju smisao urbanom, i to činjenicom da uključuju mobilnost, društvenost, javnu upotrebu i identitet. Akteri su javnih prostora činjenica bez koje se ne može raspravljati o javnom urbanom životu. Za razumijevanje njih, kao i akcija koje se na njima pokreću, potrebno je, prije svega, detaljno analizirati moć aktera.

U hijerarhiji moći (Bassand i dr. 2001) ekonomski su akteri inicijatori promjena u prostoru i predvode ih. Slijede ih politički akteri, s obzirom na to da prate ili osporavaju odluke ekonomskih aktera. Bassand kao primjer navodi jednu udrugu trgovaca

¹⁷ Vidi više u: Svirčić Gotovac i Zlatar 2008; Zlatar 2011.

¹⁸ Privatnost/javnost znači da prostor treba biti dostupan javnosti 24 sata dnevno. Privatizacije prostora nikad ne bi smjela negirati njegovu javnost. Opasnost postoji jer se ta javnost može početi uskraćivati postupno, gotovo nevidljivo, primjerice promjenom regulacije površina, režima upotrebe, donošenjem novih propisa ili nesmotrenom regulacijom prometa. Stoga je pojam otvorenost/zatvorenost najvažnija odlika javnog prostora. Ona se koncentrira na njegovu dostupnost i vidljivost te prije svega otvorenost koju karakterizira izostanak barijera koje sprečavaju njegovu javnu upotrebu. Stoga karakteristike javnog prostora u upotrebnom smislu označavaju koliko su oni javni, upotrebljivi i dostupni, odnosno koliko nisu zatvoreni, privatizirani i ekskluzivni. Najveća im vrijednost leži u pristupačnosti. Oblici socijalnih okupljanja javni prostor pretvaraju u pozornicu na kojoj se okuplja javnost, u raštrkanom obliku, grupiranjem ili organizirano. Atraktivnost javnih prostora, pak, određuje se njihovom pogodnošću za održavanje raznih manifestacija, dostupnošću, stupnjem uredenosti i sl. Važna je odrednica i povijesno nasljeđe jer ne govori samo o stilskoj ujednačenosti, već i osjetljivosti na poremećaj do kojeg dolazi uvijek kad se konkretni javni prostor želi transformirati (Čaldarović 2011: 121–133).

¹⁹ Izvor: http://www.zamirzine.net/spip.php?page=print&id_article=8808. , Web portal za civilno društvo i urbanu kulturu

koja je pokušala izgraditi podzemnu garažu ispod gradskog trga. Za to je morala dobiti odobrenje političkih aktera pa je projekt postao javni. Došlo je do rasprave i pregovora i donijela se politička odluka. U tom konkretnom slučaju politički su akteri imali izuzetno važnu ulogu, a takvi su primjeri mnogobrojni.

Stručni akteri (arhitekti, urbani sociolozi, ekonomisti, inženjeri prometa, etnolozi, povjesničari umjetnosti i ostali stručnjaci koji se bave prostorom), suprotno mnogim mišljenjima, samo podupiru određene političke i ekonomske odluke. Premda imaju znanje o urbanom razvoju i okolišu, što bi im moglo dati potrebnu autonomiju i moć, oni su najčešće samo glasnogovornici ekonomske i političke moći.

Na zadnjem mjestu hijerarhijske ljestvice su, što je karakteristično, civilni akteri, sami korisnici prostora – stanovnici i građani. Pri tome stanovnici prisvajaju javni prostor, korisnici koriste različite usluge koje im se nude (promet, trgovina itd.), a građani se postavljaju kao odgovorni za ukupno promišljanje urbane dinamike. Sve tri navedene aktivne uloge (stanovnici, korisnici i građani) isprepletene su na vrlo kompleksan način, a njihovi se stavovi mijenjaju i variraju s obzirom na dob, spol, status i političku orijentaciju. Stavovi će, općenito, varirati i prema samom konceptu građanstva, ovisno o tome jesu li dotični žitelji navikli na grad, žive li u njemu ili ga samo posjećuju.

Način na koji se koristi i konstruira javni prostor te kojim se rukovodi njime, jedan je od ključeva uspjeha određene skupine. Pri tome su djelovanje i praksa civilnih aktera svojevrsni barometar prethodnih aktera. Ranije navedeni kompleksan način očituje se u tome što su uloge civilnih aktera nepredvidive i vrlo varijabilne. One se protežu od potpune indiferentnosti do entuzijazma, od pasivnog pristupa (usprkos nezadovoljstvu) do javnog protesta. Sam protest može se manifestirati na razne načine – blago, kao negativno usmjeren članak u lokalnom tisku ili agresivno, kao ulični protest. Njegov rezultat i važnost, pak, ovise o broju građana koji su u njemu sudjelovali. Kako bi spriječili nezadovoljstvo civilnih aktera, odnosno preduhitrili razne oblike protesta, ekonomski, politički i stručni akteri trebali bi pomno pratiti djelovanje stanovnika/korisnika/gr građana, vrlo često ih konzultirati i u dogovoru s njima planirati način na koji će rukovoditi prostorom.

Prije daljnje analize treba napomenuti kako se pod pojmom “akter” podrazumijeva i cjelokupnost akcija pojedinca ili grupe, koja se definira (barem) trima dimenzijama, a to su identitet, projekt i moć (Crozier i Friedberg 1977; Bassand 1981). Pri tome pojam “projekt” (prema: Bassand i Ryser 1980) zahtijeva dodatna objašnjenja. Radi se, naime, o odnosu između cilja koji je akter odredio i sredstava kojima se služi kako bi ga postigao (slično kao kod Werlena). Oba ta čimbenika pretpostavljaju postojanje određenih interesa i vrijednosti samih aktera. Drugim riječima, akter ne može biti do kraja shvaćen ako nije pozicioniran unutar različitih sistema akcije.

U izučavanju javnih politika općenito uzimaju se u obzir tri sistema akcije: društveni odnosi, država i javna politika. Akterov identitet i projekt variraju ovisno o snazi, intenzitetu i jasnoći njegove pozicije u svakom od tih sistema. Drugim riječima, pozicija u sistemu akcije definira stupnjeve autonomije aktera. Neki akteri neprestano promišljaju (s nejednakim uspjehom) smisao svojih akcija i odnosa, dok oni koji su

već u akciji usmjeravaju svoje daljnje ponašanje i projekte shodno takvoj definiciji pravila svog ponašanja (Bassand i Ryser 1980).

Pri implementaciji javnih politika u gradu možemo primijetiti sedam tipova aktera koji sudjeluju u projektu: političari (pogotovo oni odabrani za legislativu i izvršna tijela), javni izvršitelji (javna administracija), privatni izvršitelji javne politike i kontrolori (parlamentarna ili pravna tijela, također administracija), adresanti (*the addressers*, akteri kojih se konkretna implementacija tiče u pozitivnom ili negativnom smislu), oni akteri koji su zaboravljeni od javne politike ili koji su zahvaćeni njezinim lošim posljedicama i stručnjaci (oni koji savjetuju prethodne kategorije aktera i koji evaluiraju politiku) (Bassand i Ryser 1980).

Na ovome mjestu korisno je raspraviti i pojašnjenja *urbane scene* i *urbanih pokreta* M. Castellsa. Kao što Bassand pojam aktera definira kroz tri parametra, pri čemu je identitet na prvome mjestu, tako Castells (2002) društvene pokrete povezuje s pojačanom izgradnjom identiteta, do čega dolazi u suprotnosti s globalizirajućim tokovima u društvu. U svojoj prilagodbi Touraineovoj kategorizaciji, on identitetu društvenih pokreta, odnosno onome što pokret jest i u čije ime nastupa, pripisuje samodefiniciju. Castells, prije svega, od Tourainea (1965) preuzima klasičnu tipologiju društvenih pokreta i njegove definicije, uz pomoć načela identiteta pokreta, protivnika pokreta i vizije ili društvenog modela pokreta koji naziva društvenim ciljem. Protivnik se odnosi na načelnog neprijatelja pokreta što ga je pokret identificirao, a društveni cilj na viziju koju pokret ima te njegovu društvenu organizaciju.

Castells gradske pokrete počinje proučavati sedamdesetih i osamdesetih godina te zaključuje kako su oni presudni izvori otpora jednostranoj logici kapitalizma, etatizma i informacionalizma. Smatra kako su urbani pokreti usredotočeni na gradske zahtjeve vezane uz životne uvjete i kolektivnu potrošnju, potvrđivanje lokalnog kulturnog identiteta te osvajanje lokalne političke ekonomije, odnosno građansko sudjelovanje. No, bez obzira na postignuća pokreta, samo njegovo postojanje ima smisla, i to ne samo za njegove sudionike već i za čitavu zajednicu, jer će pokret ostati zapisan u lokalnom pamćenju zajednice. A lokalno pamćenje kreira povijest pojedinog grada. "Kao i izgrađeno okruženje nekog grada i njegovo povijesno značenje stvoreno je kroz proces sukobljavanja interesa i vrijednosti suprotstavljenih društvenih aktera." (Castells 2002: 69).

Gradski su pokreti, dakle, primjer scene na kojoj se akteri suprotstavljaju i sukobljavaju. "Oni nemaju izbora, jer su posljedica reakcija na dominaciju i obnovljeno iskorištavanje koje preplavljuje naš svijet." (Castells 1983: 331).²⁰ Kroz suprotstavljanje aktera, Castells nadalje povezuje identitet lokalnog (gradske pokrete) i moć globalnog (dominacije društva), stvarajući tako sintagmu moć identiteta u umreženom informatičkom društvu. Njegova teorija umreženog društva, odatle, nije samo analiza porasta globalne informatičke ekonomije, već napetost između porasta umreženog

²⁰ Castells uz pojam urbanih pokreta spominje i pojam urbanih borbi, za koje smatra da su pokazatelj postojanja krize urbane politike te da šire masovnu osnovu za socijalizam. Intenzitet borbi ovisan je o krizi kapitalističkog sustava. "Nova ljevica" počinje dobivati bitku za socijalizam nad "klasičnom" radnom klasom. Urbana kriza na taj se način kontekstualizira u okvir globalne krize kapitalizma (Castells 1977: 58).

društva i lokalnog identiteta. Razvoj globalnih informacijskih tehnologija predstavlja prijetnju i kulturnim identitetima, pa tako nacionalizam i religijski fundamentalizam rastu s razvojem umreženog društva (Castells 2002).

Ipak, s razvojem umreženog društva raste i mogućnost povećanja lokalne demokracije. Naime, život u društvu, kao i u gradu, uvelike se sastoji od kompromisa između svih tipova aktera: stanovnika, radnika, potrošača, putnika na radno mjesto. A uloga je pokreta u najširem smislu dovođenje u pitanje nedostatak transparentnosti te sudjelovanje stanovnika u donošenju odluka o uporabi prostora. "Građani stoga pozivaju na povećanje uloge lokalne zajednice, na odgovorno planiranje gradova i na pošteno raspoređivanje tereta gradskog/industrijskog razvoja." (Castells 2002: 122). Harvey (2012), također u kontekstu društvenih pokreta, upozorava na potrebu demokratizacije prava na grad i konstrukcije širih društvenih pokreta, kako bi se pravo na grad ojačalo te kako bi oni koji su već dugo isključeni iz upravljanja gradom povratili kontrolu nad njim.

U sklopu različitih urbanih pokreta, Castells (2002) definira pokrete za zaštitu okoliša kao projekte koji ljudsku vrstu drže sastavnim dijelom šireg eko-sustava te žele održati ravnotežu u dinamičnoj, evolucijskoj perspektivi. Smatra kako političke stranke ne mogu ignorirati ideje novoga društveno-biološkog identiteta koji ljudsku vrstu doživljava kao sastavni dio prirode. Njegove opise urbanih pokreta možemo, do neke mjere, prepoznati u nekim civilnim pokretima u gradu Zagrebu (*Zelena akcija* i *Pravo na grad*²¹). U njima se također ističe "uspostavljanje nadzora nad životnim okruženjem u korist lokalne zajednice te, u tom smislu, obrambene lokalne mobilizacije što čine glavnu sastavnicu šireg pokreta za zaštitu okoliša" (Castells 2002: 123). Sličnost je i u potrebi za sudjelovanjem stanovnika/građana u donošenju odluka oko uporabe prostora i prostornih planova, što je ključna stepenica prema uspostavi demokratskog sustava.

5.4. Tri razdoblja urbanih aktera grada Zagreba

Kako ostvarenje programa urbane obnove obuhvaća brojne i vrlo različite aktere (od gradske uprave do građanskih udruga i pojedinaca), treba naglasiti da je ona kompleksan pothvat. Ona, dakle, nije samo politički pothvat, već u sebi sadrži "politi-

²¹ *Zelena akcija* nevladino je, nestranačko, neprofitno i dobrovoljno udruženje građana za zaštitu okoliša, osnovano 1990. sa sjedištem u Zagrebu. Aktivno je uključena u problematiku zaštite okoliša na lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini. Njezino djelovanje zasniva se na volonterskom radu koji koordinira mali profesionalni tim, dok je njezin cilj zaštita okoliša i prirode te promicanje održivog razvoja. Najveća pažnja pridaje se aktivnostima usmjerenima na poticanje sudjelovanja javnosti u donošenju odluka o okolišu i na poboljšanje kvalitete života u Hrvatskoj. Nije povezana ni s jednom političkom strankom (izvor: http://zelena-akcija.hr/hr/o_nama).

Pravo na grad inicijativa je i kampanja usmjerena protiv prekomjerne ekonomske eksploatacije prostora i upravljanja prostorom na štetu javnog interesa, neodržive prostorne politike i isključivanja građana u odlučivanju o prostornom razvoju Zagreba. Inicijativa je pokrenuta kao suradnja organizacija civilnog društva s područja mladih i nezavisne kulture. Sve aktivnosti provode se u partnerstvu sa *Zelenom akcijom* (izvor: <http://pravonagrad.org/about/>).

ku" (državu) i građane (Pegan i Jukić 2001: 143–145)²². Neki autori (Muers 2004) napominju kako bi stanovništvo koje živi u određenom gradskom prostoru trebalo imati najaktivniju ulogu u njegovu očuvanju. U tom kontekstu često se raspravlja o stupnju demokracije koji mora postojati pri urbanoj obnovi. Tako Muers postavlja deset pitanja koja se odnose na procjenu prisutnosti izravne (*deliberative*) demokracije u procesu urbane regeneracije. Među njima su sljedeća:

- Bavi li se projekt primarno pribavljanjem javnoga dobra?
- Postoje li forumi na kojima ljudi mogu izraziti svoje preferencije i modificirati ih ovisno o tuđim argumentima?
- Jesu li ti forumi otvoreni svima u zajednici?
- Jesu li odluke donesene na tim forumima glavni čimbenici pri donošenju političkih odluka?

Ako su odgovori na navedena četiri pitanja pozitivna, može se reći kako je određeni projekt regeneracije primjeren izravnoj demokraciji.

No, u sklopu određenja stupnja demokratičnosti u urbanoj obnovi zanimljiva su i sljedeća pitanja. Postoji li veliki raspon prilika za lokalno stanovništvo da bude uključeno u proces donošenja odluka oko regeneracijskog projekta? Jesu li ljudi, koji prije nisu bili uključeni u donošenje odluka oko područja u kojem žive, postali uključeni u taj proces i je li to rezultat donesenog programa? Naravno, autor upozorava na to kako su ta pitanja dosta općenita te kako se moraju postaviti u određeni projektni okvir, no ona tvore i dobru polazišnu točku u preispitivanju izravne demokracije u procesu urbane regeneracije (Muers 2004).

S demokratičnošću u procesu urbane obnove svakako je povezana i ideja multisektorskog partnerstva u procesu urbane regeneracije ili obnove (Hemphill i dr. 2006). Važan je čimbenik u omogućavanju tog aranžmana taj da grupe koje odluče sudjelovati u procesu urbane regeneracije to same izabiru, dakle da im taj zadatak nije nametnut izvana. Potrebno je istražiti načine uključivanja lokalne zajednice u proces urbane obnove, kako bi se ona aktivnije angažirala i stvorila sigurnost koja joj je potrebna u poziciji suprotstavljanja "moćnim" investitorima. Partnerstvo pri procesu urbane obnove ima potencijal stvoriti veliku sinergiju za one koji su uključeni u to iskustvo, no ono također ovisi o vodstvu i prepoznavanju potencijala grupe koja sudjeluje u obnovi (Hemphill i dr. 2006: 76–77). U tom smislu važno je zapamtiti kako je vodstvo zapravo manje individualna i više "pluralna" aktivnost te kako joj je potrebno zajedničko uključivanje sviju: investitora, organizacija i lokalne zajednice.

Potrebno je također preispitati i ulogu investitora, tj. za urbanu politiku jako je važno odrediti načine na koje se provođenje investitorskih strategija suočava s lokalnim uvjetima razvoja (Borraz i John 2004). Financijski kapital mora aktivno participirati u urbanoj politici, no on ima svoju logiku (Wharf 1994: 325) i, služimo li se ekonomskom racionalnošću i tržišnim razmišljanjem, njegov će pristup prevladati (Adair i dr. 1999). U trenutku kada investitori postanu zainteresirani za urbanu regeneraciju, to već može označavati kraj regeneracije i postati puno bliže lokalnom tržištu nekret-

²² U kasnijoj tipologiji aktera vidjet ćemo na koji se način to pokušalo primijeniti na području Hrvatske.

nina. U procesu urbane regeneracije ključan je način na koji bi se konceptualizirala fizička reprodukcija gradova što prepoznaje alternativne forme razvoja zemljišta i procesa investiranja. Iako nitko ne preporučuje umanjivanje važnosti investitorskih ulaganja u njihovoj aktivnoj ulozi u procesu urbane regeneracije, također bi trebalo promijeniti fokus i staviti naglasak na poticanje nezavisnih, lokalno baziranih formi investiranja u razvoj gradova (Guy, Henneberry i Rowley 2002: 1181).

Iz navedenog proizlazi kako bi u programu obnove grada trebali sudjelovati razni akteri te kako bi ona morala nadilaziti puko tržišno polazište i imati jasne ciljeve ostvarenja. Ipak, urbana obnova često kod nas ne postoji kao promišljen i planiran proces s jasnim ciljevima i područjem obuhvata, već se samo povremeno pojavljuju prijedlozi rekonstrukcije nekog dijela grada, a mnogo manje usustavljena obnova ili regeneracija.

Nadalje, politika urbane obnove je, prema nekim autorima (Scarman 1982), osobito zahtjevnija i zato što iziskuje istodobnu akciju na više područja. Pritom nije uvijek moguće osigurati potrebnu inicijativu privatnih poduzetnika za rješavanje problema nastalih u propalim gradskim središtima. Najčešće ne postoji koordiniran pristup tim problemima, a također se napominje kako je bez velikih javnih ulaganja mogućnost trajnog poboljšanja vrlo mala (Macgregor i Pimlott 1991). Zato bi ciljevi gradske obnove trebali biti jasni, s čvrstom podrškom i politike i struke. Riječju, obnova grada i gradskih četvrti mora nadilaziti sama tržišna polazišta i ekonomske kriterije. Prihvaćeni kao isključivi, takvi kriteriji, mijenjajući prostorne uvjete, nerijetko grubo narušavaju socijalne i gospodarske datosti nekog prostora.

Za naše daljnje izlaganje zanimljivo je promotriti kako su se tijekom povijesti mijenjali akteri urbanih promjena (naravno, mijenjao se i pristup samom planiranju grada te sam odnos prema prostoru u najširem smislu). Smatramo kako su iz hrvatske perspektive (ovdje grad Zagreb) najzanimljivija sljedeća tri razdoblja: (1) razdoblje socijalističkog sistema (konkretno od 1970. do 1990.); (2) desetljeće od 1990. do 2000. godine; (3) razdoblje nakon 2000. godine.

U tim je razdobljima došlo do promjena vrlo važnih za našu sadašnjost, kako u društveno-političkom kontekstu tako, posljedično, i u odnosu prema prostoru i raspodjeli moći različitih tipova aktera.

5.4.1. Razdoblje od 1970. do 1990. godine

Prvo spomenuto razdoblje važno je zbog osvrta na funkcioniranje socijalističkog sistema. U njemu odnos prema prostoru funkcionira sukladno planskim postavkama, s naglaskom na urbanizam kao važnu disciplinu te urbanističko planiranje i stručne aktere. Drugo razdoblje obilježavaju velike promjene nastale nakon Domovinskog rata, sloma prethodnog sistema i početka tranzicije. Tada se rađaju i brojne poteškoće s kojima se čitavo društvo u tranzicijskom kontekstu susreće, a koje se reflektiraju, što je za nas važno, i na pitanje prostora. Treće razdoblje evoluirao procese započete u drugom razdoblju i problematizira pojavu novih urbanih formi, kao i nove tipove aktera koji se u tom razdoblju pojavljuju. Tri razdoblja imaju različit odnos prema planiranju, urbanizmu i gradu općenito. Mijenjaju se i odnosi moći između pojedinih

aktera koji sudjeluju u urbanom planiranju i uređenju grada, što ćemo i prikazati u nastavku. Stoga detaljnije promotrimo karakteristike triju navedenih razdoblja.

Godine između 1970. i 1990. smatraju se najplodnijim razdobljem urbanističkog razvoja Zagreba, kako prema kvantiteti i kvaliteti stambene izgradnje, tako i prema kvaliteti života njegovih stanovnika. GUP donesen 1971. imao je razrađen segment stanovanja za kratkoročno i dugoročno razdoblje, a krajem sedamdesetih godina pojavljuje se i model Društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI) koji je predvidio prostorni razvoj za sljedećih 5 do 15 godina. Kvaliteta izgradnje, prema tom modelu, dosegla je vrlo visoku razinu, kasnije rijetko postignutu, koja se kasnije rijetko nadišla, zato što su naselja tada građena (spomenimo lokacije Gajnice, Špansko, Prečko, Staglišće, Dugave, Slobošćina, Savica, Ravnice, Klaka, Vrbanj) imala i pomno razrađenu infrastrukturu (škole, parkove, vrtiće, trgovine) (Jukić, Mlinar i Smokvina 2011: 30).

Tijekom dvaju navedenih desetljeća u centru pažnje nije bio samo rast grada već i razvoj i revitalizacija gradskih područja. Planovi su se koncentrirali na tzv. "dovršavanje grada", što znači da su se dotad "preskočena" gradska područja pokušavala dovesti u fokus interesa javnosti (Jukić, Mlinar i Smokvina 2011).

Sredinom osamdesetih započinje izrada novog GUP-a Zagreba, prije kojeg je na snazi bio onaj iz 1971. godine. Zbog toga je formirana komisija pod nazivom Urbanistički savjet grada Zagreba čija je zadaća bila da, slijedom raznih promjena u prostoru, izradi novi urbanistički plan. U to vrijeme prisutna je intenzivnija izgradnja prostora zapadnog dijela grada, ponajprije onog koji se od južne Trešnjevke proteže prema Jarunu, te se dovršavaju posljednja naselja Novog Zagreba. Istodobno se, uz društveno usmjerenu stambenu gradnju i stambene zadruge, javljaju i značajnije inicijative ponude stanova za tržište. Iz navedenog se može zaključiti kako se tada rađaju različite tipologije stambene izgradnje i, posljedično, različita urbanistička rješenja. Ponovno se valorizira blokovska gradnja te se posebna pozornost obraća na zatečene prirodne vrijednosti i "memoriju prostora" (Jukić, Mlinar i Smokvina 2011: 42).

Osamdesetih godina se, uz planiranje grada i interdisciplinarnost u vidu urbanističkog savjeta, ukazuje i na odnose između aktera koji u tom razdoblju (sukladno definicijama aktera, akcije i moći) svojim interesima i stupnjem moći utječu na regulaciju urbanih procesa. "Svi akteri djeluju prema svojim specifičnim interesima, shvaćenim kao motivi ponašanja, a koji su uvjetovani orijentacijom na vlastite probitke, neovisno o drugima, pa i protiv njih." (Seferagić 1988: 27). Moguće je raspravljati o djelovanju aktera na različitim nivoima pa tako Seferagić (1988: 45) nabroja aktere koji sudjeluju u aktivnostima vezanim uz proizvodnju novih stambenih naselja. Prema ovoj podjeli može se odlučivati o jednoj fazi, o cjelini ili samo jednom dijelu izgradnje. Ti akteri su:

1. Država i njezine institucije (politički akter).²³ U planovima i ostalim dokumentima utječu na aktivnosti općeg usmjeravanja urbanih procesa i urbane politike, također i na stambenu politiku, čime koordiniraju stambenu sferu.
2. Urbanističke i arhitektonske planerske institucije (stručni akteri) koje sudjeluju u planiranju i projektiranju grada.

²³ U zagradama navodimo kojem tipu aktera pripada koja skupina.

3. Institucije i službe održavanja grada, zadužene za održavanje i popravljavanje nase-
lja, te građani (civilni akteri) čije se djelovanje najviše očituje kroz kućne savjete,
mjesne zajednice i općine i sl. Institucije su u službi održavanja grada, a koriste
građanima (stanovnicima).
4. Interesne grupe, velike korporacije, poduzeća i financijeri (ekonomski akter) koji
usmjeravaju stambenu politiku i određuju aktivnosti koordinacije stambene iz-
gradnje.

Promatrajući u tom kontekstu grad Zagreb kao temu ove knjige, akteri koji u tom
razdoblju sudjeluju u revitalizaciji (ili preobrazbi) Donjega grada su sljedeći (prema:
Dakić i dr. 1989):

1. Država (politički akter)²⁴ – svojom se prisutnošću u povijesnom središtu grada
nastoji statusno legitimirati. Dobar je primjer za to zagrebački Gornji grad, ne
samo u pogledu smještaja niza državnih institucija republičke i gradske razine, već
i još većeg broja različitih parainstitucija. Njihov je smještaj, a pogotovo širenje, u
mnogim slučajevima u suprotnosti s prirodom i povijesnom ulogom tog važnog
prostora.
2. Subjekti “svijeta rada” (ekonomski akter) – koriste ekonomsku i simboličku vri-
jednost povijesne sredine. U tom pogledu karakteristična su dva procesa: (a) Pri-
vatizacija rente korištenjem vrijednosti povijesne sredine koja umjetno povećava
ekonomsku uspješnost pojedinih poduzeća. Ona istodobno uvjetuje nesposob-
nost samoreprodukcije povijesne sredine, unatoč tome što je riječ o ekonomski
najatraktivnijem dijelu grada. (b) Djelovanje subjekata usluga po principima in-
dustrijskih subjekata – prostorno širenje na način korištenja ulice kao tvorničkog
dvorišta, čime se direktno razara i ugrožava povijesna sredina.
3. Privatni poduzetnici (ekonomski akter) – u pravilu mogu izazvati nepovoljne
procesu u povijesnoj sredini zbog morfoloških preobrazbi objekata i okoline ili
nekontroliranog zaposjedanja prostora.
4. Vjerske institucije i subjekti (civilni akter) – tipičan je slučaj Kaptola u Zagrebu
kada je prostor dominantno definiran prisutnošću sakralnih objekata.
5. Lokalni stanovnici (civilni akter) – njihovo je nastojanje najčešće usmjereno prema
poboljšanju kvalitete svakodnevnog života, dok im je povijesna sredina u kojoj žive
samo neposredni i svakodnevni životni ambijent. U uvjetima stalnog zapuštanja
povijesne sredine lokalni stanovnici kolateralne su žrtve. Promjene u pogledu nji-
hova broja te ekonomskog i demografskog statusa rezultat su njihova iseljavanja,
prouzrokovanog prenamjenom stanova u poslovne prostore.
6. Građani grada (civilni akteri) – inicijatori su neposrednih ekoloških intervencija,
uključujući obnovu i uređenje prostora. No, u istraživanjima se može uočiti i sklo-
nost rekonstrukciji nekih funkcionalnih i simboličkih predložaka koji mogu biti
nepovoljni za tu sredinu. Primjerice, tendencija da se (zahvaljujući neuređenosti
i nedovršenosti drugih dijelova grada) šire reprezentativni objekti isključivo ek-
skluzivnog sadržaja, grade prometnice, garaže itd. koje se ne uklapaju u postojeći
prostor grada.

²⁴ U zagradama navodimo kojem tipu aktera pripada koja skupina.

7. Marginalne skupine (civilni akter) – radi se o djeci, umirovljenicima, invalidima i sl. Te skupine traže veliku suptilnost u uređivanju povijesne sredine, a njihov je položaj neposredan indikator upotrebne vrijednosti socijalnog prostora.
8. Subjekti “sive zone” (ekonomski akter) – odnosi se na bespravne graditelje te pojedince i institucije koji prelaze granice niza utvrđenih normi.
9. Stručnjaci (stručni akter) – heterogena skupina unutar koje posebno zabrinjava neutralna pozicija intelektualaca.

Usporedimo li navedene podjele s Bassandovom klasifikacijom aktera (2001), primijetit ćemo kako su već od 1970. do 1990. prisutni svi tipovi aktera što ih Bassand razrađuje u svojoj tipologiji. Tako je u prvom razdoblju (socijalističkom) politički akter, kao nositelj svih odluka i provedbi planova, prvenstveno država u kojoj je, unatoč deklariranom samoupravljanju, ključnu ulogu u društvu imao jednopartijski monopol SKJ/SKH. U tom je sustavu postojala stroga hijerarhija u kojoj izvršni podsustavi nisu imali veću autonomiju, već su bili podređeni državno-partijskom centru (Županov 2011). Prema ovom autoru, neke se tadašnje ideološke odrednice nisu uopće izmijenile, pa sve donedavno u Hrvatskoj nema političkog pluralizma.

Također je važno napomenuti kako su politički akteri iznad ekonomskih u poziciji moći.

U socijalističkom, samoupravnom sistemu, također je ukinuto privatno vlasništvo nad zemljom u gradovima i uvedeno društveno, s kojim raspoložu društveno-političke zajednice kao kombinacija državne i samoupravne vlasti. Kombinacija plana, tržišta i samoupravljanja, s dominacijom politike nad ekonomijom, osnovna je karakteristika toga društva. (Seferagić 1988: 45)

Stručni akteri (stručnjaci za prostor: arhitekti, urbani ekonomisti, sociolozi, demografi, geografi, inženjeri prometa i ostali koji se aktiviraju u urbanističkim i arhitektonskim planerskim institucijama) u tom se razdoblju s pozicija moći također smještaju vrlo visoko zato što je urbano planiranje vrlo važno. Stručnjaci stoga imaju značajnu ulogu i djeluju pri vrhu ljestvice u hijerarhiji aktera. GUP je u tom razdoblju konstitutivan dokument pa ne doživljava mnogo izmjena i intervencija.

Iz našega iskustva u izradi urbanističkih planova su sociolozi i slični stručnjaci sudjelovali kao tvorci raznih kolateralnih “aspekata” plana, kakvi su bili, primjerice, “sociološki aspekti”. Oni su se odnosili na kvalitetu života stanovnika naselja. Potrebna istraživanja najčešće su se provodila u mjesnim zajednicama, gdje su stanovnici izricali svoje primarne i razvijene potrebe. Te potrebe su se zatim pretvarale u planske kategorije. Urbani sociolozi bavili su se i drugim temama vezanim uz planiranje, a ticale su se uvjeta života u gradu. (Seferagić 2007: 369)

U navedenoj se podjeli pozicija civilnih i stručnih aktera prikazuje kao dvojaka. S jedne se strane njihova uloga vidi u doprinosu očuvanja stare gradske jezgre i renoviranju grada, a s druge ih se strane promatra kao one koji omogućavaju negativne intervencije u taj prostor. Najbolji primjer za to su, kao što ćemo poslije vidjeti, izgradnje podzemnih garaža.

Interdisciplinarnost je u tadašnjem sustavu planiranja grada (pogotovo između 1960. i 1990.) također bila vrlo snažno zastupljena, stoga se planiranje grada vršilo u timovima najrazličitijih stručnjaka. Čak se ponekad javljaju i građani, iako kao akteri s najmanjom moći, a kroz urbane socijalne pokrete. Doduše, javljaju se i kroz formalne institucije, iako se njihovo sudjelovanje u procesu planiranja smatra indikatorom bolje kvalitete života u gradu, i to u fazi konceptualizacije i operacionalizacije. Ekonomski akteri (banke, individualni poduzetnici, korporacije i njihovi predstavnici, *developeri*) do osamdesetih i tijekom osamdesetih godina još nemaju mogućnost utjecanja na donošenje odluka u većoj mjeri iako su i tada bili prisutni u vidu korporacija, poduzeća i interesnih grupa koje financijski utječu na usmjeravanje stambene politike (Seferagić 1988).

5.4.2. Razdoblje od 1990. do 2000. godine

Ovo (dijelom ratno, a dijelom poslijeratno) razdoblje označava prekid s prethodnim tipom društveno-političkog uređenja (socijalizmom) i prijelaz u tranzicijsko društvo (liberalnu demokraciju). Tranziciju možemo najšire definirati kao razdoblje između dvaju političkih sistema (Pusić 1998: 156–162). Bitno je napomenuti kako ona ne obuhvaća cjelokupni proces političkih promjena, već je razdoblje u kojem se preispituju i uspostavljaju nove temeljne institucije, odnosno definiraju novi politički odnosi.

U Hrvatskoj, kao i u ostalim tranzicijskim zemljama, dolazi do važnih strukturnih promjena (liberalizacija, ekonomsko i industrijsko restrukturiranje itd.). Hrvatski su gradovi nakon rata pretrpjeli velike ratne posljedice, pa je ekonomski oporavak bio relativno spor, a gradnja manjeg opsega. Javljaju se privatni građevinski poduzetnici koji grade velik broj stambenih zgrada na postojećoj parcelizaciji, koristeći se postojećom infrastrukturom (Jukić, Mlinar i Smokvina 2011: 43).

Neki autori (Rogić 1991: 38–43) smatraju kako praksu obnove starih jezgara, u razdoblju o kojem govorimo, uopće ne možemo zvati revitalizacijom (ili urbanom obnovom) "urbane obnove" već uočavaju sljedeće predloške "urbane obnove": (1) radikalnu *cityzaciju*; (2) elitizaciju; (3) zgušnjavanje funkcionalnog konteksta; (4) oronulu svakodnevicu.

Prvi proces (radikalizacija) spomenut je već ranije, a označava revitalizaciju u smislu reduciranja gradske jezgre na skup scenografskih elemenata. Novi "korisnik" jezgre nije više odrediv na individualnoj razini, u liku stalnog stanovnika, već je sveden na subjekte tercijarnog sektora: hotele, banke, trgovine. U hrvatskoj poratnoj urbanizaciji takav je primjer zabilježen u Rijeci.

Drugi proces (elitizacija) označava one pokušaje obnove koji se oslanjaju na bogatije slojeve stanovnika. Obnova se u tom smislu odvija kao skup postupaka kojima se operacionaliziraju interesi investicijski najsposobnijih slojeva i pojedinaca. Takav primjer prisutan je u obnovi Gornjega grada u Zagrebu.

Treći proces (zgušnjavanje), primjerice u Dubrovniku, Zagrebu (Gornji grad) ili Splitu, označava koncentraciju djelatnosti, tj. pluralizaciju ekonomskih aktivnosti i poslova. "Život u staroj jezgri dopušten je tek toliko koliko je potrebno da bi se promovirao rad." (Rogić 1990: 42).

Četvrta sintagma (oronuli grad) nije planska opcija, već je posljedica nepriznavanja posebne uloge stare jezgre u reprodukciji i obnovi grada, pa se zapravo radi o odsutnosti planskih intervencija. Ona označava rezultat navedenih procesa.

U usporedbi s Bassandovom tipologijom (2001), obje tipologije aktera se i u ovom razdoblju u velikoj mjeri podudaraju. Političke aktere i dalje predstavlja državna uprava, jer političke stranke još nisu prisutne u tolikoj mjeri, pa je cilj države statusna legitimacija kroz prisutnost u prostoru. Ekonomski se akteri pojavljuju i nose određenu količinu moći u promjenama u gradu te svojim djelovanjem mogu izazvati nepovoljne procese poput *cityzacije* i elitizacije grada. Isto tako i kroz zgušnjavanje funkcionalnog konteksta, čiji su glavni nosioci subjekti "svijeta rada".

Subjekti "sive zone" (ekonomski akteri) mogu prijeći granice niza utvrđenih normi, primjerice bespravnom izgradnjom. Pa ipak, treba primijetiti kako u navedenom razdoblju ekonomski akteri još nemaju toliku moć kao u Bassandovoj hijerarhiji. Civilni akteri u za njih nepovoljnim uvjetima, mogu iseljavati iz gradske jezgre. Mogu i ukazivati na nužnost nekih novih intervencija u prostor. Oni su tako, slično i Bassandu (2001), pokazatelj djelovanja ostalih tipova aktera i svojim angažmanom uvelike utječu na daljnje upravljanje prostorom.

U razdvajanju građana od države te porastu uloge civilnoga društva u tranzicijskoj demokraciji, javljaju se i brojne *civilne (nevladine) organizacije*. Ovisno o tradiciji, povijesti i političkoj okolini, one se u pojedinim zemljama različito razvijaju, a njihova uloga u socijalnoj politici rezultat je upravo tih razlika (Bežovan 1995: 195). Naročito se u posljednja dva do tri desetljeća javlja nagli rast neprofitnog sektora.²⁵ On se može definirati kao pokret koji "sažima proces demokracije, odnosno kao prijelazno društvo iz totalitarizma u demokraciju" (Pokrovac 1991). "Neprofitni sektor" naglašava kako takve organizacije, što im i sam naziv kaže, ne postoje (primarno) radi ostvarivanja profita. Ako se profit i ostvari, on se ne dijeli članovima organizacije, već se na kraju financijske godine vraća za osnovne djelatnosti radi kojih je organizacija osnovana (Bežovan 1995: 197). Akcija nevladinih organizacija očituje se kroz najmanje četiri tipa djelovanja: (1) djelomični uspjeh obustave, ublažavanja ili odgode akcije moćnijih aktera; (2) uspostavu vertikalne komunikacije (konfliktne ili korektivne) s

²⁵ Ovisno o okolnostima gospodarskog i političkog razvoja, neki autori ukazuju na to da se neprofitni sektor različito naziva u različitim zemljama. Različitost termina nije samo lingvističke prirode, već označava i različit opseg djelatnosti i različitu reguliranost rada neprofitnog sektora. U Francuskoj se za taj sektor upotrebljava pojam *économie sociale*, u Njemačkoj *Verrein*, u Britaniji *public charities*, u Americi *non profit sector*, u tradiciji zemalja srednje Europe "fundacije", u zemljama u razvoju *nongovernmental organization*. U teorijskim raspravama još se upotrebljavaju pojmovi "dobrovoljački sektor", "neovisni sektor", "sektor udruga", "neopozovani sektor", "treći sektor", "dobrotvorni sektor" te "civilno društvo". Svaki od navedenih pojmova ističe jedan aspekt tih organizacija. "Nevladine organizacije" termin je koji naglašava odvojenost ovih organizacija od vlade i vladinog utjecaja. Osobito u zemljama u razvoju, ove organizacije rade na promociji gospodarskih i socijalnih promjena koje dolaze izvana. "Dobrotvorni sektor" naglašava pomoć koju organizacije dobivaju od privatnih osoba kao dobrovoljne donacije u humanitarne svrhe. Međutim ove organizacije često nemaju većinu prihoda iz tih izvora. "Dobrovoljački sektor" naglašava ulogu dobrovoljnog (volonterskog) rada u ovim organizacijama. "Treći sektor" znači da pored države i privatnog poduzetništva postoji treće područje koje utječe na razvoj (Bežovan 1995: 197).

akterima na višim razinama; (3) uspostavu horizontalne komunikacije s građanima, pomažući im u samoosvjestavanju, samoorganiziranju i reagiranju na procese koji ih se neposredno tiču; (4) razvijanje civilnog društva i uspostavu javne komunikacije u određenju javnoga dobra (Seferagić 2007).

U hrvatskom socijalističkom sustavu devedesetih godina neprofitni je sektor imao marginalnu ulogu. Djelovao je uglavnom spontano i bez jasne strategije. Unatoč tomu, neki autori smatraju da su nevladine organizacije značajno "pridonijele izgradnji civilnog društva u Hrvatskoj, kao zemlji u tranziciji. One su doprinijele razvoju mreže institucija koje izgrađuju intermedijarnu strukturu između države i tržišta, te se osnivaju na participaciji građana." (Bežovan 1995: 211). "Činjenica je da se sve veći "treći sektor" (koji nije državni, niti tržišno-profitno orijentiran) prihvaća i ocjenjuje *a priori* kao potvrda demokratizacije i razvoja 'civilnog društva' u analizama socijalne politike zadnjih godina." (Stubbs i Sertić 1996: 25).

Ipak, uz sve pozitivno što je donio razvoj "civilnog društva", potrebno je ukazati i na neke njegove slabosti. Tako se, primjerice, ukazuje na potrebu dodatnih aktivnosti i organizacije u promicanju tolerancije i nenasilja. Zatim, civilno društvo još uvijek djeluje više reaktivno (reagiranjem na nastale situacije i probleme u prostoru), a manje proaktivno (na način da ukaže na potencijalne opasnosti i prvo predloži konkretne mjere akcije/promjene). Zbog toga se organizacije civilnog društva još uvijek ne pojavljuju ni kao specifični "proizvođači" društvenog kapitala, što je veliki nedostatak. Možemo također primijetiti kako je moć nevladinih organizacija u Hrvatskoj još uvijek nedovoljna, s obzirom na to da nemaju razvijenu komunikaciju s vladom, gospodarstvom i medijima (Bežovan i Zrinščak 2006: 8). Gledajući i šire, razvijanje podupirućeg odnosa između nevladinih organizacija i države, zajedno s gospodarstvom, može se nazvati jednim od najvažnijih prioriteta u promociji demokracije, kao i ekonomskog razvoja u svijetu (Salamon i Anheier 1997: 65).

Nadovezujući se na zadnju tvrdnju, zanimljivo je primijetiti kako Giddens (2005) uspoređuje demokraciju koja uredno funkcionira s tronošcem što ga čini: vlada – gospodarstvo – civilno društvo. Oni moraju biti u savršenoj ravnoteži jer ako jedno nadvlada nad drugim, slijedit će nepovoljne posljedice. Vlada treba njegovati civilnu sferu, a civilna sfera, zauzvrat, postaje njezinom kulturnom osnovom. Demokratizacija demokracije tako ovisi o jačanju građanske kulture i građanske participacije u svim važnim odlukama koje ne mogu proizvesti ni tržište ni pluralizam interesnih skupina. Također, treba istaknuti kako se između države i tržišta nalazi područje civilnog društva, uključujući obitelj i druge ne-ekonomske institucije. (Giddens 2005: 85). I upravo u tom području nalaze se i nevladine organizacije. Zato je doprinos nevladinih organizacija u razvoju demokracije jedna od najvažnijih uloga nevladinog sektora, pa je "horizontalnost kao najviši princip međudjelovanja subjekata (...) bit civilnog društva" (Pokrovac 1991).

U Hrvatskoj je pri uspostavljanju demokracije, prema Dvorniku (2009), došlo do neravnoteže u demokratskoj "jednadžbi" između moći društva i moći države. Neravnoteže, jer moć društva uopće ne postoji. Sami slobodni izbori, višepartijska konkurencija i opće pravo glasa nisu dovoljni za demokraciju (prema: Merkel 2004). Naime, postoje i dodatni uvjeti koji moraju biti ispunjeni kako bi ukorijenjenost demokracije

u društvu bila "valjana". Osim demokratskih izbora, on navodi i osiguravanje političkih prava, građanska prava i participaciju građana, horizontalnu odgovornost između državnih institucija te garancije efektivne moći vladanja. Također spominje uvjete izvan političkog sistema, kao što je slaba društveno-ekonomska razvijenost (uz velike socijalne razlike) jer dovodi do "državljanstva niskog intenziteta". Taj pojam znači da dio populacije nema pristup ni formalno valjano osiguranim političkim pravima. O građanskom društvu i njegovoj razvijenosti (što je drugi, vrlo kompleksan uvjet uspostavljanja demokracije izvan političkog sistema) ovisi koliko će pojedinci biti zaštićeni od proizvoljnosti državne vlasti i hoće li društvo biti protuteža državnoj vlasti. Čak i sistemi koji su po osnovnim značajkama demokratski, mogu to u stvarnosti biti tek u većoj ili manjoj mjeri. Primjerice, prema Dvorniku (2009), pravo glasa ne mora još značiti da su građani osobno slobodni i da imaju i druga građanska prava (primjer Rusije). U nekim kvazidemokratskim društvima primjećuje se izostanak kontrole pravosuđa nad djelovanjem zakonodavne i izvršne vlasti ili se, pak, izvršna vlast osamostaljuje u odnosu na zakonodavnu i pravosudnu. Postoji i mogućnost da dijelovi državne strukture (vojska ili policija) prisvajaju neku domenu u kojoj zatim djeluju izvan kontrole. U sferi civilnog društva prisutan je i problem (Dvornik 2009) normativnog razumijevanja civilnog društva iz zapadnog društvenog konteksta, što za posljedicu ima gubitak veze s vlastitim društvom.

5.4.3. Razdoblje nakon 2000. godine

U Hrvatskoj su nakon 2000. godine, iza uvođenja promjena zakonskog ustroja te deregulacije uloge države, na snagu stupile velike i male inicijative različitih ekonomskih aktera. To je također i vrijeme uspona tržišne ekonomije i procesa privatizacije. Hodžić (2005) konstatira kako se u socijalističkom razdoblju uloga ekonomskih i političkih aktera očitovala mijenjanjem prostora kroz urbanizaciju, deagrarizaciju, izgradnju tvorničkih kompleksa i stambenih naselja te kako je to bio nastavak tadašnje modernizacije. U tranziciji i neoliberalizmu, pak, ekonomski i politički akteri djeluju na sasvim drugačiji način.

Pojavljuju se brojni poduzetnici s velikim i malim investicijama koji žele modernizirati proizvodnju, stvarati nova poduzeća i gasiti stara (zbog čega dolazi do propasti i prodaje većine velikih "socijalističkih" poduzeća). Osim interesa za razvoj u cjelini, u većoj se mjeri javljaju privatni interesi koji zbog vlastite koristi mogu pomoći razvoju, ali i prisvojiti javno dobro te ga i devastirati. (Seferagić 2007: 366)

Na prostoru Zagreba (a i šire) danas se pojavljuje sprega ekonomskog i političkog tipa aktera, čiji je primarni cilj povećanje moći i ostvarivanje interesa vezanih uz izgradnju. Ta dva tipa aktera vrše intervencije bez uključivanja ostalih aktera ili ih minimalno uključuju, često i mimo zakonskih regulativa. Zbog toga se postavlja pitanje zakonitosti njihova djelovanja. Tomu mogu posvjedočiti razne intervencije u prostorne planove, posebno u GUP. Najčešći primjeri takvih "ekonomsko-političkih intervencija" u prostor su, kao što ćemo vidjeti u sljedećem poglavlju, izgradnja trgovačkih centara, podzemnih garaža i visokih poslovnih zgrada. Te intervencije, do-

duše, donose kratkoročan profit investorima (ekonomskim akterima), no također otvaraju mnogobrojne probleme vezane uz infrastrukturu grada i šire.

Zahvaljujući djelovanju ekonomskih aktera gradovi se njima okružuju, a potom u sam grad i ulaze brojni trgovački centri i supermarketi. Pri tome u samom gradu propadaju male usluge, zanati, male specijalizirane ili opće trgovine, jer ne mogu izdržati konkurenciju velikih, niti plaćati visoke rente za unajmljivanje malih prostora (...) (Seferagić 2007: 367)

Također je važno napomenuti kako položaj, moć i djelovanje ekonomskog aktera (investitora) nije, u današnjoj situaciji, do kraja pravno određeno. Upravo su zbog te nedefiniranosti njegova moć i djelovanje u prostoru širi i veći nego što bi to bilo kad bi postojala zakonska regulativa. Privatni investitor, zainteresiran za gradnju na području grada Zagreba, danas može (prema: Toš i studenti 2012: 10):

a.) Kupiti zemljište i graditi prema postojećem provedbenom dokumentu prostornog uređenja (Urbanistički plan uređenja – UPU, Detaljni plan uređenja – DPU), ako je plan izrađen i ako je njime zadovoljan.

b.) Zatražiti izmjenu postojećeg provedbenog dokumenta prostornog uređenja. Ako je GUP-om utvrđena obaveza izrade plana nižeg nivoa, a on se još nije donio, može zatražiti njegovu izradu. U pravilu planove financira Grad Zagreb, no ako se izrada plana nije predvidjela u nekom kraćem roku, zakonom je omogućeno da plan može financirati i investitor. Provedbene dokumente prostornog uređenja uvijek izrađuju privatne tvrtke, a odabir tvrtke putem natječaja provodi se sukladno Zakonu o javnoj nabavi. U slučajevima kada investitor plaća izradu plana, i dalje cijeli postupak izrade vodi Gradski ured za prostorno uređenje, pri čemu investitor nad tim nema ingerencije. Međutim, situacija postaje problematična zbog toga što je uplivom privatnog kapitala u proces izrade prostornih planova sve teže zaštititi gradske interese. Riječju, privatni kapital, odnosno investitor, privatnim novcem vrši pritisak nad gradskim službama.

Nakon što investitor predloži izradu novog plana prostornog uređenja, slijedi prilično složena procedura. Prvo se provjerava je li predložena gradnja (zahvat) u skladu s prostornim planom višeg reda. Potom se određuje izvođač plana, ciljevi, razlozi i prijedlog donesene odluke te se tako pripremljeni materijali šalju na Skupštinu koja glasovanjem odlučuje hoće li se takva inicijativa prihvatiti. Odluku o izradi plana, pak, donosi Gradska skupština na prijedlog gradonačelnika. Svaki plan mora proći fazu prethodne rasprave, odnosno za mišljenje se pitaju svi koje je zakon ovlastio da nešto o tome kažu, pri čemu je rok za izjašnjavaње 15 dana. Jedan od subjekata koji daju mišljenje je i Vijeće gradske četvrti (koje prethodno mora pribaviti mišljenje mjesnih odbora). Nakon prikupljenih mišljenja izrađuje se Prostorni plan, a potom gradonačelnik donosi odluku o upućivanju na javnu raspravu na kojoj se razmatraju primjedbe na plan. Primjedbe se valoriziraju, a odgovore pripremaju zajedno Gradski ured za prostorno uređenje i tvrtka-izrađivač plana. Nakon toga konačni prijedlog šalje se Gradskoj skupštini na usvajanje, a ona može plan prihvatiti, odbiti ili odložiti (prema: Toš i studenti 2012: 10).

U ovom razdoblju, zbog različitih interesa i položaja u odnosima moći, u mnogim slučajevima dolazi i do sukoba između različitih tipova aktera, pogotovo ekonomskih i političkih na jednoj strani te civilnih i stručnih na drugoj. Prema istraživanju Svirčić Gotovac²⁶ (2009: 105), u slučaju projekta na Cvjetnom trgu došlo je do takvog sukoba. Taj je projekt u svojoj izvedbi uključivao rušenje zaštićenih povijesnih zgrada (kuće pjesnika Vladimira Vidrića i arhitekta Hermanna Bolléa), povećanje izgrađenosti unutar već izgrađenog bloka za više od 100 posto, izgradnju podzemne garaže, zbog čega se povećao promet u centru grada (a garaža je zamišljena u pješačkoj zoni), izgradnju uzlazne rampe u tu garažu u ulici koja je javni prostor. "U trenutku kad je predstavljen javnosti, takav je projekt prema važećem GUP-u, bilo nemoguće izvesti. No, nizom pogodovanja, usprkos snažnom protivljenju javnosti, gradska ga je vlast omogućila."²⁷

Ekonomski su akteri u potpunosti podržavali projekt, politički akteri u većoj mjeri, a najmanje civilni i stručni. Podaci u tablici 4 pokazuju kako postoji permanentni sukob između političkih i ekonomskih aktera s jedne strane te civilnih i stručnih s druge strane. Ekonomski i civilni akteri najviše su polarizirani, dok se kod stručnih aktera mogla primijetiti određena podijeljenost u stavovima.

Tablica 4. Djelovanje glavnog aktera prema tipu aktera (podržavanje/nepodržavanje projekta)²⁸

	glavni akter u članku			
	politički akteri	ekonomski akteri	stručni akteri	civilni akteri
podržavanje i angažman oko projekta	61,5%	100,0%	21,9%	
podržavanje projekta	7,7%		3,1%	
suzdržanost oko projekta	7,7%		15,6%	2,2%
nepodržavanje projekta			15,6%	4,4%
nepodržavanje i angažman oko zaustavljanja	23,1%		43,8%	93,3%

Procesi urbane obnove i gentrifikacije na ovom prostoru pokazali su se tipičnima za tranzicijske uvjete razvoja urbanog društva (Svirčić Gotovac 2009: 108). Ostvarenje trgovačkog centra *Cvjetni* na Cvjetnom trgu pokazuje direktnu intervenciju privatnog u javno, tj. dominaciju investitora nad građanima (privatizaciju slobodne površine, ovdje javnog gradskog trga). Privatizacija javnih prostora ukazuje na zaoštavanje problematike privatno-javno, s naglaskom na nestanku potonjeg, čime se ukidaju obilježja javnog prostora, a time i sam javni prostor.

²⁶ Istraživanje se usmjerilo na projekt HOTO grupe i T. Horvatinčića (financijskog i idejnog nositelja projekta), a u svezi s uređenjem blokova uz Cvjetni trg i izgradnjom podzemne garaže, trgovačkog centra i privatnih stanova. Predviđeni je prostor za gradnju na Cvjetnom trgu bio 50 000 m², s ukupno 700 parkirališnih mjesta u podzemnoj garaži, dok je cijena čitavoga projekta procijenjena na 2,9 milijuna eura. Istraživanje se temeljilo na analizi sadržaja novinskih članaka koji su se bavili temom preuređenja Cvjetnog trga. Članci su tijekom 2007. prikupljeni iz triju dnevnih novina: *Jutarnjeg lista*, *Večernjeg lista* i *Vjesnika*.

²⁷ Izvor: <http://praksa.hr/pravo-na-grad/>.

²⁸ Izvor: Svirčić Gotovac 2009: 104.



Slika 12. Cvjetni trg nakon gradnje poslovno-stambenog kompleksa Cvjetni (lijevo)



Slika 13. Cvjetni trg – trgovački centar Cvjetni (desno)

Upravo se u slučaju gradnje poslovno-stambenog kompleksa na zagrebačkom Cvjetnom trgu (centra *Cvjetni* investitora T. Horvatinčića) (slike 12 i 13) radi o narušavanju javnih interesa i javnog dobra. Pješačka se zona Varšavske ulice, zbog gradnje podzemne garaže i ulaza u garažu izvan privatne parcele, ali u korist privatnog kompleksa, time smanjuje i dijelom ukida. Zbog projekta će se tako smanjiti ionako nedovoljna ukupna pješačka zona centra Zagreba te će se pretvoriti u prometnu ulicu.²⁹

Civilni akteri (*Zelena akcija* i *Pravo na grad*) pokazali su veliku angažiranost prilikom izgradnje trgovačkog centra *Cvjetni*. Organizirali su potpisivanje peticije protiv iz-

²⁹ Izvor: http://www.zamirzine.net/spip.php?page=print&id_article=8808.



Slika 14. Protest u Varšavskoj ulici 2008. protiv ostvarenja projekta na Cvjetnom trgu



Slika 15. "Totalna rasprodaja" – protest na Cvjetnom trgu protiv projekta *Cvjetni*

gradnje koju je potpisalo 54 000 građana, kao i različite druge akcije i prosvjede. Također su, kontinuiranim kontaktima, uspješno surađivali s medijima (slike 14 i 15). Položaj je civilnih organizacija u društvu, s obzirom na tu situaciju i angažman oko nje, bio mnogo bolji od onog koje su one imale donedavno (Svirčić Gotovac i Zlatar 2007). Ipak, postavlja se pitanje je li njihov položaj zaista bolji ili gori negoli prije, ili

je naprosto medijska pokrivenost doprinijela njihovoj prepoznatljivosti i prisutnosti u javnosti.³⁰

Civilni akteri u zemljama bivše Jugoslavije nisu djelovali kao eksponenti širih društvenih pokreta, već su nastojali na razne načine narušiti monolit kolektivismu, čuvajući pritom demokratski legitimitet (Dvornik 2009: 237–238). Svojim su djelovanjem potvrđivali da postoji alternativa, oslanjali se na inozemne izvore pomoći i pridonijeli promjenama senzibiliteta i političke kulture. Ključno je pri tome naglasiti kako prijelaz iz tranzicije u “pravu demokraciju” nije nešto što dolazi prirodno i nužno. Formalne promjene pritom ne moraju značiti prvi korak k zbiljskima. “Defektne demokracije” mogu trajati dugo i nisu samo prolazna faza. Bez građanskog angažmana do tih promjena neće ni doći, a angažman naizgled marginalnih aktera postiže više nego što bi se na osnovi njihova položaja očekivalo. U slučaju Cvjetnog trga upravo je to najvidljivije jer su civilne organizacije postigle mnogo više nego što se to od njih moglo očekivati. “Formalna demokracija” pritom je pokazala svoju sadržajnu nedosljednost u neuvježavanju volje kako građana, tako i stručnih aktera.

Revitalizacija povijesne jezgre, posebice strukture blokova Donjeg grada, od posebnog je interesa za identitet Zagreba, ali i za uravnoteženi proces urbanog rasta. Stoga je u planiranju i ostvarivanju ovakvih projekata potrebna uključenost svih tipova aktera i nezaobilazanje mišljenja civilnih aktera, tj. građanska participacija. To je pogotovo važno kad se radi o angažmanu civilnih organizacija i građana te ako je prisutno njihovo eventualno protivljenje glede ostvarenja projekta. Smatra se (ZagrebPlan 2013: 131–132) kako Donji grad nužno zahtijeva redefiniciju vlastitog identiteta i namjene te potrebnu zaštitu i obnovu graditeljskog nasljeđa. Razvojne potrebe koje se u tom smislu pojavljuju su prostorno smanjenje zone trgovine i usluga, a povećanje koncentracije javnog i društvenog života. Također je bitna i prometna saturacija, odnosno rasterećenje javnih površina prometom u mirovanju. Prisutan je i nedostatak sportsko-rekreativnih sadržaja, kompleksnost vlasničkih odnosa i nedostaci legislative.

Na kraju valja napomenuti kako procese registrirane na području Hrvatske, kao i promjenu u tipovima aktera, doživljavaju i ostale države bivše Jugoslavije. Tako, primjerice, Petovar (2003) urbane aktere u Srbiji dijeli na investitore, gradsku i općinsku upravu, republičku nomenklaturu, partijske nomenklature, stručnjake i profesional-

³⁰ U kontekstu različitih globalizacijskih upliva i komunikacijskih promjena treba napomenuti kako danas postoji mjesto gdje neformalni politički akteri (poput NGO-a) mogu postati dijelom političke scene na puno lakši način nego je to moguće kroz formalni politički sistem. Mogućnost identificiranja znatna je, napose kroz uključivanja transnacionalnih praksi ili članova putem Interneta. *Cyberprostor*, dakle, postaje ključnim kamenom temeljcem za globalnu politiku lokalnih aktera. Internet se otkriva kao krucijalno sredstvo uključivanja, medij komuniciranja za ne-elite, naročito pri podupiranju aktivizma, borbi za društvena prava itd. Važno je da civilni akteri ne moraju postati globalni ili ući u specifična globalna strujanja, već u svojoj orijentaciji mogu ostati partikularni i “domaći”, odnosno angažirani u lokalnoj zajednici, a ipak pritom biti prisutni u nastajućoj globalnoj politici. U tome je najvažnija uloga organizacija civilnog društva u stvaranju mreže horizontalno, a ne vertikalno/hijerarhijski, što je promjena u odnosu na globalne aktere (Sassen 2004). Napokon, civilne organizacije mogu upotrijebiti stare strategije kako bi razvile nove načine organizacije, čime nastaje tzv. elektronski aktivizam (Smith 2001; Yang 2002).

na udruženja³¹ te sudsku vlast. Razni autori iz Srbije³² također ukazuju na promjene u položaju aktera, kao i na brojne zahvate koji nastaju u prostoru zbog sprege političkih i ekonomskih aktera. Na putu od samoupravnog socijalizma do "divljeg kapitalizma" Beograd je doživio razne promjene u svojoj prostornoj strukturi. Intenzivirao se problem bespravne izgradnje stanova (primjer naselja Kaluđerica; Petovar 2003), kuća i poslovnih prostora, kao i područje "sive ekonomije" u građevinarstvu i urbanizmu. Širi tranzicijski problemi, s kojima se susreću zemlje bivše Jugoslavije, odnose se i na nepostojanje pravnog sustava ili sistemskoga planiranja. Tako Stanković (2010: 469) napominje kako su "nedostatak jasnih pravila, niski i neodređeni standardi prilikom odabira na elitne položaje, ali i mito i korupcija što se daju za prijem novih kadrova, učinili da regrutacija u elitu zadobije patogene razmere jednog potpuno anomičnog društva." U tom kontekstu važno je naglasiti kako svi akteri trebaju biti u potpunosti informirani, tj. kako im je potrebno omogućiti podršku u kvalitetnom donošenju odluka. To je ujedno i način zadržavanja važnije uloge planera u sve široj deregulaciji odlučivanja u javnom sektoru, kroz što oni koriste svoja iskustva u strukturiranju i usmjeravanju pregovaranja te održavanju nesputane planske komunikacije. Evidentno je da većina planera nema moć znatnijeg ispravljanja uvijek postojeće asimetrije moći, no ipak imaju mogućnost utjecanja na smanjivanje manipulacije (prema: Petovar i Vujošević 2008: 40).

U nastavku analizirat ćemo rezultate intervjua različitih stručnih aktera o urbanim akterima u Zagrebu nakon 2000. godine, njihovim ulogama i odnosima moći.

5.4.4. Kako stručnjaci analiziraju aktere urbanih promjena u Zagrebu

Budući da je vrlo prikladnu teoretsku osnovu o akterima urbanih promjena dao M. Bassand, koristimo je u našoj analizi. Bassand (2001) smatra kako se svaki tip društva, bilo ono agrarno, industrijsko ili informatičko, kao i svaki tip grada (industrijski, informatički, globalni itd.), sastoji od specifičnog sustava hijerarhiziranih aktera. Svakom sustavu također odgovara i specifična struktura moći aktera. Budući da su akteri, a posebno njihova moć, uvijek obilježeni tipom društva u kojemu se nalaze, usporedno s promjenama u društvenom sustavu dolazi i do promjene u odnosima moći. Bassandova teza može se primijeniti na suvremene promjene u gradovima, o čemu smo raspravljali. To je moguće zato što akteri i njihovo djelovanje direktno ovise o promjenama koje se događaju u gradovima.

³¹ Profesionalnim udruženjima Petovar pridaje važnu ulogu, napominjući da su to nezavisne organizacije kojima je cilj promocija kvalitete djelovanja svojih članova, očuvanje profesionalnih vrijednosti, normi i etike struke te zaštita članova od različitih pritisaka suprotnih ciljevima i interesima struke. Nova vlast u Srbiji nije podržala uspostavljanje autonomije stručnih i profesionalnih udruženja, a i stručne elite nisu nastojale da se takva autonomija ostvari. Značajne su aktivnosti profesionalnih udruženja unapređenje struke, suradnja na obrazovnim programima i razvojnim strategijama, održavanje javnih i stručnih rasprava o ključnim teorijskim i praktičnim temama razvoja gradova. Sve to osigurava im visok status i ugled u matičnim društvima i opravdava njihovo postojanje (Petovar 2011).

³² Vujović 2012; Vujošević 2003; Pušić 2001; Petovar 2003; Petrović 2004.

Prema Bassandu, akteri društvenih promjena mogu se podijeliti na četiri osnovna tipa koji imaju nejednake pozicije moći: ekonomski, politički, stručni i stanari/građani/korisnici (pod koje spadaju i nevladine udruge). Rezultati našeg istraživanja pokazat će kako se ispitanici slažu s ovom tipologijom aktera, tj. smatraju kako je ona prikladna i primjenjiva i u slučaju grada Zagreba danas.

Navedimo na ovome mjestu još neka mišljenja ispitanika, vezana uz navedenu podjelu. Ekonomske i političke aktere, tj. njihovu spregu ispitanici smatraju ključnom, dok ostale aktere vide kao manje moćne. Zanimljiv je i opis i položaj stručnih aktera i njihove (ne)moći da utječu na urbane promjene. Naglašava se i kako građani i nevladine organizacije nemaju velikog upliva na politiku kreiranja grada i prostora. Ispitanici na kraju navode i probleme pri proceduri donošenja odluka vezanih uz urbano planiranje, pri čemu posebno upozoravaju na netransparentnost i pravnu nezakonitost procedura.

Prema sistematizaciji odgovora ispitanika, iskristalizirale su se sljedeće bazične teme:

- Ključni su akteri u planiranju grada ekonomski i politički akteri, tj. njihova sprega (zajedničko djelovanje), dok su ostali akteri (stručnjaci i građani) manje moćni ili čak posve nemoćni i isključeni iz procesa planiranja.
- Gradonačelnikovo djelovanje ocjenjuje se kao vrlo autoritarno i negativno za grad.
- Građani, kao civilni akteri u urbanim promjenama, nemaju veliku moć i bitno ne sudjeluju u gradskoj politici i kreiranju grada i prostora, a nedostaju im i organiziranost i informacije.
- Pojavljuju se novi tipovi aktera: (1) poduzetnik; (2) nevladine organizacije; (3) banke.
- Mogućnost javno-privatnog partnerstva je neiskorištena.
- GUP postaje proizvoljan i nestalan dokument koji doživljava konstantne promjene, u većini slučajeva grube i jednostavne, zbog interesa kapitala povezanoga s političkim strukturama.

Bassand (2001) napominje kako prva dva tipa aktera (politički i ekonomski) dominiraju scenom javnoga urbanog prostora. Prema odgovorima ispitanika možemo vidjeti da se prostor grada Zagreba tretira gotovo isključivo kao ekonomska kategorija te da je zato u njegovu upravljanju uloga ekonomskih aktera (investitora) najvažnija. Rogić (1990) razmatra pitanje o podrijetlu individualnih aktera u razvojnoj strategiji grada, koje nikada nije do kraja istraženo, te na temelju empirijskih uvida stvara hipotezu kako se individualni akteri odvajaju od državne i industrijske elite, preuzimajući u baštinu niz privilegija. Tu spadaju prije svega društvene veze, zatim mogućnost utjecaja s pomoću različitih lobija i dobre veze s bankama. Zanima ga i kako se individualni akteri odvajaju od slojeva koji u industrijskom sistemu, kakav se oblikovao, nisu imali nikakve šanse pa su bili prisiljeni na izgrađivanje alternativnog i poslovnog i životnog stila.

Kao ključne aktere u prostornom planiranju ispitanici navode ekonomske i političke aktere, pri čemu se u velikoj mjeri ističe gradonačelnik, dok stručne i civilne smatraju mnogo manje moćnima jer imaju mnogo manje razine izvršne moći i participacije. Evo nekoliko tvrdnji ispitanika koje o tome govore:

Ekonomski i politički akteri su najjači, politički ekonomskima omogućavaju manevarski prostor u koji smiju ući i u kojem će se nešto događati. Oni daju zeleno svjetlo. (E2)

GUP je trebao biti izmijenjen, ali je postupak zaustavljen. I sada smo u sivoj zoni. Gradonačelnik je rekao da se neće držati zaključaka Skupštine. To zapravo znači da je rekao da se neće držati zakona. Imamo košmar i konfuziju gdje se zbog vrlo uskih privatnih interesa raspada cijeli sistem. Nije samo gradonačelnik³³ ovdje kriv. On ima svoju mrežu koja stoji iza njega i on je o njoj ovisan. (P1)

Odnosi moći su isključivo u jednoj ruci, a to je gradonačelnik. (A5)

Iz izjava ispitanika može se zaključiti kako je gradonačelnik imao veliku ulogu u kontekstu projekta na Cvjetnom trgu, kao i u drugim projektima i intervencijama u prostor. Smatra se da svojevoljno i autoritarno provodi svoje interese, ne obazirući se na ostatak stručnih i civilnih aktera. U tom smislu ispitanici tvrde da je njegova uloga, iako personalizirana, suprotna konstruktivnoj ulozi koju bi gradonačelnik kao takav trebao imati u odnosu na potrebe građana, pa je, posljedično, njegova uloga u ovom slučaju vrlo nepovoljna za grad. To potvrđuju i ove izjave ispitanika:

U ožujku je počela javna rasprava, bili su tiskani svi materijali a gradonačelnik ih je povukao zato što je shvatio da sadrže neke elemente koji su protivni onome što on hoće. (IP1)

Gradonačelnik danas ode u sobu, dogovori GUP za dva dana i onda ga napravi. (A4)

Gradonačelnik kaže: Tko voli ptičice i prirodu, neka iseli iz grada. (S1)

U svojoj podjeli aktera Bassand (2001) polazi od teze da u procesima u gradovima sudjeluju različiti akteri, od kojih neki upravljaju, a neki pružaju otpor, što možemo staviti u prilog konfliktnosti društvene stvarnosti. Tu konfliktnost naglašava i Giddens, dok je ona u suprotnosti s Parsonsovim funkcionalističkim pristupom. U našem se slučaju, na primjeru Zagreba, upravo konflikt/sukob između različitih aktera pokazao ključnim jer svaki tip aktera štiti svoj krug interesa. To napominju i mnogi ispitanici iako smatraju kako konflikt zapravo nije nužan za funkcioniranje grada. Akteri također mogu mijenjati svoj položaj na način da se oni s manjom moći udruže s onima koji posjeduju veću moć (Bassand 2001). U intervjuima neki ispitanici navode kako je u Hrvatskoj prisutna upravo sprega između različitih (konkretno ekonomskih i političkih) aktera. Ispitanici upozoravaju kako je u nekim slučajevima odjeljivanje tih tipova aktera čak i nemoguće te kako investitori ne mogu raditi bez političkih subjekata, dok su političkim subjektima potrebni investitori kako bi ih održali na vlasti. Evo tih izjava:

Smatram da privatni i javni investitori (grad, država) ne bi trebali biti u koliziji /konfliktu, tj. moguće je da privatni investitori ulažu u javno dobro, kao što je bio slučaj u 19. stoljeću. Mi u Zagrebu to možemo vidjeti na slučaju parkova, muzeja, nekih zgrada koje su donirane javnosti, dakle stanovnicima grada. A sada oni (privatni investitori) samo štite vlastiti interes koji je ne javni, nego lažni javni interes. (S3)

³³ U vrijeme provođenja ovog istraživanja gradonačelnik je bio Milan Bandić.

Investitore i političare ne možete ovdje odijeliti. Jednostavno, ako pukne ta sprega među njima, onda se šteta ne događa. Ako političari provode svoju vlast hladnim provođenjem planova, onda nema ozbiljnih upada investitora u cijeli proces i navođenja vode na njihov mlin. Investitor se širi koliko mu politika dopušta. (E1)

Budući da se moć između aktera odvija u neprestanom pregovaranju, postoji potreba da se svi uključe u proces donošenja odluka. Pri tome stanovnici/korisnici/građani, prema Bassandu (2001), iako najmanje moćni, imaju važnu ulogu. Primjerice, koristeći javne prostore s manje ili više entuzijazma ili odbijanjem njihova korištenja, oni potvrđuju odluke prethodno spomenutih (političkih, ekonomskih i stručnih) aktera ili ih obvezuju da bitno korigiraju transformacije koje su napravili. U tom smislu stanovnici/korisnici/građani imaju svojevrsnu ulogu korektiva djelovanja prethodnih aktera. Među ispitanicima u našem istraživanju također je prisutno upozorenje na važnost uloge građana u procesu urbanih transformacija i urbane obnove.

Svi bi akteri trebali biti ključni. Samo u primjereno strukturiranom i reguliranom procesu suradnje moguće je kvalitetno (i održivo) planiranje grada. Danas, međutim, prevladavaju ekonomski (špekulantski) i politički (koruptivni) akteri. (A6)

U pozadini stoje stručnjaci i građani sakupljeni u nevladine organizacije, tj. stoje procjene stručnjaka i interesi građana. Ta dva aktera bi trebala biti ključna, a politički i ekonomski akteri trebaju im služiti. Struka posloži ono što građani kažu. To se još uvijek ne događa. To je pitanje političke zrelosti. (PU3)

Neki autori (Pegan i Jukić 2001: 53) ukazuju na ključna načela sudjelovanja građana u lokalnom i političkom životu. Evo tih načela:

1. Građani imaju pravo da ih se pita o svim važnijim pothvatima koji utječu na budućnost zajednice.
2. Upravljanje gradom i njegovo planiranje moraju se temeljiti na svim obavijestima o značajkama i posebnim elementima grada.
3. Lokalne političke odluke trebale bi se temeljiti na gradskom i regionalnom planiranju koje provode ekipe stručnjaka.
4. Politički izbor, konačna faza u postupku donošenja odluke, treba biti razumljiv.

Na primjeru Zagreba stručnjaci primjećuju kako se do navedenih načela ne drži. Osim što se građani ne pitaju o važnijim pothvatima koji utječu na budućnost zajednice, lokalne se političke odluke ne temelje na gradskom i regionalnom planiranju ili na planiranju općenito. Ispitanici ukazuju na vrlo malen utjecaj građana na prostorne planove i prostorno planiranje općenito. Informacije koje im se nude netransparentne su. Doduše, omogućeno im je sudjelovanje u javnim raspravama, ali to ne rezultira bitnim izmjenama planova. Pa ipak, kao što akteri s većom moći mogu nametnuti svoje zahtjeve, akteri koji raspolažu s manjom moći također mogu u nekim slučajevima nametnuti svoje zahtjeve i na taj način postići uvažavanje moćnijih aktera.

Mi koji živimo u gradu ne određujemo kako će se grad razvijati i planirati, kakve će funkcije imati pojedini dijelovi grada. Stručnjaci još manje. (GiD2)

Građani i nevladine udruge sudjeluju, ali je to još uvijek jako niska razina participacije. Udruge su sada vidljivije i ima ih posvuda. Bune se i imaju jasniju ulogu. (E2)

Bassandova se tipologija, kao i njegovo određivanje odnosa moći, pokazuje primjenjivom na analizu situacije u Zagrebu, no treba podsjetiti i na to kako funkcionalistička teorija na dosta deterministički način raspravlja o ulogama aktera i njihovoj uvjetovanosti društvenim sistemom. U ovom se kontekstu treba podsjetiti i na načine na koje Parsons povezuje aktere sa socijalnim sistemom. On razlikuje sljedeća dva načina: (1) akteri moraju vidjeti sebe u skladu s pozicijom koju zauzimaju u društvu; (2) uloga koju zauzima individualni akter određuje njegovo očekivanje; tu je važno uočiti učenje samodiscipline, internalizaciju vrijednosnih orijentacija, identifikaciju itd. (Parsons i Shils 1951: 147).

Navedene silnice upućuju na integraciju sistema ličnosti u socijalni sistem (Ritzer 1997: 98). Prema tome, iako je kod aktera prisutan konflikt, kao i različite razine moći, u odgovorima ispitanika velikim se dijelom može primijetiti i ideja povezanosti aktera s društvenim sistemom u smislu njihova internaliziranja uloga, a u skladu s trenutnom društvenom situacijom i društvenim sistemom. U tom smislu ispitanici upozoravaju na društvenu određenost uloga (primjerice građana, ali i ostalih aktera), tj. točan opis, opseg i doseg njihova djelovanja, uvjetovanog trenutnom društvenom situacijom.

Građani su izvan procesa odlučivanja. Ono najviše što mogu postići jest *ex post* participacija (...). *Ex post* participacija znači da participiraš u nečemu nakon što se već dogodilo. Prostorni plan se predloži/nacrta, sva strateška pitanja se riješe u krugu od par arhitekata, uz pritiske, i onda se preda na javni uvid. Građani mogu davati primjedbe, pismeno, usmeno, i o tome se onda raspravlja, organiziraju se javni skupovi. Međutim, da netko pokuša nešto zapitati o koncepciji svega toga, koji su principi iza nekoga načela, ili predložiti drugačiju koncepciju, ne bi bilo reakcije. I zato, budući da ljudi ne mogu raspravljati o planiranju na široj razini, pričaju o detaljima – zašto je moje dvorište do ove crte, zašto je ova kuća ovdje, zašto javna rasvjeta nije u mojoj ulici i sl. (E1)

Grad Zagreb mora zastupati javni interes. Na neki način bi očito trebala biti potrebna kontrola građana i oni bi morali biti prisutni u kreiranju javnog interesa. Njihova veća prisutnost bi trebala biti obavezna. (P2)

(a) Investitori

Stručnjaci razlikuju tri tipa novih aktera. U prvom redu već spomenutog investitora, čiji utjecaj ovisi o političkim strukturama koje ga i omogućuju. On se smatra "pravim" planerom grada, a ispitanici navode kako pridobiva i ostale aktere te da je njegov utjecaj osobito snažan u manjim mjestima s lošijom financijskom situacijom. Također napominju kako bi njegovi interesi trebali biti ograničeni, a pozicija preciznije definirana, s obzirom na to da su mu trenutno djelovanje, domet i krajnji interes netransparentni. Smatraju da je današnji društveni kontekst za investitora izuzetno povoljan, a utjecaj mu je onoliki koliko mu se to omogućuje.

Poduzetnik se ne pojavljuje niotkuda, već on vodi planiranje Grada. Tako je Horvatinčić mogao sam napisati program za Cvjetni, sam izabrati članove žirija, sam odabrati izvođače radova, sam napraviti novi urbanistički plan za Cvjetni i realizirati rampu u pješačkoj zoni na gradskom zemljištu, a sve na osnovu "javnog interesa" koji je, opet, sam napisao. (A3)

Naravno da se pojavljuje poduzetnik, pa to je u novom društvenom sistemu i sustavu vrijednosti ideološki inaugurirani i najpozvaniji pokretač razvoja. On je poduprt svom legislativom (na štetu javnoga interesa), ali i stručnom pomoći u nalaženju i iskorištavanju skrivenih "rupa" u propisima te spregom sa subjektima političke moći. (A6)

Poduzetnička uloga smatra se posebno važnom ako poduzetnik dolazi u manje sredine u kojima nema mnogo financijskih sredstava. Zbog takve disproporcije moći (s jedne strane imućni poduzetnik, s druge siromašna sredina) njegov je utjecaj još izraženiji. Neki ispitanici upozoravaju na pojavu tzv. "lažnog investitora", karakterističnog za naše prostore. On ne djeluje prema istim pravilima kao investitori u drugim dijelovima Europe i svijeta jer propisuje i uvjetuje način na koji će privatni sektor sudjelovati u javnom projektu. To definitivno nije odlika kapitalizma u kojemu propise o sudjelovanju javnog i privatnog sektora u javnim projektima vrši javni sektor, već "vulgarnog (predatorskog) kapitalizma". Neki ispitanici tranzicijsku liberalnu državu zato nazivaju i vulgarno-liberalnom državom.

Zanimljivo je, u tom kontekstu, ponašanje stranih investitora kod nas. Naime, s obzirom na inozemnu praksu i viši stupanj kulturnog nasljeđa te tradiciju koju strani investitor posjeduje, on se nerijetko pokazuje odgovornijim akterom pri intervencijama u prostor od domaćih "lažnih investitora". Takvog stranog investitora neki ispitanici vide kao formiranog poduzetnika.

U Hrvatskoj nema formiranog poduzetnika. Pravi poduzetnici, osim što imaju svoju ekonomsku računicu, imaju dovoljno znanja da mogu shvatiti kako se moraju poštovati određeni propisi. Kod nas nema niti propisa niti znanja jer naši investitori nisu pravi poduzetnici. Kod nas je svaki kuhar i konobar išao graditi zgradu. Tko god se sjetio. Onda bi platio arhitekta i gradnja je mogla početi. I to je urbanizam kod nas. (S1)

U liberalnom kapitalizmu privatnik ne može napraviti intervencije u prostor koje mu padnu napamet. Ako javni sektor odluči da nešto nije tema, onda to nije tema. Tranzicijska država zato nije neoliberalna država, već vulgarnoliberalna država. Nije ona ni divlji kapitalizam – ona je visokoregulirani kapitalizam. I to reguliran kroz ulogu poduzetnika i legitimiranih totalitarnih elita. Poduzetnici ne bi imali takvu podršku javnog sektora da elite nisu dio tog javnog sektora. Ovo su vulgarnoliberalne države i mislim da je sastavnica toga vulgarni materijalizam. Dakle, vodeći akteri tog procesa su poduzetnici. (E3)

Iskustvo pokazuje da su se mnogi strani investitori pokazali odgovornijima jer dolaze iz sređenih sustava gdje im varanje ne pada na pamet. Ili misle da je to rizično. Pokazalo se da su oni bolji revitalizatori nego naši domaći investitori. Kod njih, u njihovoj kulturi, tradicija uređenja gradskih jezgara je stara preko 150 godina. Zbog toga je njihov pristup revitalizaciji starih dijelova grada obzirniji. (S7)

(b) Banke

Po mišljenju naših ispitanika, drugi ključan akter koji se, osim investitora, pojavljuje na našoj sceni su banke. Postoje mišljenja da banke čak "signaliziraju" gradskim organima koji projekti mogu i trebaju proći, a koje ne treba poticati zbog financijske neisplativosti. Kao financijske ustanove, banke redovito u nekom projektu sudjeluju s većinom kapitala. Zbog toga ih ispitanici i vide kao glavne planere.

U ovom trenutku banke planiraju grad. One pale crveno svjetlo kad nešto nema veze s ekonomskom logikom, a daju zeleno svjetlo kada procjene da projekt koliko toliko drži vodu. Dakle, banke i financijski sektor preuzeli su ulogu planiranja grada i prostora. Sve što banke odluče financirati, automatski prolazi kroz gradsku skupštinu. (E4)

Država se za različite projekte enormno zadužuje po visokim kamatama. Zato banke imaju fantastičan profit, jer se zadužuje država. (P1)

(c) Civilne organizacije

Treći akter danas prisutan na našoj urbanističkoj sceni civilne su organizacije (NGO ili NVO – nevladine udruge). One su novi, samostalni akter koji još nema razinu moći poput ostalih, ali se s obzirom na tranzicijsku situaciju u Hrvatskoj pojavljuje kao važan regulator urbanih procesa. Svojim djelovanjem i akcijama civilne su organizacije u nekim slučajevima (primjer centra *Cvjetni* na Cvjetnom trgu) pokazale kako su prisutne u društvu. Kao što smo već napomenuli, "demokratizacija demokracije" uvelike ovisi o njegovanju snažne građanske kulture. Prema Giddensu (2005: 85), civilno je društvo arena u kojoj demokratski stavovi, uključujući toleranciju, moraju biti razvijani. Ako vlada njeguje civilnu sferu, ona će zauzvrat postati njezinom kulturnom osnovom. Evo mišljenja koja ispitanici imaju o civilnim organizacijama kod nas.

Sad su se civilne organizacije pojavile kao autohtoni akteri. Treba ih registrirati i podržati jer je to novi akter. Doduše mali, ali ima važnu ulogu, jer preko njih mogu djelovati građani koji razmišljaju o cjelini grada. Ako se sjetimo organizacije grada i upravljanja gradom, onda vidimo da ne postoje drugačije institucije preko kojih bi građani nešto mogli napraviti. (S3)

Mislim da je rad nevladinih organizacija izuzetno pozitivan i da one artikuliraju stavove velikog dijela građana. I to, na žalost samo one. (...) Čini mi se da su građani tek naslutili kako imaju pravo izraziti svoje mišljenje, i to je najvažnija posljedica djelovanja nevladinih udruga. One su se pokazale, ako ne jako moćne, onda barem vidljive. (PU2)

Ipak, moramo primijetiti kako je percepcija moći i reputacija civilnih aktera u Hrvatskoj još uvijek nedovoljno snažna. Naime, civilni akteri još uvijek nemaju razvijenu komunikaciju s vladom, gospodarstvom i medijima (Bežovan i Zrinščak 2006: 8). A slabosti civilnoga društva, nažalost, doprinose netransparentnosti njihova djelovanja, što može izazvati sumnju kod građana i time umanjiti njihovu učinkovitost. Uz navedenu nedovoljnu komunikaciju s politikom, ispitanici ukazuju i na druga ograničenja civilnog sektora. Prije svega, to se odnosi na njihovo relativno malobrojno

članstvo i, posljedično, fragmentiranost. Naravno, prisutan je i problem nedovoljnih financijskih sredstava zbog kojih se razne akcije ne mogu provesti na način na koji se provode u nekim drugim europskim gradovima. Kako su ta ograničenja nevladinih organizacija identificirali ispitanici?

Tri su njihova ograničenja. Prvo je relativno usko članstvo – oni okupljaju najbolje, ali malo ljudi mlađe generacije. Drugo ograničenje jest da se ustručavaju konfrontirati na političkoj sceni. Oni bi se trebali pojaviti na izborima, a to ne čine. S njihove strane postoji ta odioznost prema politici, malo su inkapacitirani svojim savjetnicima – nije još zrelo vrijeme za tako nešto. A treće ograničenje jest njihova fragmentacija. (P1)

Londonska NVO bi, recimo, u ovoj zgradi (Varšavska 6) kupila jedan od stanova i onda investitor ne bi mogao ništa. I nakon što investitoru propadne projekt, oni bi prodali taj stan i novac iskoristili za sljedeći projekt. Ali, ovdje nema sredstava. Trebalo bi imati barem pola milijuna kuna da bi se to uspjelo. (PU3)

Sljedeći je problem koji su ispitanici dotakli javno-privatno partnerstvo. Ono se temelji na ulaganju investitora u neki projekt, a na obostranu dobrobit i građana i investitora. Riječju, radi se o suradnji između privatnih investitora i vlasti.

Javno-privatna partnerstva u europskim zemljama nastala su prvenstveno u okviru kulturnih projekata. Investitori su pritom ulagali u javna dobra, ubirući profit za sebe, a gradovi su dobili nove kulturne i javne sadržaje. U Hrvatskoj se zbog deficitarosti planiranja grada investitorima omogućuje izgradnja na različitim lokacijama koje ekonomski ne moraju biti povoljne za grad, zbog čega sav profit odnosi investitor. Time jedino on ima korist od takvog "javno-privatnog partnerstva", dok gradu ne ostaje ništa, a ponajmanje kulturni i javni sadržaj. Evo kako to vide ispitanici.

Oni koji imaju novca trebali bi reći: Grad i ja ćemo uložiti 100 milijuna u obnovu ulice. To je pravo javno-privatno partnerstvo. Obnovit ćemo gradsku knjižnicu, uredit ćemo park, na dobrobit sviju. To bi po meni bio ključni faktor urbane obnove. (GiD2)

Javno-privatni interes jest da privatnik investira svoja sredstva tamo gdje država ili javni sektor nema novca, s time da on onda ima minimalni povrat novca od svega toga i da djeluje "darežljivo". A kod nas je to sve lažno. (S2)

Sljedeće važno pitanje povezano s našom temom slabljenje je autoriteta i uloge grada kao političkog aktera. Napominje se kako je grad izgubio autoritet nakon 1990. godine, a pritom se zaboravlja da ga nije imao ni ranije. U socijalističkom razdoblju je gradom "upravljala" industrija (sekundarni sektor), a danas to čini tržište (tercijarni sektor). Ni u jednom ni u drugom slučaju grad nije imao autoritet tvorevine preko koje se stvara poredak u političkom smislu. Smanjenje autoriteta grada utječe na njegovu mogućnost donošenja odluka, i to u raznim područjima. Većina gradskih odluka donosi se netransparentno, uz manjak profesionalnih (stručnih) aktera. Dio ispitanika smatra da se svi planovi odvijaju prema propisima, ali propisima koji su vrlo upitni i vrlo često se mijenjaju.

Generalni urbanistički planovi su, prema mišljenju ispitanika, neracionalno napisani i podložni raznoraznim promjenama, pa se njihovim donošenjem i izmjenama

pogoduje kaotičnom koruptivnom procesu. Tek kad se propisi adaptiraju procesu, onda su takvi procesi posve u skladu s propisima. Ukazuje se i na potrebu plana na međurazini između Generalnog i Provedbenog plana, što trenutno nedostaje. To bi omogućilo detaljnije usmjeravanje urbanističkih procesa nego što je to prema GUP-u moguće. Evo, po mišljenju ispitanika, zašto.

GUP užasno slabi. Ne može se uopće reći da postoji neko strateško dugoročno planiranje. Stvari se događaju stihijski i pojedinačno. Udovoljava se željama investitora, udovoljava se pojedinačnim projektima, nema nikakve dugoročne strategije razvoja u koju bi se kasnije nastojao inkorporirati investitor. (P2)

Ja bih to nazvala “nedovoljnošću GUP-a”. Nije on dovoljan kao jedan jedinstveni dokument koji bi usmjeravao sve te procese, i kontrolirao ih. On je predetaljan, tako da nedostaje nužna stepenica između generalnog i provedbenog plana. Svaka se kuća ne može planirati pojedinačno GUP-om jer GUP onda više nije koncepcija, nije strategija, nije ništa. (S1)

Globalna tema koju možemo iščitati iz dosadašnje dvije organizirajuće teme *Urbane transformacije (urbana obnova, regeneracija i revitalizacija) – osnovna obilježja i Akteri urbanih promjena*) jest *Velika disproporcija u moći između različitih tipova aktera*.

Razdoblje između 1970. i 1990. obilježeno je pretežito snažnim vodstvom političkog aktera. U tom razdoblju država sa stručnim akterima, kroz tada prisutne različite urbanističke institucije, donosi odluke o daljnjem razvoju grada. U sljedećem razdoblju, od 1990. do 2000. godine, promjenom političkog režima i prijelazom u tranziciju, počinju oživljavati novi akteri, prije svega civilne organizacije (iako one u tom razdoblju još nemaju gotovo nikakvu snagu i vidljivost). Jačaju i ekonomski akteri koji također još uvijek nemaju preveliku moć.

Među lokalne aktere GUP-a Zagreba 2000. godine, Rogić i Dakić (2000) navode državu, Katoličku crkvu, poduzetnike, institucionalne aktere “civilnog društva”, lokalnu gradsku javnost, gradsku upravu, komunalna poduzeća i tzv. “nove ovisnike”. Potonji su akteri zapravo imigrantske skupine u Zagrebu, prispjele u grad u ratnom razdoblju (od 1991. do 1995.). Istodobno dotadašnji politički akter (država) prelazi u političke stranke, u lidere i ostale zamjetne političke figure, poput gradonačelnika.

Nakon 2000. možemo uočiti potpunu promjenu težišta moći s države i industrijskog (sekundarnog) sektora na tercijarni sektor (trgovinu) te nove aktere, investitore i banke, koji počinju “diktirati” razvoj grada. Država također (prema: Rogić i Dakić 2000), kao lokalni akter, više nije zaštitnica javnog dobra i uvjeta njegove razvojne potrebe, već akter s posebnim zahtjevima. U razdoblju deindustrijalizacije ona se pojavljuje kao lokalni sudionik gradske preobrazbe, natječe se za gradske pogodnosti pod istim uvjetima kao i drugi sudionici gradske preobrazbe te ima svoje specifične interese za koje su, primjerice, zainteresirani pojedini državni uredi i ustanove.

Županov (2002: 80) nabraja glavne aktere nakon prvog vala privatizacije. To su: (a) državni fond za privatizaciju; (b) pojedini *tajkuni*³⁴; (c) poslovne banke koje su dobile dionice prezađuženih poduzeća koja nisu mogla otplaćivati svoje bankovne kredite; (d) privatizacijski investicijski fondovi; (e) pojedini zaposlenici; (f) stvarni privatni vlasnici, poduzetnici, investitori koji su pokrenuli svoje poslovanje prije i izvan procesa privatizacije. Slijedi druga skupina ekonomskih aktera – menadžeri, treća su zaposlenici, te napokon vlada i vladine agencije.

Aspiracije poduzetnika (investitora) su, prema nekim autorima (Rogić i Dakić 2000: 69), podijeljene, pa tako neki samo nastavljaju djelovati prema pravilima socijalističkog poretka jer su oblikovani preobrazbom socijalističke radne organizacije u novo “poduzeće”, dok su drugi baštinici prakse “divljeg” poduzetništva, inozemnog ili domaćeg porijekla. Oni teže gradskoj politici koja je odustala od socijalne i ekološke cijene gradskih dobara.

S druge strane, i u konfliktnom odnosu prema ekonomskim akterima javljaju se nevladine organizacije. Pojavljuju se kao novi tip aktera, onaj koji kritizira postojeću situaciju i pokušava unijeti neke promjene na razini donošenja odluka i participacije javnosti. Možemo ih smatrati određenim “regulatorom” demokracije. Skupine civilnih aktera obuhvaćaju najrazličitije sfere. Rogić i Dakić (2000) naglašavaju kako su one vrlo raznorodne te povezane s građanskim praksama diferencijacije i individualizacije. Civilni akteri vrše protupritisak akterima poput države ili crkve, koji djeluju kroz podvrgavanje svakodnevnici potvrđujući pritom hijerarhijske modele djelovanja.

U tom kontekstu treba naglasiti i slabljenje uloge samoga grada u upravljaju vlastitim razvojem te njegovo izlaženje u susret investitorskim interesima (putem političkih predstavnika) nauštrb vlastitog ekonomskog razvoja. Ne treba pritom zaboraviti kako (prema: Rogić i Dakić 2000: 74) svaki pokušaj vlasničkog karaktera da nadzire gradsku autonomiju i svede grad na mehanički sklop vlasništava (barem u odnosu vlasnika zemljišta i grada) gradsko poglavarstvo može uspješno spriječiti na dva načina: (1) razvojnom delegitimacijom vlasničkih strategija; (2) zemljišnom politikom koja vrijednost tih vlasništava može ozbiljno ugroziti. “Koliko će, međutim, od ponuđenih mogućnosti gradsko poglavarstvo zbilja i iskoristiti ovisi, dakako, o njegovim temeljnim ciljevima. Nije, vidi se, nevjerojatno da oni budu i ‘protugradski’” (Rogić i Dakić 2000: 74).

Zaključimo, glavnu ulogu u razvoju i upravljanju gradom, dakle, preuzimaju ekonomski i politički akteri, a mnogo su slabiji (manje moćni) građani i stručnjaci.

U našoj regiji, a to pokazuju sva izlaganja, novina su: promijenjena uloga države i porast uloge lokalnih aktera; pojava novih ekonomskih aktera (privatnoga kapitala, investitora, *developer* i sl., bilo domaćih ili stranih); podijeljena uloga stručnjaka te pojava i rast uloge nevladinih organizacija, građana i javnosti, tj. civilnoga sektora. Ovi potonji su, po svim nalazima, najslabija karika u četverokutu odlučivanja, ali se ipak pojavljuju, djeluju, polučuju neke društvene rezultate i, naglasimo, ne posustaju. (Seferagić 2012: 267–268)

³⁴ Županov *tajkuni* naziva pojedince koji su u međuvremenu stekli vlasničku kontrolu nad velikim brojem poduzeća koja su potpuno nepovezana i neprikladna za bilo kakav racionalni oblik integriranja.

Grafički prikaz 4. Odnosi moći i djelovanje društvenih aktera prema prostoru



Privatno-javno partnerstvo je, u slučaju Hrvatske i grada Zagreba, dobilo negativna obilježja podilaženja investitoru. Kod procedure donošenja odluka primjećuju se netransparentnost i učestale promjene GUP-a a do kojih ne bi smjelo dolaziti s obzirom na njegovu važnost i ulogu u planiranju grada. Ispitanici također ukazuju i na sljedeće probleme u budućem razvoju grada – nereguliranu, nejasnu i problematičnu ulogu investitora te premalu ulogu građana, države i grada, što dovodi do disproporcije moći i uzrokuje razne probleme. Među te probleme spadaju neekonomične intervencije u prostor, što dugoročno rezultira smanjenjem kvalitete života građana te uništavanjem identiteta i kulturne gradske baštine, narušava pravni sistem, izaziva arhitektonske neusuglašenosti te prometne i ostale infrastrukturne probleme, a sve se to očituje u smanjenju javnog prostora. Kvaliteta života također postaje upitna

nesudjelovanjem svih tipova aktera u prostornom planiranju pa (prema: Vujošević 2006: 375–376) “pokušaj da se definira i kontrolira javno dobro, kao i javni interes od strane samo jednog aktera, na primjer, države, na način kao što je to prakticirano u socijalističkoj državi ili liberalnom kapitalizmu, očigledno je doživio neuspjeh.”

U grafičkom prikazu 4 predočena je podjela društvenih aktera u prostoru (organizirajuća tema) te njihovo djelovanje i odnosi moći (bazične teme).

Sljedeće poglavlje bavi se urbanim promjenama u Zagrebu nakon 2000. godine, i to na trima primjerima: poslovnim tornjevima, trgovačkim centrima i podzemnim garažama na području užeg i šireg centra grada Zagreba, te analizom njihovih uzroka i pozitivnih i negativnih posljedica.

6. URBANE PROMJENE ZAGREBA NAKON 2000. GODINE

Transformacija gradova u centralnoj i istočnoj Europi najviše je povezana s deindustrijalizacijom, komercijalizacijom i gentrifikacijom povijesne jezgre, reurbanizacijom i revitalizacijom nekih dijelova unutar grada te rezidencijalnom i komercijalnom suburbanizacijom vanjskoga dijela grada (*urban sprawl*) (Tosics 2005). Naravno, razvoj svih postsocijalističkih gradova nije tekao jednako. Ako su ranih devedesetih još i postojale određene sličnosti, već sredinom devedesetih, a napose nakon 2000. godine, pojavljuju se bitne razlike. One se očituju, ponajprije, u brzini tranzicijskog procesa, zatim dominaciji privatnog vlasništva te ulozi stranog kapitala.

Kad govorimo o Hrvatskoj, moramo imati na umu kako u tom razdoblju sve više dolaze do izražaja globalizacijski procesi, a oni djeluju na društvene odnose, pa time i na odnose između različitih aktera. Globalizacija svjetske ekonomije vodi selektivnom razvoju, što podrazumijeva i određene lokacijske prednosti raznih gradova centralne i istočne Europe, ovisno o njihovoj prostornoj poziciji. Zbog toga je najvažniji prostorni efekt globalizacijskih procesa ponovno jačanje velikih metropolskih područja i glavnih gradova, kao ključnih čvorišta ljudskih aktivnosti. Od zemalja bivše Jugoslavije takvu posebnu poziciju ima Zagreb, Sarajevo i Skopje. Ti su gradovi po svojem položaju poboljšali svoj status, na način da su od gradova nacionalne važnosti postali gradovima koji funkcioniraju kao regionalni centri. Ljubljana se pozicionirala kao jedan od najkompetitivnijih gradova u srednjoj i istočnoj Europi, gledano prema snazi njezine nacionalne i gradske ekonomije, kvaliteti života i institucionalnoj mogućnosti promjene. Glavni gradovi poput Beograda i Tirane zadržali su samo status grada od nacionalne važnosti, i to zbog političkih, ekonomskih i institucionalnih ograničenja u njihovim zemljama danas. Važno je također napomenuti kako se trenutno nijedan grad centralne i istočne Europe ne može promatrati kao "svjetski grad" (Pichler-Milanović i Dimitrovska Andrews, u: Hamilton, Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović, ur. 2005: 468).

Neki autori (Seferagić 2007) u tom kontekstu napominju kako su osnovne osobine hrvatskoga društva u neoliberalnoj situaciji naizgled kontradiktorne, s obzirom na to da Hrvatska istovremeno ima potrebu za uključivanjem u širu zajednicu, kao i za zadržavanjem vlastitog identiteta. Posljednjim GUP-om, usvojenim 2003. godine, utvrđeno je kako se uspješna nacionalna integracija ne može usvojiti bez primjerena razvitka velikih gradova. Ipak, nova politička i gospodarska funkcija Zagreba mijenja njegovo značenje u europskom i svjetskom kontekstu. Metropolsko se oblikovanje

grada kao uređene fizičke zbilje i kao razvojnog subjekta povećava te je naglašena sve jača veza s drugim europskim metropolama (Saban 2006: 244).

Kada govorimo o Zagrebu i njegovoj ulozi kao regionalnoj metropoli, trebamo se prisjetiti nedavne prošlosti. Socijalistička je izgradnja ostavila najviše traga na gradskoj periferiji, gdje su građeni stanovi, te u centru gdje dominiraju historijske građevine. Tako je bilo i u Zagrebu. Urbana obnova Zagreba se, zajedno sa spomenutim pratećim procesima, u knjizi proučava na prostornim razinama užeg i šireg gradskog središta. Naime, nastojali smo analizirati uzroke nastanka te najznačajnije pozitivne i negativne posljedice primjera izgradnje u Zagrebu, nastalih nakon 2000. godine. U gradu Zagrebu u tom su razdoblju primjetne značajne transformacije jer je došlo do akceleracije neplanirane i stihijske izgradnje. Dok u mnogim gradovima Europe proces urbane rehabilitacije traje desetljećima, u Zagrebu transformacija nije još ni poprimila karakteristike koje bi se prepoznale kao sistemski i promišljen napor. Kod nas je prisutan i porast izgradnje koja predstavlja primjere nekih ranije navedenih procesa, napose *cityzacije*, *diznifikacije* te pojave "nemjesta" (Augé 1995).

Razdoblje nakon 2000. ključno je za urbane transformacije jer se u njemu u najvećoj mjeri javljaju nove prostorne forme koje se prepoznaju kao neplanirane. Promjene se naročito javljaju na području javnih prostora (glavnih zagrebačkih trgova – Cvjetnom i Kvaternikovom trgu) koji se u velikoj mjeri transformiraju. Također, javljaju se u određenim kvartovima (Trešnjevka, Trnje, Malešnica, Špansko) u kojima dolazi do velikog pugušćivanja izgradnje. U najužem gradskom centru izgradilo se šest trgovačkih centara (*Importanne centar* kao prvi izgrađen je 1994. godine). Ne treba ni napominjati kako se mnoštvo trgovačkih centara u ovom razdoblju gradi i na periferiji grada. Napokon, važnu promjenu predstavlja i izgradnja poslovnih nebodera u širem gradskom središtu (*Hoto Business Tower*, *Zagreb Tower*, *Eurotower*). Uočavamo i pojavu *cityzacije* određenih dijelova grada, pri čemu su prostori uz Radničku cestu i dio Zavrtnice zamišljeni kao novi zagrebački *city*. Želeći imitirati velike svjetske metropole, taj se prostor, kao poslovno središte, popunjava skupim poslovnim i stambenim zgradama i neboderima.

6.1. Visoka poslovna izgradnja

Poslovni neboderi tipičan su primjer moderne transformacije grada općenito, pa tako i Zagreba. Kroz njihovu izgradnju najbolje možemo promatrati urbanu obnovu kao važno sredstvo preobrazbe grada. U našim analizama pažnju smo usmjerili na sljedeća tri poslovna nebodera: *Hoto Business Tower*¹, *Eurotower*² i *Zagreb Tower*³ (slike 16–18), jer oni najbolje ilustriraju način na koji su se poslovni neboderi planirali i ostvarili.

Hoto Business Tower prvi je neboder u Zagrebu izgrađen nakon Domovinskog rata (2004.). Nalazi se na zapadu Savske ulice, između Cibonina tornja i zgrade popu-

¹ Izvor: http://static.nacional.hr/img/1d00663fa9637f5dc027a2aca369af5d_700x550.jpg.

² Izvor: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/Eurotower23.jpg>.

³ Izvor: http://www.deloitte.com/assets/DcomCroatia/Local%20Assets/Office%20Locations/Zagreb_tower_Deloitte-02-750x300.jpg.



Slika 16. Hoto Business Tower

larno nazvane Zagrepčanka. Njegova je visina 64,5 m (trebala je biti 90 m), ima 17 katova (trebalo ih je biti 22), a po svojoj je namjeni poslovna zgrada u kojoj su smješteni *T-comovi* uredi (T-Hrvatski Telekom).

Eurotower je izgrađen 2006. na križanju Vukovarske i Lučićeve ulice. To je najviši neboder u Zagrebu, s 26 katova i visinom od 97,8 m, a riječ je o poslovnoj zgradi u kojoj su smješteni različiti uredi.

Zagreb Tower izgrađen je 2006. godine, a smješten je na Sigečici na Trnju (Radnička cesta). Visina mu je 84 m, ima 22 kata i riječ je o poslovnoj zgradi koja sadrži brojne urede.

Neboderi su oduvijek predstavljali najvažniji (i najvidljiviji) dio moderne ekonomije



Slika 17. Eurotower



Slika 18. Zagreb Tower

te bili podsjetnik na moć kapitala koji iza njih stoji, koji ih posjeduje, prodaje, dizajnira i promovira. Simbolizirali su i radnu snagu koja ih konstruira, gradi i održava (McNeill 2005). Neboderi su, za razliku od visokih zgrada, svojevrsni “markeri mjesta”, “skulptori gradske silhuete” (Crilly 1993) te igraju značajnu ulogu u reprezentacijskim strategijama financijskih i političkih elita.

GUP-om iz 2003. u Zagrebu je, nakon 20 godina, ponovo dozvoljena gradnja poslovnih i stambenih nebodera viših od 9 katova. U razdoblju koje slijedi zbog toga je došlo do novoga trenda u izgradnji poslovnih nebodera. Većina investitora željela ih je podići nedaleko najužega zagrebačkog centra i sa što više katova koje bi uglavnom ispunjavao poslovni prostor (Galović 2004). Poglavitito su u tom smislu iskorištene Heinzelova ulica i Radnička cesta, no i drugi dijelovi grada poput Savske ceste i Ulice grada Vukovara.

Prema nekim autorima (Čaldarović 2011: 44), najvažniji su uzroci građenja nebodera arhitektonsko eksponiranje (želje i ambicije njihovih tvoraca) te personalizacijska funkcija nebodera (arhitektov neboder, investitorov neboder), a u najvećem broju slučajeva visoka je izgradnja posljedica kombinacije nabrojanih razloga. Tornjevi poslovnih nebodera pokazuju, dakako, ekonomski prosperitet i interes korporacije ili pojedinaca, dok je interes zajednice ili pojedinih građana stavljen u drugi plan. S. Horvat (2007: 42–56) upozorava na neke uzroke i posljedice novog trenda poslovnog nebodera: nedostatak urbanističkog plana, obrtanje procesa revitalizacije i urbane obnove te promjenu lica grada.

GUP prestaje biti rezultat stručnog i profesionalnog rada obvezujuć za planiranje razvoja grada, a postaje promjenjiv politički dokument za jednokratnu upotrebu. Zbog toga stručni i profesionalni rad prestaje biti ključan i urbana se obnova u primjerima neobodera odvija na suprotan, neracionalan način. Umjesto da se planirano, funkcionalno, morfološki i strukturno obnavljaju i revitaliziraju određeni dijelovi grada, izvode se modernistički zahvati u prostor grada, zanemarujući pritom postojeći urbani kontekst i planiranje. Nekada se izgradnja odvijala na nezauzetom, tzv. "čistom" terenu, horizontalno se šireći, a danas se smješta u već izgrađenu zonu. To izaziva i problem smanjenja javnog prostora jer izabrane lokacije najčešće ne mogu infrastrukturno podnijeti predviđene objekte/nebodere.

Kad govorimo o poslovnim neboderima, može se primijetiti kako su najviše zastupljeni upravo profitabilni projekti, pri čemu najčešće dolazi do uzurpacije i komercijalizacije javnog prostora. Sve to odvija se udruživanjem kapitala, vlasti i dijela struke, napose u fazi zagovaranja i provođenja takvih projekata. Promjena lica grada, do koje dolazi pri izgradnji neobodera, pokazuje elitistički karakter kapitala i moći (prema: Horvat 2007). Riječju, izgradnja poslovnih neobodera u Zagrebu predstavlja primjer urbanih transformacija dirigitiranih privatnim investicijama.

Prema rezultatima analize diskursa novinskih članaka⁴ (Zlatac 2009), izdvojeni su najvažniji argumenti za i protiv izgradnje poslovnih neobodera. Kao *poticaj za izgradnju* pronađeni su sljedeći argumenti (većinom naglašavaju pozitivne strane poslovnih neobodera):

- isticanje vizure grada
- usuglašavanje s trendom u europskim gradovima, prema kojem se na parcelama većim od jednog hektara, a koje su u vlasništvu grada, treba postići potpuna izgrađivost
- zarada izgradnjom neobodera
- korist od nove generacije poslovnih centara; *Sky Office* neboderi pružit će mnogo prostora za relaksaciju, a također će imati bazene i vrtove
- praćenje trendova svjetske arhitekture koju obilježava pronalaženje novih formi i materijala. Moderni su neboderi "apstraktne skulpture", a njihove vanjske opne u najvišoj su mjeri podložne eksperimentiranju s materijalima, teksturama i strukturom. Zbog dragocjenosti zemljišta u urbanizmu je aktualno tzv. "zgušnjavanje", što podrazumijeva da se građevine zbijaju i penju u visinu (primjer New Yorka).
- prilagođavanje standardima održivog razvoja i "zelene" gradnje, pri čemu su bitni ekološki čimbenici na koje će investitori morati obratiti daleko više pažnje
- početak novog životnog stila, prema kojem stanovanje na višim katovima predstavlja prestiž (što je viši kat, veći je prestiž, a najveći pripada onome tko je dobio *penthaus*)
- privlačan izgled neobodera, izlazak Zagreba na rijeku.

Protiv izgradnje poslovnih neobodera izdvojeni su sljedeći argumenti (dakle, u tim se člancima naglašavaju negativne strane poslovnih neobodera):

⁴ Kao temelj poslužila je analiza relevantnih članaka iz *Jutarnjeg lista* i *Večernjeg lista* u razdoblju od siječnja 2006. do siječnja 2009. godine.

- Zakazivanje gradskih struktura pri planiranju i određivanju položaja nebodera; inicijativu, planiranje i gradnju najčešće provode financijske institucije, što dovodi do svojevrsnog diktata banki.
- Opterećenje ulične mreže i ostale infrastrukture golemim građevnim volumenima, pri čemu dolazi i do uzurpiranja nogostupa te izazivanja prometnog kolapsa.
- Prostorne planove određuje politika, a ne struka.
- Angažiranje nepoznatih arhitekata da bi se udovoljilo investitorskim željama.
- Niski standard zgrada zbog nastojanja investitora da uštede na materijalu, pri čemu ih nije briga za standard stanovanja ili izgled zgrade.
- Neusuglašenost urbanista kojima je irelevantno hoće li Zagreb dobiti svoj Manhattan ili će se nastaviti s gradnjom neplanskih naselja u kojima se prožimaju niske obiteljske kućice i visoki neboderi.
- Upitnost profitabilnosti i nizak ukupni urbani standard zato što intenzivnu gradnju ne prati i sustavna analiza potreba na tržištu, pa je neizvjesno što će se dogoditi u slučaju zasićenja tržišta poslovnim prostorima i stanovima.
- Nedovoljna informiranost građana i struke jer je zbog goleme ekspanzije graditeljstva nemoguće pratiti sve urbane promjene do kojih dolazi.

Zanimljivo je ukazati na stavove arhitekata/projektanata *Eurotowera*, *Zagreb Towera* i *Hoto Business Towera* oko izgradnje poslovnih nebodera. M. Hrčić, autor *Eurotowera*, smatra kako bi poslovne nebodere trebalo graditi na mjestima gdje je to moguće, držeći se kriterija mogućnosti izgradnje kao glavnog kriterija pri izgradnji.

Zapravo je puno bolje da je svugdje otvorena mogućnost za visoku zgradu, jer svaki europski grad, povijesno i u suvremeno doba, ima i horizontalu i vertikalnu, ali se svaka studija, ili svako mjesto, ili svaki prijedlog, treba detaljno analizirati, raspraviti, i ponuditi suvisla analiza: naravno, projekt mora biti dostupan i stručnoj i općoj javnosti kako bi mogla na vrijeme reagirati (...) Studije bi u stvari bile puno kvalitetnije kad bi se radile prema kriteriju nemogućnosti. (Hrčić 2005: 22)

O. Barić, autor *Zagreb Towera*, također smatra kako je povijesno i ekonomski gledano građenje poslovnih nebodera danas nužnost.

Neboder, odnosno visoka kuća, je forma koja je izazov za arhitekta, jer je znak u prostoru. Stremljenje prema visinama započinje već u 12. stoljeću, u razdoblju romanike, kad je krenula gradnja katedrala (...). Visoka kuća je po mom mišljenju, apsolutno logična posljedica cijene građevinskog zemljišta. Cijene građevinskih zemljišta u Zagrebu su dosegle, u razdoblju od dvije do tri godine, u potpunosti europski nivo, dapače, čak je u Zagrebu zemljište skuplje nego u nekim europskim gradovima. (Barić 2008: 4)

M. Turkulin, autor *Hoto tornja*, smatra kako bi oblikovanje više tornjeva zajedno trebalo imati prednost nad pojedinačnim neboderima te da bi za izgradnju morao biti određen poseban dio grada.

U prostornom dojmu dajem prednost oblikovanju "grozda" tornjeva, nasuprot usamljenim soliterima. Visoki objekti po mom su uvjerenju vizualno ispravniji: za razliku od dugačkih dosadnih blokova šest i osmerokatnica, oni oslobađaju razvide, posebno na

Medvednicu (...). Visoki objekti otvaraju vizure, omogućuju sunčanje i provjetranje, a osim toga financijski i gradbeno jednostavni su i povoljniji. Osobno smatram da bi grad Zagreb trebao odrediti za svoj Manhattan zone gusto posađenih i vrlo visokih objekata u Novom Zagrebu, između Avenije Većeslava Holjevca, Zagrebačkog Velesajma i Save. (Turkulin 2005: 25)

Pa ipak, citirani arhitekti također upozoravaju na poteškoće, čak i opasnosti, koje prate izgradnju visokih nebodera. U prvom redu to je kratak vremenski rok za projektiranje, zatim prednost zarade nad kvalitetom te neadekvatna prometna rješenja.

Prilikom izgradnje i investiranja arhitekti i prateći projektanti dobivaju sve manje vremena za projektiranje, plaćeni su sve lošije, a za kreativan rad preostaje im sve manje kvalitetnog vremena. Onima koji investiraju gotovo je bitno samo rentabilno izgraditi i zaraditi na preprodaji (...). A u gradu Zagrebu, u kojem se najviše gradi, problem će predstavljati i neadekvatna prometna rješenja. (Turkulin 2005: 26)

Arhitekti zatim ukazuju i na važnost pravnih dokumenata, tj. provjere zemljišno-knjižne dokumentacije. "Mislim da je najvažnije provjeriti vlasništvo i sve uvjete što se tiču nekretnine na kojoj će se realizirati razvojni projekt. Tu su najčešći problemi. Treba u potpunosti ispitati zemljišno-knjižnu dokumentaciju." (Barić 2008: 7).

Jedan od dokumenata koji nam mogu ponuditi odrednice za izgradnju nebodera jest bečka *check* lista koja označava najvažnije elemente što se primjenjuju u Beču prilikom valorizacije potencijalne mogućnosti izgradnje visokih zgrada. Navest ćemo najvažnije principe koji prema "bečkoj listi" moraju biti uvaženi (prema: Čaldarović 2011: 61).

- formiranje interdisciplinarne skupine eksperata različitih profila koji će donijeti odluku oko izgradnje nebodera
- procjena izabrane lokacije, pri čemu se vrši evaluacija kompatibilnosti koja se planira u skladu s postojećom urbanom strukturom
- projekt mora pozitivno interaktivirati s postojećim obrascem grada, a rješenje se mora donijeti na osnovi natječaja
- projekt treba biti uklopljen u postojeće tehničke i socijalne parametre
- javna korist od projekta treba se jasno predočiti, primjerice dodatne kulturne mogućnosti, dizajn novih okolnih zona, javni i polujavni prostori, uklanjanje strukturalnih deficita u okolišu i sl.
- proces izgradnje mora slijediti projekt i mora se podvrgnuti neovisnoj prosudbi kvalitete, a lokalna javnost mora biti informirana o eventualnim problemima do kojih bi moglo doći prilikom izgradnje.

Na međunarodnoj radionici "Neboderi u Europi" (Mattioni, ur. 2004) također su raspravljena neka pitanja i dane sugestije gradovima koji planiraju ili grade visoke poslovne i stambene zgrade. Vezano uz visoku gradnju raspravljalo se i o iskustvima gradskih institucija Beča, Pariza, Berlina, Londona, Varšave i Budimpešte. Odrednice (ili uvjeti) koji se uz visoku izgradnju pojavljuju su sljedeći:

- važnost blizine javnog prijevoza pored nebodera

- povećanje cjelokupnog javnog standarda grada
- multifunkcionalnost nebodera
- javna komunikacija s dijelom grada gdje su smješteni neboderi
- stvaranje propisa o tome gdje i kako graditi nebodere.

Na kraju ove analize može se postaviti pitanje treba li Zagreb, s obzirom na svoj lokalni i specifični kontekst, slijediti primjere drugih gradova koji imaju svoja pravila izgradnje? U Zagrebu je, nažalost, vidljivo nepostojanje odrednica ili elemenata koji se primjenjuju u ostalim europskim gradovima. Ključna razlika između bečke *check* liste ili zaključaka radionice Neboderi u Europi i Zagreba jest upravo (ne)postojanje propisa i procjena lokacije o načinu izgradnje visokih objekata. Iskustva u Zagrebu obilježio je upravo izostanak stvaranja plana ili propisa o visokoj izgradnji, što je ujedno i najveći problem. U tom je smislu važno postavljanje cjelovitih kriterija izgradnje kojih bi se svi trebali pridržavati. Ključni problemi u Zagrebu su, dakle, nekompatibilnost visokih poslovnih zgrada s postojećom infrastrukturom, nedovoljna informiranost građana i struke o njihovoj izgradnji, niski standard zgrada zbog udovoljavanja investitorskim željama, zahvati u prostor grada izvan postojećeg urbanog konteksta grada i upitna profitabilnost za grad.

6.2. Trgovački centri

Drugi primjer moderne transformacije grada odnosi se na pojavu (konstrukciju) trgovačkih centara u Zagrebu. Radi se o novom i vrlo važnom aspektu urbanizacije, karakterističnom za proces tranzicijskog razdoblja u Hrvatskoj. Do kraja 2006. u Zagrebu se izgradilo više od 30 velikih trgovačkih centara – hipermarketa, komercijalnih centara i specijaliziranih supermarketa, a njihov je broj i dalje permanentno rastao (Sić 1997).⁵ “Prema nagovještajima, ukupan će broj spomenutih teritorijalnih prodajnih modela u Hrvatskoj ubrzo prijeći brojku od 500.” (Hromadžić 2008: 65). Trgovački centri predstavljaju najveće promjene u sustavu trgovine i prodaje te poslovnih odnosa općenito (odnos prodavač – kupac). M. Vresk (2002) “trgovački centar” definira kao “poslovni centar” koji se planski izgradio na većem prostoru, namijenjen trgovini na malo i drugim uslužnim djelatnostima te opskrbljen velikim parkiralištem.

Vratimo li se malo u prošlost vidjet ćemo kako se sredinom devedesetih otvaraju trgovački centri u širem centru Zagreba. Prvi je takav *Importanne Centar* na Starčevićevom trgu, otvoren 1994. godine. Nakon njega otvaraju se: *Rotonda Centar* u Jurišićevoj ulici, 1994., *Importanne Galerija*⁶ na Iblerovom trgu, 1999. (slika 19.), *Centar Kaptol*⁷ na Novoj Vesi, 2000. (slika 20.), *Branimir Centar*⁸ u Draškovićevoj

⁵ Izgradnja novih trgovačkih centara u Zagrebu bila je predmetom istraživanja u više recentnih radova. Rezultati su prikaz i analiza *Kaptol centra* (Lukić 2002) te prosudba lokacija i funkcija komercijalnih centara u Zagrebu (Lukić i Jakovčić 2004).

⁶ Izvor: http://www.vern.hr/img_get.php?img=4386&code=page

⁷ Izvor: <http://www.centarkaptol.hr/photogallery.aspx?pageID=26>

⁸ Izvor: <http://www.thyssenkrupp-dizala.hr/images/branimir-centar-zagreb-01.jpg>



Slika 19. *Importanne Galerija*



Slika 20. *Centar Kaptol*



Slika 21. Branimir centar



Slika 22. Cascade - Prebendarski vrtovi

ulici, 2003. (slika 21.), Cascade-Prebendarski vrtovi⁹ (slika 22.) u neposrednoj blizini Centra Kaptol, 2009., centar Cvjetni¹⁰ (slika 23.) na Cvjetnom trgu, 2011. te Ban centar na uglu Cesarčeve i Kurelčeve ulice, 2013. Danas se tako u središtu grada nalazi osam trgovačkih centara, a u rubnim dijelovima grada, te na križanjima važnijih gradskih prometnica, njihov broj je daleko veći (Zlata, 2011.:323-324). Općenito se

⁹ Izvor: <http://www.jatrgovac.com/usdocs/cascade-centar-zagreb-large.jpg>

¹⁰ Izvor <http://www.centarcvjetni.hr/centar-cvjetni.aspx>



Slika 23. Centar Cvjetni

u Zagrebu razlikuju tri osnovna tipa lokacije trgovačkih centara: u središtu grada, na križanjima važnijih gradskih prometnica, te u blizini cestovnih čvorišta na rubovima grada. Dok trgovački centri u središtu imaju uz trgovačke razvijene i društvene, poslovne, a poneki čak i stambene funkcije, trgovački centri u rubnim područjima uglavnom se zadržavaju na trgovačkoj funkciji (Jakovčić; Spevec, 2004.: 61).

Prostorno-funkcionalne promjene u nedavnom urbanom razvoju Zagreba i njegove transformacije povodom izgradnje trgovačkih centara od velike su važnosti kod proučavanja transformacija Zagreba općenito (Sić 1997). Najopćenitiji uzrok nastajanja trgovačkih centara povezan je s potrošačkim društvom (izraz koji se prvi put pojavljuje dvadesetih godina, a opće popularan postaje pedesetih i šezdesetih, te se održava sve do danas) (Lipovetsky 2008: 13). Potrošačko društvo u kojem nastaju trgovački centri može se definirati kroz fenomen "masovne potrošnje" ili tzv. *konzumerizam*¹¹ u kojem povećana potrošnja postaje ekonomski poželjna, baš kao i zaokupljenost potrošačkim dobrima, što povećava sklonost kupnji. Najveća proizvodnja i istovremeno potrošnja materijalnih dobara locirana je upravo kroz postojanje konzumerizma. Mogli bismo reći kako se *homo urbanit* (čovjek grada) identificirao s ulogom *homo consumerusa* (čovjeka potrošnje).

¹¹ Definicije su konzumerizma brojne. Primarno, može se shvatiti kroz pojmove povećane potrošnje i potrebe pojedinca da pribavlja materijalna dobra. No, postoji i aspekt konzumerizma koji ističe povećana prava i snagu potrošača u odnosu na prodavače (u potonjem smislu i marketinški se sustav promatra u službi interesa potrošača (Wilkie i Moore 1999: 215). Mi ćemo se, pak, zadržati na prvom skupu definicija jer nam je područje interesa prikazivanje konteksta nastanka trgovačkih centara kao prostora masovne potrošnje, pri čemu je konzumerizam, definiran na taj način, referentni okvir tog nastanka.

Promatrajući pojavu konzumerizma, danas više nije moguće očekivati da se promijeni dugo ugrađivan profil "običnih ljudi" u potrošačko društvo. Ali, uvijek treba imati na umu kako se iza svega nalaze principi proizvodnje i potrošnje. S vremenom se iskristalizirala i nova etika potrošnje koju karakterizira ekološka i socijalna dimenzija "gladi za potrošnjom" (Pušić 2001). Trošiti i prisustvovati svijetu potrošnje više nego ikada prije znači biti ravnopravnim članom (potrošačkog) društva. Postoji gledište prema kojem se trgovački centri smatraju preferencijom kupaca, pa se zato drži da je njihovo širenje u stvari ono što građani žele, dok se prema drugom gledištu smatra da su preferencije građana već određene danim ekonomskim prilikama. Prema toj logici, ljudi odlaze u trgovački centar jer zapravo nemaju gdje drugdje otići, trgovački centri postaju u današnjem društvu jedina opcija (Kohn 2004).

O pojavi konzumerizma na našim prostorima piše i Šušnjić (2004) koji ga promatra u kontekstu manipulacije konzumerističkog sustava nad potrošačima. On smatra kako, pri tome, manipulaciju kupcima omogućava i ekonomska propaganda (marketing), potičući konzumerizam reklamama. Manipulacija počiva na sljedećim sastavnicama: (a) manipulator (izvor poruke, pošiljatelj poruke); (b) poruka koja se šalje u javnost; (c) masa ili javnost kojom se manipulira; (d) psihosocijalni uvjeti u kojima se poruka priopćava; (e) tehnička sredstva kojima se poruka prenosi; (f) javni problem na koji se poruka odnosi; (g) zainteresiranost publike; (h) posljedice koje poruka izaziva.

Konzumerizam je razvio marketing do savršenstva, služeći se pritom i uslugama psihologije. Tako, primjerice, reklama uzima u obzir činjenicu kako svijest prosječnog čovjeka može prihvatiti samo određeni broj podataka, stoga proizvođači vješto reklamiraju robu na način da dopru do potrošača prije svojih konkurenata. Pored toga, proizvođač pažljivo koristi potrošačevu potrebu za promjenom i kretanjem (također i potrebu "nezaostajanja za drugima"), što čini neophodnu osnovu za razvoj potrošačkog mentaliteta. Taj se mentalitet, na kraju krajeva, pokreće i održava stimuliranjem želje za trošenjem (Kuvačić 1979: 185). U SAD-u su oko pitanja povećanja trgovačkih centara i njihova zauzimanja javnog prostora sofisticirani marketinški stručnjaci u konfrontiranju s demokratskim teoretičarima, zagovarajući trgovačke centre, ispali mnogo uvjerljivijima (Kohn 2004: 80).

Konzumiranje i prodaja ne služe više samo zadovoljavanju potreba, već pomažu u stvaranju identiteta i osobnosti koja se definira kroz konzumirane proizvode. Ta nova forma identiteta nije povezana s lokalnim, tj. idejom pripadanja određenom mjestu, već s osjećajem univerzalnosti i apstrahirane individualnosti. Naime, mogućnost kupovanja određene robe bilo gdje na svijetu daje kupcu osjećaj univerzalnosti. Trgovački centri tako postaju metaforom za bespovijesni, bezidentitetni i strogo namjenski prostor, svojevrsnim simbolima potrošačkog društva, pri čemu je njihova osnovna namjena potrošnja. Kao takvi, oni se nazivaju i ne-mjesta (Augé 1995). Postmoderni grad danas se više koncentrira oko ekonomije potrošnje nego oko ekonomije proizvodnje, a ta činjenica ima važne implikacije za stvaranje urbanog prostora. I to kako na način na koji se taj prostor predočava, tako i na način na koji ga mi tumačimo (Mitchell 2000).

Osnovna karakteristika trgovačkih centara općenito jest svojevrsna "totalnost" njihova prostora jer sadrže brojne trgovine, restoracije, supermarkete, kao i infrastrukturu namijenjenu zabavi, sportu, kulturi te poslovnim aktivnostima. "Šoping centri su istovremeno prostori realizacije socijalnih, kulturnih i ideološko-političkih funkcija kao i mjesta koja proizvode svojevrsnu sintezu društvenih prostora." (Hromadžić 2008: 50). Stoga se može reći kako u zemljama Zapadne Europe i Sjeverne Amerike, ali i šire, trgovački centri nisu samo oblik maloprodaje, već sve više i "postmoderno mjesto potrošnje" u kojemu se istovremeno isprepliću trgovina i razonoda (Holbrook i Jackson 1996). Na taj način oni postaju sastavni dio konzumerističkog životnog stila, "katedrale potrošnje", mjesta na kojima je kupovina izraz prestiža, moći i simbolizma, i to znatno više nego jednostavne ekonomske potrebe (Gregson 1995).

O "totalnosti", prihvaćenosti i sveprisutnosti trgovačkih centara svjedoči i činjenica da su oni nerijetko vezani i uz turističke sadržaje te postaju svojevrsne turističke destinacije (Goss 1993). Istraživanja provedena u trgovačkim centrima u Zagrebu 2003. i 2007. (Jakovčić 2009) pokazala su da trgovačkim centrima u Zagrebu nedostaje ponuda nekih nabrojanih sadržaja, a zabavni se sadržaji svode uglavnom na kino-komplekse i kasina. Proširivši svoju ponudu koncertima, predstavama te izložbama, jedino je *Kaptol Centar* u Zagrebu preuzeo, u određenom smislu, ulogu galerije i kazališta. Održavanjem različitih dobrotvornih priredbi, on je također ponudio i dio aktivnosti koje su se do sada tradicionalno održavale na gradskim trgovima, iskoristivši svoju lokaciju u blizini glavnoga gradskog trga.

Suvremene promjene u javnom prostoru neodvojive su od neoliberalnog društvenog uređenja i kapitalističkog sustava proizvodnje. Jedna od glavnih prostornih posljedica globalizacije i neoliberalizma upravo je dolazak javnog prostora pod kontrolu privatnih korporacija, čime se tradicionalne odrednice javnoga gube. Takav se razvoj promatra kao primjer tranzicije ekonomije kroz neoliberalizam, s naglaskom na privatizaciji. Javni se prostor počinje pretvarati u polujavni prostor (*semi-public space*) koji je u vlasništvu privatnih investitora (Gleeson 2004; Morris 1993; Sandercock 1997). Veliki dijelovi zemljišta koji su prije bili u javnom vlasništvu sada dolaze u ruke privatnih korporacija, iako se ti prostori i dalje pojavljuju kao oni s "javnim" karakterom. Posljedica je ovih praksi forma zemljišta koja nije ni javna ni privatna, već najbolje viđena kao "javno vlasništvo za sve" (*mass public property*) ili "kvazi-javno vlasništvo" (*quasi-public property*) (Gray i Gray 1999: 162). Polujavni ili kvazi-javni prostor označava tako privatno vlasništvo koje je "dano" na korištenje javnosti. Taj je prostor "uređen" (*ordered*) (Voyce 2006: 275), što znači da u njemu postoji određeni red i poredak te da se ne smije događati ništa nepredviđeno ili izvan postojećih pravila. Polujavni prostor čvrsto je osiguran, a ključna aktivnost u njemu je potrošnja. Napominje se (Staeheli i Mitchell 2006: 987) kako je u trgovačkim centrima zapravo onemogućen pristup onima koji na bilo koji način dovode u pitanje društvene norme i očekivanja koja su povezana s konzumiranjem. U skladu s time, važnost odgovornosti prema zajednici nadmašuje važnost inkluzivne, demokratske javne sfere.

Upravo trgovački centri doživljavaju prijelaz iz forme ne-mjesta u novu formu prostora, polujavni prostor ili polujavno mjesto (Voyce 2006: 273), pri čemu postaju predstavnicima takvog novog tipa javnog prostora. To se događa jer se taj novi tip

prostora nalazi između strogo definiranih javnih i privatnih prostora. Polujavni prostor predstavlja novi tip prostora koji je, za razliku od "neuređenog" javnog prostora na kojemu je kretanje i izražavanje slobodno, definiran strogim pravilima ponašanja i strukturirano uređen. On je uređen i strukturiran u svrhu konzumacije i kretanja, a ne komunikacije ili promišljanja, kao što je to slučaj s javnim prostorima općenito. No, takav prostor također postaje novim mjestom okupljanja, druženja i provođenja slobodnog vremena i tako oblikuje novi tip "javnog" prostora. Iako se trgovački centri prikazuju kao novi tip javnog mjesta, ili barem novo mjesto okupljanja i druženja, treba napomenuti kako se u njima svaku aktivnost protivnu konzumerizmu ili štetnu za njega teži ograničiti, a svakoga tko se ne ponaša u skladu s postavljenim pravilima udaljiti iz prostora centra. Trgovački su centar, čak, neki autori (Christopherson 1994) definirali kao "antizator", dakle zatvor koji, za razliku od stvarnog zatvora, izvan sebe zadržava devijantno, nekonzumerističko ponašanje, a unutar sebe formira ono poželjno, potičući i promovirajući time konzumerističko ponašanje i konzumerističko građanstvo kao ono koje je poželjno.

Upravo kapital (investitor, *developer*), u sprezi s politikom, ima najviše moći u formiranju polujavnog prostora. Trgovački centri, dakle, postaju "novi javni prostori" u kojima ljudi provode vrijeme, šecu uokolo ili sjede u kafićima i restoranima, osjećajući se kao građani svijeta, ispunjavajući potrebu za druženjem i provodeći u njima slobodno vrijeme. Nije nebitno napomenuti da trgovački centar, osim uređenosti i nadgledanja kupaca, pruža i određeni osjećaj "sigurnosti" (Voyce 2006: 282). On predstavlja mjesto za obitelj zaštićeno od vremenskih neprilika, ali je i poželjna okolina koja upravo zbog svoje kontroliranosti nudi sigurnost od bilo kakvih neželjenih i nepredviđenih događaja. Doduše, otvaranje novih kinodvorana, izložbenih i koncertnih prostora u trgovačkim centrima i sl. jest obogaćivanje kulturne ponude grada, ali je nesvodljivo pod nazivnik javnoga života. I uz najveću dobronamjernost vlasnika, "kontrolirano" je prisutno već samom činjenicom da se društvena ponuda nalazi u privatnom objektu. Tako trgovački centar, koji je u svojoj biti ipak privatni i kontrolirani prostor, ne može imati ulogu pravog javnog prostora kakvog je danas u Zagrebu sve manje. On nije javan na način na koji se javni prostor definirao ranije, kroz slobodu govora/izražavanja, organiziranje različitih aktivnosti i zbog svoje propusnosti, s obzirom na to da su ti aspekti u trgovačkim centrima neostvarivi. Bilo bi gotovo nemoguće zamisliti aktivnosti poput držanja govora, prosvjeda, sviranja gitare ili održavanja sajma knjiga u trgovačkom centru (Zlataar 2011).

Nadalje, kako u Zagrebu ima već mnogo trgovačkih centara, njihovom daljnjom izgradnjom dolazi do stvaranja "loše" konkurentnosti, odnosno totalnog zasićenja trgovačkim centrima, što može rezultirati stvaranjem tzv. *brownfieldsa* (neiskorištenih ili zapuštenih industrijskih ili trgovačkih objekata). Ali, ima još jedna negativna posljedica porasta broja trgovačkih centara, a to je smanjenje broja trgovina u centru grada koje su, zbog konkurencije, zatvorene ili su pred zatvaranjem.

Nedavnim terenskim istraživanjem u Ilici, najpoznatijoj trgovačkoj ulici u Zagrebu, zabilježen je 161 zatvoreni poslovni prostor (od toga su gotovo polovica bile prodavaonice). Od toga je na potezu od Trga bana Jelačića do Kačićeve ulice bilo čak 77 zatvorenih poslovnih prostora, što na samoj ulici, što u dvorištima koja na nju izlaze. (Jakovčić 2009)

Ranije spomenuti trgovački centar *Cvjetni* primjer je projekta koji se predstavlja kao javni, odnosno u interesu javnosti i za javnost, a zapravo je strogo privatni projekt, bez mnogo potencijala za javnost. Njegovo je ostvarenje bilo najočitiji primjer povezanosti kapitala i politike, pri čemu se, tobože, vodila briga o javnom interesu građana te naglašavala opravdanost poboljšanja izgleda grada. Ustvari, radilo se o izgradnji trgovačkog centra kao strogo kontroliranog i uređenog prostora, namijenjenog primarno i isključivo aktivnostima konzumiranja. Argumenti struke i javnosti, koji su se protivili devastaciji stare gradske jezgre i obnovi središta grada na takav način, nisu se pokazali kao dovoljno utjecajni ni moćni (Svirčić Gotovac i Zlatar 2008: 72).

Iako su politički teoretičari najviše zauzeti promišljanjem demokracije, ipak nisu uspjeli ponuditi dovoljno uvjerljive argumente protiv privatizacije javnog prostora (Kohn 2004: 80) te, unatoč novim koncepcijama prema kojima se stimulira difuzni polinuklearni razvoj grada, ipak postoje tendencije da gradski centar i dalje ostane superiorno žarište. Nosilac tradicije, reprezentacije i prestiža. Prema Maretiću (1996: 1), racionalno-funkcionalni i psiho-sociološki zahtjevi traže postojanje gradskih centara gdje se čovjek kao društveno biće potvrđuje i ostvaruje socijalne kontakte. U sociološkom smislu gradski centri utječu na identifikaciju i integraciju ljudi u gradu. Gradski centar, dakle, određuju njegove različite funkcije, pa je on time i polifunkcionalan. Istodobno je upravni, poslovni (*central business district*), trgovački i kulturni centar (Maretić 1996). Interakcije svih tih funkcija pridonose životu i aktivnosti gradskog centra kao cjeline. Prema tome, ako se gradski centar svede na samo neke od navedenih funkcija (primjerice trgovinu), gubi se njegova vitalnost i javni karakter. Smanjenje javnog prostora vodi različitim negativnim posljedicama, od kojih Kohn (2004) kao najproblematičnije spominje pomanjkanje komunikacije među stanovnicima istog susjedstva te segregaciju koja time nastaje među stanovnicima.

Današnja politika trgova u Zagrebu vrlo je problematična jer pretvara trgovu, a time i centar grada, u prostor konzumacije (pseudo-javni prostor), kao u slučaju *Cvjetnog* trga. Trgovački centar, dakle, osim što predstavlja primjer ne-mjesta, postaje i primjerom pseudo-javnog prostora. Premda se kao privatizirana javna sfera želi predstaviti javnom, u njoj su pravila takva da taj prostor prema svojim obilježjima nikako ne može biti "javni". Kako bilo, broj trgovačkih centara u Zagrebu i Hrvatskoj rapidno raste te oni preuzimaju preostali javni prostor u gradovima, postajući time možda i njegovom novom formom.

6.3. Podzemne garaže

Prostorno širenje grada, kao i skučenost površine glavnoga gradskog centra i porast prometa u gradu, djeluje na definiranje gradskih centara. Promet među ovim činiteljima ima najveću ulogu jer se kao krucijalan problem u mnogim zemljama pojavljuje gradska zakrčenost, uzrokovana tranzitnim prometom, pomanjkanje parkirališta za automobile i, kao posljedica toga, ubrzano propadanje ambijenta. Najveći problemi u centru grada (prema: Maretić 1996) povezani su sa stalnim rastom tercijarnih dje-



Slika 24. Izlaz iz podzemne garaže kod Kvaternikova trga

latnosti stanovništva¹², što rezultira porastom broja automobila u gradu i regiji. Kako bi se takvi problemi uklonili, potrebno je povećati kapacitet “centralnih funkcija”, stvoriti kvalitetan ambijent i poboljšati uvjete za kretanje i parkiranje automobila, tj. dati javnom gradskom prometu veću važnost.

Treći primjer koji ćemo problematizirati u Zagrebu nakon 2000. upravo su zato podzemne garaže. S pojavom trgovačkih centara javlja se i velik broj podzemnih garaža u samom gradskom središtu. Njihovu pojavu trebamo promatrati komplementarno s čitavom prometnom situacijom u gradu. Kod nas su osobna vozila u gradu veliki problem zbog sporosti prometnog sustava kroz glavne gradske arterije, kao i zbog deficita parkirališnih mjesta. Glavnim uzrocima prometnih problema grada neki autori (Čaldarović 2011: 30) smatraju sljedeće:

- prevelik broj osobnih automobila
- nemogućnost gradskog prostora da primi promet koji sve više raste
- koncentraciju “rješavanja prometnih problema” daljnjim širenjem infrastrukture za privatni promet
- nedjelotvornost gradske vlasti u efikasnom vršenju preraspodjele organizacijske brige za privatni i javni promet.

Ali, vratimo se podzemnim garažama. Najvažnija negativna posljedica njihove izgradnje svakako je bitno otežavanje odvijanja javnog prijevoza. Podzemne garaže na

¹² Velika koncentracija poslovnih prostora zahtijeva izgradnju podzemnih garaža. To opet stimulira pojačanje automobilskog prometa u ionako zagušenom gradskom središtu (Svirčić Gotovac i Zlatar 2008: 56).



Slika 25. Ulaz u podzemnu garažu ispod Cvjetnog trga

Cvjetnom trgu¹³ i Kvaternikovu trgu¹⁴ (slike 24 i 25) primjer su zagušenja gradskog središta prometom, zbog njegova dovođenja u najuži gradski centar. U slučaju Cvjetnog trga došlo je i do grubog oduzimanja javnog prostora (ulice) za izgradnju ulaza u podzemnu garažu.

Lista od 17 mogućih podzemnih garaža sastavljena je u području (četvrtima) gdje izgradnja javnih garaža nije dozvoljena prema postojećem GUP-u, poput Strossmayerovog trga, Gajeve i Preradovićeve ulice te Trga maršala Tita.

U tablici 5 mogu se detaljnije promotriti planovi za izgradnju podzemnih garaža u gradu Zagrebu iz 2007. godine¹⁵.

Tablica 5. Planovi za podzemne garaže (2007.)

Garaža	Točna lokacija	Broj podzemnih garaža	Broj garažnih mjesta/površina garaže
Strossmayerov trg	Centralni dio	4	1120/7000 m ²
Preradovićeva ul.	Između Berislavićeve i Hebrangove ulice	3	695/6000 m ²
Gajeva ul.	Arheološki muzej	4	249/1900 m ²
Trg maršala Tita	Istočni dio trga	3	520/4800 m ²

¹³ Izvor: http://www.zagrebancija.com/slike/slike_3/r1/g2011/m03/y260560164908108.jpg.

¹⁴ Izvor: http://dalje.com/slike/slike_3/r1/g2007/m11/x137156376243832903_0.jpg.

¹⁵ Izvor: http://zelenaakcija.hr/uploads/zelenaakcija/document_translations/000/000/324/ZA_PrometnaPolitikaZG_2_071127.pdf?1270309768.

Zagovaranje velikog broja podzemnih garaža u gradskom centru može dovesti do smanjenja, odnosno potpunog zatvaranja pješačkih zona. Ranije spomenuta civilna organizacija *Zelena akcija* donijela je manifest pod nazivom Dokument prometne politike grada Zagreba (2007). On nabroja odrednice koje bi pomogle poboljšanju prometne politike grada u cjelini, a to su:

- poboljšanje javnog prometa za većinu ljudi
- izgradnja neophodne infrastrukture za biciklistički promet
- javne garaže na rubu Donjeg grada (10 minuta pješke od glavnog gradskog trga, kako je definirano kroz postojeći GUP)
- besplatna parkirna mjesta.

Dokumentom se konstatira kako se “problemu rješavanja zagrebačkog prometa pristupa sa sasvim pogrešne strane. Kao i u mnogim slučajevima, pokušavaju se riješiti posljedice, dok se uzrok problema ignorira. Sasvim je jasno kako prioritet prometa u gradu Zagrebu nisu javne garaže, nego javni prijevoz.”¹⁶

Odrednice poboljšanja prometa (poput poboljšanja javnog prometa pomicanjem garaža izvan gradske jezgre, davanja prednosti svim oblicima javnog prijevoza i biciklistička infrastruktura) prisutne su u raznim razdobljima izgradnje grada. U povijesti je bilo brojnih pokušaja poboljšanja prometnih problema u gradu Zagrebu, no pitanje je koliko su uspješno provedene. Primjerice, nakon 2000. spominju se sljedeće neophodne mjere za rješavanje pitanja podzemnih garaža i širih prometnih problema u Zagrebu (Čaldarović 2011: 33):

- zaustavljanje planova izgradnje garaža u centru
- izgradnja javnih garaža na vanjskom rubu centra grada
- jačanje i davanje prednosti svim oblicima javnog prijevoza
- povećanje stupnja atraktivnosti javnog prometa
- planiranje javnih prometnih rješenja uz svaku novu stambenu i poslovnu izgradnju
- nedozvoljavanje da gradska politika uzmakne pred različitim pritiscima kapitala, već promatranje prometa, kao i drugih gradskih sadržaja, u funkciji grada.

Revitalizacija prometa u nekim svjetskim gradovima rješavala se projektima nazvanima “razvoj orijentiran na prijevoz” (*transit-oriented development*; Lorinc 2008: 77). Radi se o projektima orijentiranim na gradove koji su bliski pješacima, one gdje je reducirana upotreba automobila. Evo nekih natuknica vezanih uz takav tip revitalizacije:

- prometne stanice u krugu od 5 do 10 minuta hoda
- promet dostupan 24 sata na prostoru grada koji sadrži mješovite aktivnosti: poslovne, rezidencijalne i rekreacijske
- vibrantan urbani dizajn i “pamtljiva” javna mjesta
- nepostojanje “minimalnih pravila parkirnih mjesta”, što znači da uredi i firme nisu dužni osiguravati parkirni prostor za svakog korisnika

¹⁶ Izvor: http://zelenaakcija.hr/uploads/zelena_akcija/document_translations/000/000/324/ZA_PrometnaPolitikaZG_2_071127.pdf?1270309768.

- takve planerske politike koje ne bi poticale površine za parkirna mjesta i jeftino parkiranje
- “smirenje” prometa
- biciklistička infrastruktura (biciklističke trake i mjesta za parkiranje bicikla).

U Zagrebu se (prema: ZagrebPlan 2013: 132) također upozorava na nužnost prometnih rješenja kao moguću smjernicu za revitalizaciju grada. Tako se smatra kako je potrebno raditi na rasterećivanju prometa smanjivanjem korištenja osobnih automobila te na rješavanju “prometa u mirovanju” za potrebe stanara (izgradnja blokovskih garaža manjeg kapaciteta), kao i na poboljšanju efikasnosti javnog prijevoza.

U ovom smo poglavlju analizirali primjere novih urbanih struktura u Zagrebu koje se pojavljuju nakon 2000. godine, uzroke njihova nastajanja te pozitivne i negativne posljedice njihove izgradnje. Iako u tom razdoblju na području Zagreba dolazi do mnogih transformacija, važno je naglasiti kako se u navedenim primjerima radi o stihijskim i neplaniranim intervencijama i interpolacijama u tkivo grada. Često se pod maskom izgradnje novoga, “modernoga”, kriju projekti koji počivaju gotovo u potpunosti izvan dosadašnjeg urbanog konteksta.

Možemo, nadalje, zaključiti kako se urbana obnova u Zagrebu nakon 2000. najčešće provodi neplaniranom, sporadičnom i situacijskom izgradnjom te ne počiva na jasnom urbanističkom planu regeneracije, rekonstrukcije i revitalizacije.

Akteri navedenih urbanih promjena većinom su oni ekonomski (investitori), uz potporu vlasti (politički akteri)¹⁷. Takvim intervencijama u prostoru Zagreba dolazi do gubljenja autohtonih vrijednosti grada, pri čemu se gube i estetske i humane vrijednosti gradskog prostora. Također, nevjerojatno užurban građevinski tempo u posljednjih nekoliko godina dovodi, u nekim slučajevima, do ostvarenja projekata kod kojih sama kvaliteta ostaje po strani. Osim toga, takva neodgovorna izgradnja ima i druge negativne posljedice, kao što su prometno zagušenje, smanjenje javnog prostora ili ekonomski negativne posljedice za grad. Upravo zbog toga nužno je pronaći odgovor na pitanje: kako odrediti razumnu ravnotežu između novih i starih gradskih struktura? Ali, za to je prije svega potrebno sustavno strateško planiranje, koje je u ovom gradu upitno.

U sljedećem ćemo potpoglavlju, putem interpretacije polustrukturiranih intervjuua, detaljnije analizirati uzroke, posljedice i daljnje smjernice za izgradnju visokih poslovnih zgrada, trgovačkih centara i podzemnih garaža.

¹⁷ Znakovito je kako je, primjerice, ekonomski akter (dionik) T. Horvatinčić financijski nositelj čak triju objekata koje smo naznačili kao glavne primjere transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine: centra *Cvjetni* na Cvjetnom trgu, poslovnog nebodera *Hoto Business Tower* u Savskoj ulici i podzemne garaže ispod Cvjetnog trga.

6.4. Urbane promjene u Zagrebu nakon 2000. godine – pogledi ispitanika

U razdoblju nakon 2000. dolazi do akceleracije procesa koji su započeli desetak godina ranije. Zadnji GUP za Zagreb i prije svog donošenja izazvao je mnogo reakcija stručnjaka i javnosti. GUP grada Zagreba donijela je Gradska skupština grada Zagreba na 23. sjednici, 11. srpnja 2003. godine. Odluka o donošenju GUP-a grada Zagreba objavljena je u Službenom glasniku Grada Zagreba broj 14, od 31. srpnja 2003. godine (prema: Svirčić Gotovac 2009: 93). Odmah se mogu primijetiti brojne izmjene i dopune, a povećava se i broj lokacija koje su iz mješovitih prenamijenjene u gospodarske i stambene. Pritom preobrazba grada nije sustavno osmišljena, nisu iskorišteni svi gradski potencijali, a transformacija napuštenih industrijskih pogona provedena je nasumično i bez strategije. Nova stambena područja ostaju neuključena u gradsko tkivo i ne pridonose razvoju urbaniteta grada. Takva je situacija problematična jer se upravo putem takvih preobrazbi trebalo pristupiti, vodeći računa o gradskom tkivu, novom urbanitetu i podizanju kvalitete života (Jukić, Mlinar i Smokvina 2011: 75).

Ova organizirajuća tema nazvana je *Uzroci i posljedice urbanih transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine (primjeri poslovnih tornjeva, trgovačkih centara i podzemnih garaža)*. U nastavku govorimo o tim uzrocima, oslanjajući se na polustrukturirane intervjue. Analizirajući odgovore ispitanika dobivene putem intervjua, nalazimo kako oni ističu, kad govore o uzrocima i posljedicama urbanih transformacija, sljedeće probleme (bazične teme):

- pojavljuje se bespravna izgradnja
- dolazi do disproporcije moći između različitih tipova aktera
- slabi uloga države zbog utjecaja procesa privatizacije
- pojavljuju se fragmentarna rješenja u urbanističkom planiranju
- industriju zamjenjuje tercijarni sektor – trgovina
- razvija se tzv. točkasti urbanizam
- dolazi do “kraja” planiranja i urbanizma.

Budući da su navedene probleme istaknuli stručnjaci pojedinih područja, a povezani su s našim gradom, zadržat ćemo se na njima, pokušati ih elaborirati i vidjeti zbog čega u promišljanju naših ispitanika zauzimaju tako istaknuto mjesto.

Bespravna izgradnja prvi je problem na koji ispitanici u ovom razdoblju (nakon 2000.) ukazuju. Smatraju kako je do nje dolazilo već i tijekom devedesetih, kada je zbog rata u Zagreb pristigao velik broj prognanika i izbjeglica. Navodeći gradske dijelove u kojima je najviše došlo do bespravne gradnje, ističu: dijelove podsljemenske zone, Dubravu i Kozari Bok. I “preizgrađenost”¹⁸ donjozagrebačkih blokova nastala je neplanirano, najčešće putem bespravnih interpolacija unutar blokova. Nakon legalizacije bespravnog tipa izgradnje preizgrađenost je postala legalna, svojevrsno “pravno stanje” na temelju kojeg se ljudima “omogućilo” da staro zamijene novim. Moglo bi

¹⁸ Pod preizgrađenošću podrazumijevamo veliku gustoću izgrađenih objekata na određenom prostoru.

se reći da je time određeni nelegalni objekt postao legalan, nakon čega je zamijenjen novom strukturom koja definitivno preopterećuje cijeli sustav.

Ispitanici mahom napominju kako se oko pitanja bespravne izgradnje do danas ništa nije učinilo, tj. nisu poduzete mjere u smjeru njezina suzbijanja, već se i dalje potiče prenamijena zemljišta i sve veća izgradnja. Evo kako to vide ispitanici.

Događa se da ljudi nadiru i grade u prostor kakvog zatiču (sve je to manje više bespravno). Time naprosto nameću gradskim urbanistima nekakva rješenja što se naknadno donose, pa se ti prostori poslije ubacuju u već gotov plan. Ukratko, kuće se grade bespravno. (P3)

Prostorne i urbanističke planove izrađuju privatne firme, najčešće sastavljene od samo nekoliko zaposlenika, bez struka potrebnih za takav interdisciplinarni posao. Planovi se danomice mijenjaju prema zahtjevima investitora, najčešće tako da se negrađevinska područja prenamijene u građevinska i da se poveća koeficijent izgradnje. (A3)

Javlja se velika *disproporcija moći* između novog aktera, investitora, koji se pojavljuje na urbanoj sceni i osiromašenih dijelova stanovništva u nekim područjima. Kako su osiromašenom stanovništvu potrebna financijska sredstva, prisiljeni su prodavati zemljišta, što omogućava investitorima veći zamah. A kako se uloga države pritom smanjuje, zbog privatizacije raznih institucija, i njezina nadzorna i zakonodavna uloga nestaje. Rezultat – privatni investitori počinju graditi grad prema svojim pravilima, neovisno o državnom zakonodavstvu. Ispitanici su identificirali te probleme.

Ako u nekoj županiji nema novca, a s druge strane je netko s milijunima eura, onda se očito radi o disproporciji moći. I ono što prvo strada je prostor. Netko se povuče a netko uzme novce i svi zadovoljni. (S7)

Nakon Domovinskog rata mijenja se čitav društveni ustroj, prestaje (smanjuje se) uloga države kao osnovnog naredbodavca svemu što se u društvu događa. Rastu uloge tržišta i kapitala koji onda počinju brzo i drastično određivati kompletnu promjenu ne samo društva već i prostora. (S3)

Urbanizam, kao institucija sustavnog planiranja i određenja strategije grada te kao stručna, kontinuirana i samostalna djelatnost, nakon 1990. praktički ne postoji. U to vrijeme dolazi do *ukidanja urbanističkih planova*, što se negativno odrazilo na strategiju izgradnje, odnosno na institucije koje bi se izgradnjom trebale baviti. Istodobno nastupa prva faza poduzetničkih inicijativa, omogućenih navedenim slabljenjem planiranja i urbanizma. Planovi se s jedne strane ukidaju, a s druge se strane ne stvara nova strategija grada. Javljaju se pojedinačni investicijski projekti, fragmentarna rješenja u urbanističkom planiranju, koji vrše pritisak na gradsku upravu i cijeli upravni sustav. Kako nakon 1990. dolazi do prestrukturiranja industrije i prelaska sa sekundarnih na tercijarne i kvartarne djelatnosti, i to će ostaviti duboki trag u gradskom prostoru. Naime, brojna industrijska postrojenja prestaju s radom, dok njihov prostor ostaje neiskorišten, odnosno postaje potencijal za neki novi razvoj. Dio takvih lokacija prenamijenjen je za stanovanje, ali se ipak ne može govoriti o racionalnim zonama preobrazbe jer se planiranje provodi od slučaja do slučaja. Ono što su u osamdeseti-

ma, dakle, predstavljale tvornice, industrija i sekundarni sektor, danas postaje tržište kao tercijarni sektor koji je, zapravo, preuzeo i ulogu upravljača gradom.

Urbanizam je nestao kao kontinuirana, stručna i relativno samostalna djelatnost negdje početkom devedesetih (...). Sve je vakuum. U taj se vakuum ubacuje privatni poduzetnik koji je u stvari pljačkaš, a ne pravi privatni poduzetnik. Planovi su ukinuti zbog čisto ideološke političke odluke dijela stručnjaka i samog Urbanističkog zavoda. Oni su politički servirali ideju da planove treba ukinuti kao reakciju na prethodnu preveliku proizvodnju planova, a uz negativan odnos prema planu općenito. (S1)

Kao što je napomenuto, od 1990. sistemska legitimacija industrije se gubi. U stvari, ona počinje opadati već od sredine sedamdesetih, a zamjenjuje je tercijala – trgovina. Taj tercijarni sklop nameće gradu određene investicijske zahtjeve koji prirodno idu prema zgušnjavanju, opterećivanju i nagomilavanju. Tako se formira intenzivnije tržište i veća zarada. Umjesto industrijskih tvornica dobili smo "tercijarne tvornice". Kada pogledate sadašnju Radničku cestu vidite da je riječ o modelu mišljenja koji je sličan prethodnom – igra se opet vodi iz velikih radnih organizacija, ali je ta igra sada trgovina – tercijara. I jasno je da trgovina dobiva status onih važnih gradskih institucija i ciljeva, dok neke druge gradske potrebe ostaju zanemarene. (S7)

Sljedeći aspekt koji se javlja na području Zagreba, a nakon 2000. godine, jest tzv. *točkasti ili stihijski (lokacijski) urbanizam*. Radi se zapravo o svojevrsnoj negaciji urbanizma (antiurbanizam) jer se izgradnja događa od slučaja do slučaja i ne vodi se računa o cjelokupnom izgledu grada. U ovom tipu urbanizma i izgradnje dolazi i do zanemarivanja odnosa između starih i novih struktura, pri čemu se gubi i komplementarnost gradskih cjelina. "Kraj planiranja" i urbanizma kao takvog znači nepostojanje planiranja kao dugoročnog procesa, na što stručnjaci upozoravaju. Taj aspekt rezultirat će, ako već i nije, pojavom urbanističkog "kaosa" u gradu. Važno je napomenuti i kako smanjenjem urbanističkog planiranja dolazi i do smanjenja javnog interesa, pa neki ispitanici napominju da se obje sintagme (javni interes i urbanističko planiranje) zapravo povezuju s bivšim sistemom i zato smatraju "zastarjelima".

Smatram izostanak sustavnog planiranja lošim urbanizmom. To je parcijalno, točkasto planiranje. Mi smo radili neke prometne studije za neke gradske četvrti (...). Svi imaju shopping centre, pa zašto ne bismo i mi onda razvili shopping centre. A to je isto tako točkasto planiranje. Potrebna je komplementarnost planiranja. Planiranje (prostorno-prometno planiranje) je sigurno najslženiji i najizazovniji (najkreativniji) planersko-inženjerski posao, zato što vi tu morate imati jedan cijeli dijapazon znanja, ne možete planirati ako samo znate jedan dio. (IP4)

Želi se stvoriti nekakva dugoročna vizija razvoja grada i u tom smislu moguće je i vjerojatno da neka područja moraju biti žrtva potrebna za ekonomski razvoj grada, dok veći dio područja treba biti zaštićen. No, s obzirom da ne postoji takav plan, već se točkasto provode projekti, onda je svaki projekt problematičan. Oko svakog projekta se sukobljavaju grad i udruge, jer nemamo dogovor koja područja će služiti kojoj svrsi. GUP ne funkcionira nikako. (IP1)

Posljedice stihijskog tipa planiranja već su vidljive na urbanim strukturama grada, a najprisutnije su na trima navedenim tipovima primjera: (a) poslovnim tornjevima; (b) trgovačkim centrima; (c) podzemnim garažama. Ispitanici su te primjere analizirali kroz njihove uzroke te pozitivne i negativne posljedice.

a) Poslovni tornjevi

Suvremene rasprave o strategiji gradova zahvaćaju dva različita razvojna puta (Šaban 2006). Prvi je *uniformnost* koja se javlja kao posljedica gubitka lokalnog identiteta i brisanja lokalne kulture. Drugi je *homogenizacija*, prisutna kao neizbježna, ali i autentična ekspresija novih globalnih uvjeta. Do tih dvaju procesa dolazi pojavom masovne potrošnje koja sa svoje strane utječe i na arhitekturu. Zašto uniformnost? Kako suvremenu zgradu određuju moderna tehnologija i arhitektura, pri čemu sve češće dolazi do gubljenja identiteta (uniformnost), to će posljedično utjecati i na izgled grada. To se može vidjeti na primjerima kojima ćemo se pozabaviti u nastavku.

M. Hrčić (1988) smatra kako su identitet i karakter gradskoga prostora te njegova "mentalna organizacija u strukturu slike", koja omogućava orijentaciju u prostoru i vremenu, bitni za samu spoznaju grada. Pitanje prepoznavanja i identiteta prostora, njegove čitljivosti i integracije u "misaonu sliku" treba biti objektom deskripcije i kodifikacije. U Zagrebu su pod globalizacijskim utjecajima (što će se vidjeti na primjerima) sve prisutniji procesi *cityzacije*, pa usto i gradski identitet dolazi u pitanje.

Primjeri urbanih transformacija na koje ćemo ukazati u našoj organizirajućoj temi ne mogu se definirati isključivo kao primjeri urbane obnove, regeneracije i revitalizacije u svom izvornom obliku. Oni su, prije, primjeri onoga što se kao urbana obnova, regeneracija i revitalizacija danas u Zagrebu predstavlja građanima, a u nekim slučajevima i kao njihov (javni) interes. Riječ je o sporadičnim i parcijalnim intervencijama u prostor, bez strateškog planiranja ili uzimanja u obzir prostornog konteksta.

Nadalje, ukazat ćemo na neke uzroke, posljedice i smjernice primjera izgradnje, koje se također promatraju kao bazične teme. Ponajprije, to je visoka poslovna izgradnja ili poslovni tornjevi, kao što su *Hoto Business Tower*, *Zagreb Tower* ili *Eurotower*. Najprije se postavlja pitanje zašto se neboderi grade na određenim mjestima, a zatim se ukazuje na neke pozitivne i negativne posljedice takvih građevinskih produkata (struktura). Neki autori (Pegan i Jukić 2001) primjećuju kako u centralističkim sustavima urbanizam i prostorno planiranje postaju instrumentima ozakonjenja grandioznih projekata, onih koji nisu utemeljeni na stvarnim potrebama i u kojima je stvarna vrijednost projekata precijenjena, gospodarski nedovoljno opravdana i neprihvatljiva mogućnostima društva.

Govoreći o uzrocima visoke izgradnje ispitanici najčešće spominju sljedeće razloge:

- interesi investitora/kapitala
- potreba za prikazivanjem visoke izgradnje kao statusnog simbola (simbola moći) i želja za predstavljanjem Zagreba kao velegrada
- anomičan i nesustavan proces planiranja.

Na prvome se mjestu spominju interesi investitora i kapitala (to smo ranije vidjeli kod slučaja trgovačkog centra *Cvjetni* na Cvjetnom trgu). U tim se slučajevima naglašava kako je ponekad kapital dominantniji od planiranja te kako se neboderi zapravo grade stihijski. U primjeru *Hoto Business Towera* u Savskoj ulici ispitanici primjećuju promjene u načinu planiranja od osamdesetih godina do danas. Prije su interese u prostoru definirali planovi, dok sada to čini investitor.

Mislim da su uzroci svih ovih primjera (trgovački centri, neboderi, garaže, trgovci) želja da se prikupljeni kapital oplodi. Interes investitora je da umnoži broj katova i da ih iznajmi, tako da tu nema kontrole visine niti gabarita. (S2)

Zanimljivo je, kada promatramo *Hoto Tower* na Savskoj, kako se dopušta investitorima da definiraju interese. U osamdesetima i ranije bila je nezamisliva gradnja na zajedničkoj trasi. Sada se krše ta jasno definirana pravila. Ovdje je zgrada ušla u prostor željeznice na manje od dva metra, što je nedopustivo. (P2)

Drugi uzrok visoke izgradnje, na koji ispitanici upućuju, jest želja za predstavljanjem Zagreba kao velikoga grada, pri čemu izgradnja nebodera simbolizira njegov status i moć. Kao posljedica te želje, dolazi do guste izgradnje visokih poslovnih nebodera koji pokazuju ekonomski prosperitet korporacije ili pojedinaca, dok je zajednica u drugom planu (Galović 2004). Treći je uzrok anomičan i nesustavan proces planiranja poslovnih zgrada i visokih građevina u Zagrebu. U primjeru *Hoto Business Towera*, *Zagreb Towera* i *Eurotowera* investitori su iskoristili postojeću situaciju, došli do zemljišta i iznudili što grandiozniju izgradnju. Ispitanici napominju kako nije pitanje treba li uopće graditi, već naolikoj parceli i s kakvim pratećim sadržajima.

Uzroci su možda u tome što se Zagreb želi u svom fizičkom identitetu predstaviti kao veliki grad, pa onda dolazi do gradnje poslovnih tornjeva koji su karakteristični za sve velike gradove na svijetu. (S6)

Svi tornjevi su rezultat anomičnog procesa planiranja koji ne gleda prostor u kontekstu regionalne i nacionalne odgovornosti grada Zagreba. To je to projektno/točkasto planiranje koje akomodira zahtjeve suvremene ekonomije. Maksimalno akomodira zahtjeve trenutka. Ne stvara lokalnu sinergiju. Stvara projektne efekt, investicijski zamah, ali ne lokalnu sinergiju. (E3)

Zatim, negativne posljedice visoke izgradnje u prvom su redu sljedeće:

- utjecaj na vizuru (*skyline*) grada
- neadekvatna infrastrukturna rješenja, kao što je smanjenje pješačke zone ili prevelika gustoća prometa
- dugoročna financijska neisplativost za grad
- zagušenje i preizgrađenost pojedinih dijelova grada.

Utjecaj na "horizont grada" prva je negativna posljedica do koje dolazi ovakvom izgradnjom jer tornjevi mijenjaju dotadašnju vizuru grada. Ipak, važno je napomenuti kako ta posljedica ne mora u svim slučajevima biti nužno negativna. Druga posljedica odnosi se na neadekvatna infrastrukturna rješenja. Naime, pri gradnji se nije vodilo

računa o ostalim infrastrukturnim elementima (osim nekoliko stotina parkirališnih mjesta), potrebnim za njihovo optimalno funkcioniranje. Zatim, premda se izgradnjom garaža jamčila veća mobilnost u centru, rezultat je preopterećenje gradskih cestovnih prometnica, što sa svoje strane nosi nepoželjne efekte za okoliš.

Uglavnom su ti visoki objekti kasnije poluprazni. Nitko ne razmotri unaprijed pritisak na infrastrukturu, na podzemne instalacije, kanalizaciju, vodovod, silnu potrošnju energije na grijanje, liftove (...). O tome se ne razgovara nego je u tom trenutku prioritet kupiti što jeftinije građevinsko zemljište i podignuti što više volumena uvis. Ponavljamo pogreške koje su u razvijenom svijetu ljudi radili prije 100 ili 200 godina. (A5)

To se najbolje vidi na Hoto tornju, gdje je izgubljen javni prostor. Tamo su nekakve stepenice, parking, ne možete proći kroz to. Ta zgrada je morala biti smještena više unutra, jer je uzurpirala javni prostor. Dogodilo se sve ono što se u gradu ne bi smjelo dogoditi i što nikad nije bila tradicija u planiranju grada – jednom se investitoru išlo na ruku nauštrb građana i javnog prostora. (A2)

Negativna posljedica, na koju ispitanici također upozoravaju, je dugoročna financijska neisplativost za grad. Napominje se kako investicije nisu loše same po sebi, no kako ipak moraju biti stavljene u određene okvire. Ako su okviri ispravni, profit će možda biti i manji, pa će i grad zaraditi manje, ali će gradnja biti kvalitetnija, a time i dugoročno višestruko isplativija. Na kraju, ispitanici napominju zagušenje određenih dijelova grada i "preizgrađenost", do koje dolazi izgradnjom poslovnih nebodera.

Pitanje je zašto se neboder gradi (...). To sigurno nije jeftina investicija. U konačnici je to pitanje tržišta. Tko stanuje u tom neboderu? Ne razmišlja se ne bi li možda na tom mjestu nekakva niža gradnja bila neusporedivo primjerenija. (A1)

Kažu da je grad bez nebodera provincijski grad. Grad se iz aviona mora vidjeti kao hrpa nebodera. To je američki model. To je nepotrebno. Toga nema u europskim gradovima. Londonski City je nešto drugo. Ali u povijesna središta gurati nebodere i velike strukture (...). Kako je krenulo, mislim da će se to za 20 godina smatrati posve normalnim. (S4)

S druge strane, od pozitivnih posljedica izgradnje spominje se: pristupačnost radnom mjestu, ponuda stambenih i poslovnih prostora, moderniji izgled grada te obnova komunalne mreže i infrastrukture. Postoje također mišljenja kako je visoka poslovna izgradnja prihvatljiva iz razloga racionalnosti poslovanja, pogotovo ako se gradi u područjima gdje može pridonijeti koheziji urbane svakodnevnice.

U prvi su mah veliki poslovni centri dočekani kao mogućnost parkiranja, jer to centar grada nema. (P3)

Pozitivne su strane izgradnje navedenih poslovnih objekata (Hoto Business Tower, Eurotower, Zagreb Tower) ponuda stambenih i poslovnih prostora, ljepši i moderniji izgled grada, obnova komunalne mreže i infrastrukture, kvalitetnija ponuda usluga. (IP3)

Ciljevi koji se postavljaju pri izgradnji u gradu općenito, pa tako i na nebodere, moraju biti objektivni, primjereni mogućnostima vremena i orijentirani na zaštitu prostora, a

ne na podilaženje tržišnim zahtjevima i pomodnim pokretima (Pegan i Jukić 2001: 54). Smjernice koje ispitanici u tom smislu navode, a u vezi s izgradnjom nebodera, su sljedeće:

- dislociranje visoke izgradnje iz centra grada
- klasterizacija (nakupljanje) visokih zgrada
- pravna regulacija za njihovu izgradnju i planiranje.

Ispitanici smatraju kako neboderi automatski označavaju i pojačani promet te ih je stoga bolje maknuti iz centra grada. Naredni se prijedlog nastavlja na prethodni, a radi se o tzv. "klasterizaciji" visokih zgrada, izdvajanju nebodera na jedno, za njih predviđeno mjesto i stvaranju nove vizure, ugođaja i gradskog duha. Napokon, bitna je i pravna regulacija izgradnje, pri čemu su potrebni strogi kriteriji za izgradnju nebodera (visokih poslovnih zgrada).

Kada bih morala birati bila bih za klasterizaciju, dakle za to da se ti neboderi izdvoje na jedno mjesto. Kada ima puno nebodera na jednome mjestu onda oni predstavljaju neki drugi lik grada. Nasuprot tome, kada se oni samo ubacuju među stare strukture onda stare strukture izgledaju jedno, bijedno i ništavno, a neboderi strše i kvare pogled na druga mjesta. (S3)

Nisam za to da se zabrani visoka gradnja, ali ona se mora izvoditi po vrlo strogim kriterijima. Pod pritiskom politike iz 2003. dozvoljena je gradnja viša od osam katova. To je bio pritisak profita, a ja sam za to da se stručnim planiranjem odrede prostori i gabariti gradnje. (S1)

b) Trgovački centri

U skladu s konceptom konzumerizma, koji se pojavljuje u modernom dobu, neki autori (Koolhaas 2002) smatraju kako se danas sve ljudske aktivnosti svode na kupovane. Prije se, napominje, kupovanje događalo u gradu, da bi se naposljetku grad počeo događati unutar kupovanja. Prema P. A. Toeru (1997), gradovi počinju sve više sličiti jedan drugome, što navodi na pogrešan zaključak da su se kulturne osobitosti, identiteti i razlike izgubili u globalizacijskom procesu. Zapravo se, prema njemu, oni nisu izgubili, nego su, naprotiv, postali opće prepoznatljivi i dostupni svima. Danas cijeli svijet može promatrati djela jedne osobe i svi ljudi mogu promatrati djela cijeloga svijeta. Primjeri uniformiranja grada u smislu prepoznatljivosti su, uz visoku izgradnju, upravo trgovački centri.

U užemu gradskom središtu Zagreba je od 1999. nastalo više trgovačkih centara: *Importanne galerija*, *Importanne centar*, *Kaptol centar*, *Prebendarski vrtovi*, *Branimir centar* i, posljednji, centar *Cvjetni* na Cvjetnome trgu. Evo koje uzroke nastanaka tih trgovačkih centara, kao prve, navode ispitanici:

- prodor konzumerizma
- privatni interes investitora
- nepostojanje strategije izgradnje grada.

Kao i u primjeru visoke poslovne izgradnje, ispitanici među osnovne uzroke izgradnje brojnih trgovačkih centara ubrajaju prodor konzumerizma, interese investitora te nepostojanje strategije za izgradnju i smještaj trgovačkih centara. Spominje se i negativna uloga gradonačelnika koji nije vodio dovoljno računa o javnim interesima, već je isključivo podupirao interese investitora.

Uzrok je prodor “neoliberalnog” konzumerizma i omasovljenog podilaženja primitivnoj psihologiji “nouveaux riches” imagea. Umjetno se stvaraju “nove” potrebe uz okrupnjavanje trgovačkih sustava. (A6)

Nikakve strategije izgradnje trgovačkih centara nije bilo i nema je. Svaki investitor zastupa samo svoje uske profitne interese u kojima Grad ne afirmira svoje potrebe. Kod spomenutih centara Grad nije imao svoje zahtjeve i nije iskoristio investiciju za realizaciju još nekih potrebnih sadržaja, koji su mogli biti realizirani u sklopu tih centara. Grad, odnosno GUP, je imao svoju koncepciju prometa i rasporeda javnih garaža. No, gradonačelnik je radio po svome i isključivo u interesu investitora. (A3)

Nakon razloga izgradnje trgovačkih centara, ispitanici navode i nekoliko negativnih posljedica koje je takva izgradnja izazvala:

- promjena u životnom stilu stanovnika (“urbano siromaštvo”), kao i novi gradski prostor koji je, uz ostalo, doveo promet u centar grada
- redukcija i nestajanje trgovina u centru grada
- neiskorišteni ili zapušteni industrijski ili trgovački objekti (novi mogući *brownfieldsi*) koje će trebati obnoviti zbog kolapsa trgovačkih centara, a do čega dolazi zbog njihova sve većeg broja
- uniformiranje izgleda grada.

Promjena u životnom stilu stanovnika, na što je utjecao novi gradski prostor koji u sebi sadrži i podzemne garaže, prva je negativna posljedica trgovačkih centara. Ispitanici upozoravaju na tzv. urbano siromaštvo koje izgradnjom takvih urbanih kompleksa može izaći na vidjelo, a koje će najvjerojatnije u budućnosti biti “sanirano”. Druga negativna posljedica izgradnje trgovačkih centara svakako je nestajanje malih trgovina u centru grada. Prema odgovorima ispitanika možemo uvidjeti kako dolazi do postupnog uništavanja opskrbe infrastrukture malih neovisnih poduzetnika i dotadašnjeg kvalitetnog zadovoljavanja realnih građanskih potreba. To, naravno, negativno utječe na način življenja jer se sada za kupnju i najelementarnijih potrepština treba odlaziti u trgovačke centre udaljene nekoliko kilometara, dok su se nekadašnje male trgovine nalazile u svakome bloku.

Sljedeća su posljedica mogući novi *brownfieldsi* (propala i uništena područja) koja će trebati obnoviti.

Što se događa s urbanim siromaštvom koje je tako vidljivo kada radite veliki projekt poput Life style centra? Uzgred, možda niste znali da se siromašni stanovnici New Yorka nisu smjeli pojavljivati na javnim prostorima, ma koliko ona bila “javna”? A ako bi se i našli na takvim prostorima policija ih je mogla legitimirati i udaljiti s njih. Sigurno je da

centar Cvjetni neće trpjeti beskućnike u svojoj sredini. Sustav će sigurno utjecati na to da se taj kompleks očisti od prebivališta beskućnika. (E i A1)

Vidi se da pojedini dućani u centru sve lošije posluju. Sada imate ugostiteljstvo i "ugostiteljstvo". Sve drugo zapravo nestaje. To ne može biti socijalno i ne vodi općem dobru. Može li se to malo usporiti? Možda. Da li se može sasvim izbjeći? Ne vjerujem. (A1)

Prevelika izgradnja shopping centara dovest će do njihovog propadanja i onda će nastati novi "brownfieldi". To je tendencija u nekim velikim svjetskim gradovima i to je izvjesno. Neki će morati odumrijeti. To se već događa u Europi, Americi i posvuda. (E2)

Posljednja negativna posljedica na koju se upozorava je uniformirani izgled grada. U tom kontekstu javlja se pitanje koje smo već ranije naznačili: što je identitet prostora koji čini neko mjesto posebnim i prepoznatljivim? To je pitanje od ključnog značaja za doživljaj takvog grada. Ispitanici napominju kako se uvođenjem trgovačkih centara, pa još k tomu i s američkim nazivima, identitet prostora nepovratno gubi.

Stvar koju ljudi ne shvaćaju, vezano uz trgovačke centre, jest da je to nama donekle nametnuto. Nametnuto je i Europi, jer naziv Avenue Mall govori sve. Mislim da se s takvim simbolima prenosi kompletan američki koncept trgovine i da to znači svojevrsnu amerikanizaciju našeg društva. Ljudi ne shvaćaju da to utječe na promjenu načina života kod nas. (...) Svi kažu da je to neizbježno. Nije ako smo svjesni onoga što nam treba. (PU3)

Od pozitivnih posljedica izgradnje trgovačkih centara u prvom se redu spominje obnova grada (ili regeneracija). Regeneracija je prisutna, barem parcijalno, u ostvarenju nekih trgovačkih centara, poput *Importanne centra* i *Kaptol centra*. Neki trgovački centri (*Importanne galerija* i *Branimir centar*) smatraju se lošijim primjerima urbane obnove, no prethodna dva imaju određene društvene funkcije koje su pridonijele revitalizaciji grada.

Kaptol centar je pridonio revitalizaciji jer je u njegovom slučaju urbanizam još u granicama održivosti. Smatram da je imao i revitalizacijski učinak. A za *Importanne centar* isto mislim, jer je otvorio pješački prolaz između novog i starog Zagreba, odnosno Donjega grada, čime je proizveden javnosektorski pomak. (E3)

Istaknuo bih centar Kaptol kao primjer pozitivne prenamjene zemljišta. Ponudio je blizu centra grada trgovačku i zabavnu funkciju. (GiD2)

Jedna od glavnih smjernica za daljnju izgradnju trgovačkih centara jest, prema ispitanicima, njihovo lociranje izvan gradskog centra, odnosno na obodu grada. Također, prijedlog predstavlja i nužnost stvaranja gradske strategije koja bi, između ostaloga, odgovarala na pitanja gdje i kako se trgovački centri trebaju graditi na način da ne utječu na gradski identitet ili dovode promet u centar.

Trgovački centri su jake atraktivne točke u centru grada, ali pitanje je da li se oni još trebaju graditi ili ih je dovoljno. Oni doduše privlače veliki interes i promet, ali i isto tako i garaže u centar grada. (S2)

Budući da više nemamo urbanizma, možemo govoriti o neplanskoj izgradnji u samom središtu grada, ali s obzirom da nemamo kvalitetno urbanističko planiranje, propustili smo i veliku priliku da kvalitetno urbanistički i arhitektonski uđemo u prigradske zone grada i da onda tamo gradimo kvalitetna naselja. A u tome bi bili i poslovni centri i trgovački centri. (PU1)

c) Podzemne garaže¹⁹

Razmotrimo i treći primjer urbane promjene u suvremenom Zagrebu – izgradnju podzemnih garaža u središtu grada. Primjećuje se kako je novi europski trend upravo smanjenje prometa u centru grada, a kod nas se događa sasvim suprotno. Naime, dok se u velikim europskim gradovima inzistira na povlačenju prometa iz centra, kod nas se promet dovodi u centar izgradnjom velikog broja podzemnih garaža.

Uzroci izgradnje podzemnih garaža u centru Zagreba su, prema ispitanicima, sljedeći:

- problem prometa u gradu Zagrebu koji izaziva neorganiziranost javnog prijevoza
- interes investitora
- podzemne garaže kao svojevrsna posljedica trgovačkih centara.

Prvi spomenuti uzrok odnosi se na širenja prometne infrastrukture u gradu Zagrebu, bolje rečeno na nestrukturiranost prometa, što se pokušava riješiti gradnjom podzemnih garaža. Drugi uzrok su, kao i u dvama prethodnim primjerima urbanih promjena (neboderi i trgovački centri), interesi investitora, tj. prema odgovorima ispitanika svojevrsna “špekulacija kapitala”. Treći je uzrok gradnje taj što su garaže izravna posljedica izgradnje trgovačkih centara. Time je krug zatvoren.

Ako imate dobar javni prijevoz, ako imate metro, na rubu grada terminale gdje ostavljate automobile pa dolazite javnim prijevozom u grad, i ako to sve dobro funkcionira, onda nemate veliku potrebu za garažom. Ako to sve nemate, onda je jedina mogućnost da dolazite automobilom u središte grada i parkirate u javnoj garaži. (A2)

Garaže su posljedica intenzivnog porasta motorizacije (i stanovništva), u odnosu na nepromijenjene kapacitete prometnog sustava, te koncentracije urbanih sadržaja u staroj jezgri. I naravno, špekulacije kapitala. (A6)

Od negativnih posljedica izgradnje javnih garaža spominju se:

- prevelike gužve i zagušenje u gradskom centru
- prevelika gustoća prometa
- smanjenje javnog prostora
- urbanizam “unazad” koji podrazumijeva ponavljanje grešaka drugih gradova.

Prevelike gužve i prometna zagušenja u gradskom centru prva su negativna posljedica izgradnje javnih garaža, a to smo već opazili i kod visoke izgradnje. Posljedica je takvih interpolacija u grad povećana prometna zakrčenost, pa ispitanici napominju

¹⁹ U tekstu se govori u prvom redu o podzemnim garažama, ali treba napomenuti kako u javne garaže spadaju i nadzemne garaže, izgrađene u više katova.

kako su zbog toga mnogi europski gradovi maknuli javne garaže iz gradskog središta. Također napominju kako je u zadnjih dvadesetak godina u prostornim planovima zacrtano da se u Donjem gradu ne smiju graditi javne garaže. To ne isključuje gradnju garaže kvarta ili garaže zgrade, nego upozorava na opterećenje prometa u užem gradskom središtu, što se može vidjeti na primjerima javnih garaža kao što su javne garaže na Cvjetnom trgu i u *Importanne galeriji*. Centar grada trebao bi biti u što većoj mjeri pješačka zona te bi se pješačka zona i javni prostor generalno trebali što više proširivati, a ne sužavati, do čega dolazi ako se u njemu grade javne garaže. Umjesto pješačke zone, javni se prostor tada pretvara u prometni kaos.

Izračunato je da na svako parkirno mjesto tijekom 10 sati (od 8 do 18 sati) prosječno dolazi i odlazi između 3 i pol i 5 automobila. Dakle, ako garaža ima 500 parkirnih mjesta, u njoj će tijekom dana biti otprilike 2000 ulazaka i izlazaka. To bez sumnje jamči prometni kolaps u opterećenim ulicama. (IP1)

Od Glavnog kolodvora do Ilice i recimo od Republike Austrije do Draškovićeve, tu nemaju šta raditi garaže. To je krajnji rub gdje bi ih trebalo dozvoliti. (GiD3)

Posljednja negativna posljedica koju ispitanici navode jest tzv. "urbanizam unazad", tj. ponavljanje grešaka drugih gradova, problema koji su u tim gradovima već riješeni. Spominje se primjer Londona gdje se vrlo skupo naplaćuje ulazak u centar grada automobilom, kako bi se destimulirao ulazak prometa u centar. Time se u velikoj mjeri smanjila gužva u centru grada. Kod nas se događa obrnuti primjer odnosa prema prostoru jer politički i ekonomski akteri zagovaraju "napredak" do kojeg dolazi izgradnjom podzemnih garaža.

Ako to ne želite onda ste protiv napretka, protiv kapitala, vi imate socijalistički mozak i ne shvaćate kako je dobro da se investira u nešto tipa podzemne garaže. To je dobro za napredak zemlje, inače samo kočite razvoj. To je ta priča koja se prodaje, a protuargumente oni uopće ne žele slušati. (PU3)

Ne razumije se da se stvari događaju u vremenskom horizontu. Da se nešto smjelo u Beču 1970. godine kada je izgrađena garaža kod opere, jer je tada to bilo moda. A danas se to u Beču više ne bi napravilo. Mi dakle imamo "urbanizam unazad". Mi proizvodimo bečko rješenje od prije 30 godina, koje su oni sami u međuvremenu odbacili. (E3)

Pozitivna strana izgradnje podzemnih garaža sastoji se u tome što su one kvalitetnije i kulturnije rješenje od uličnih parkirališta. Neki stručnjaci smatraju kako je ipak potrebno napraviti određen broj podzemnih garaža, ali s ograničenim brojem mjesta, nad kojima bi bile terase, što bi proširilo javni prostor.

Europski gradovi tu nisu isključivi. Garaže mogu biti u pješačkoj zoni, ali ne velikog kapaciteta. To su garaže do maksimalno 300 parkirališnih mjesta čime se problem drži pod kontrolom. One su puno kvalitetnije i kulturnije rješenje nego ulična parkirališta. To radi većina europskih gradova. Ja mislim da bi Zagreb trebao promet s ulica staviti u blokofske garaže. Zašto se ti prostori onda ne bi uredili, a iznad stavile terase da daju živost gradu? (IP3)

Devedesetih se godina već napominjalo da kvalitetu povijesnog središta Zagreba snižava višesatno parkiranje posjetitelja i zaposlenih. Rješenja su već tada išla u nekoliko pravaca: izgradnja novih prostora za parkiranje i garažiranje s većim kapacitetom izvan povijesne jezgre, poboljšanje javnog gradskog prometa, poboljšanje gradske strukture i urbanizacija novih gradskih naselja. Spominjale su se i administrativne mjere, kao ograničavanje vremena parkiranja (Dakić i dr. 1989). Danas ispitanici predlažu sljedeće smjernice:

- promjenu u preferenciji stanovnika iz individualnog u javni promet
- poboljšanje javnog prometa
- komplementarna rješenja za grad, vezana uz javni i privatni promet
- prebacivanje podzemnih garaža na rub/obod grada
- javne garaže kao posljedicu sustavne prometne politike Grada.

Prvi se prijedlog odnosi na promjenu u percepciji stanovnika glede prometovanja gradom. Potrebno je stvoriti naviku žitelja grada da koriste javni promet (tramvaj, autobus, a u zadnje vrijeme i taksu, koji je danas daleko jeftiniji nego ranije), a izbjegavaju osobne automobile. Ali, bez poboljšanja javnog prometa to se neće dogoditi, kao što se ni problem zagušenja grada osobnim automobilima neće riješiti gradnjom podzemnih garaža u centru grada.

Nisam za veliki broj garaža u samome gradskom središtu zato jer ukoliko se prometna infrastruktura poveća, povećat će se i vjerojatnost da će dolaziti još više automobila u gradsko središte. Jednostavno je potreban "mentalni skok" s jedne vrste prometnih rješenja na druga. (E2)

Podzemnim garažama sigurno nije mjesto u središtu grada već na gradskom obodu. Središte grada mora biti pretvoreno u pješačke zone, a to znači jačanje javnog prometa, što je kod nas još uvijek problematično. (PU2)

Upozorava se na nužnost komplementarnih rješenja, što je vezano uz javni i privatni promet, jer se jedno ne može rješavati bez drugoga. Parcijalno ubacivanje garaža u pojedine gradske dijelove ne rješava probleme, već ih multiplicira. Nadalje, ispitanici ističu da bi podzemne garaže trebale biti na rubu/obodu grada i što manje komercijalizirane. Odatle bi stanovnici dobro organiziranim javnim prijevozom trebali dolaziti u centar. Na kraju, ističe se potreba da javne garaže budu posljedica prometne politike grada, takve koja trenutno ne postoji, a trebala bi biti striktno određena kao i u prethodnim primjerima visoke izgradnje i trgovačkih centara.

Problem garaža je problem šire infrastrukture Zagreba i povezan je s organizacijom javnog prometa (...). To bi, dakle, trebalo rješavati komplementarno (...). Grad treba promatrati kao cjelinu koja kao takva mora funkcionirati. Dobro je rješenje po meni ono koje nudi usklađenost. (S6)

Koliko ja znam, nekada se nastojalo da se javne garaže grade na obodu grada. To je sustavno rješenje. Ljudi koji ne žive u Zagrebu došli bi svojim automobilom do neke točke na rubu grada, a dalje bi koristili javni prijevoz. (EiA3)

Zaključimo ovu temu s konstatacijom kako navedeni primjeri urbanih transformacija (visoka izgradnja, trgovački centri i podzemne garaže) nisu, prema mišljenju ispitanika, reprezentativni za urbanu obnovu grada Zagreba u njezinu izvornom obliku. Oni predstavljaju onu sliku zagrebačke urbane obnove koju definira stihija, nepotpunost i proizvoljnost. Takav način izgradnje i objekti njome obuhvaćeni, smatra se, zrcale i šire stanje u društvu, ono što uzrokuje katastrofalan odnos prema prostoru. Istom onom prostoru za koji se ponosno tvrdi kako je “najveća vrijednost Hrvatske”.

Ne čine mi se reprezentativni za urbanu obnovu (objekti urbane transformacije) jer nisu posljedica strategije dovršavanja grada. Sve se gradi od slučaja do slučaja, a ne kao posljedica jasnog plana urbane obnove svih gradskih prostora. (A3)

Ovi primjeri zapravo nemaju veze s urbanom obnovom. Urbana obnova je prepoznavanje vrijednosti ambijenta i njegovo obnavljanje u smislu uporabne i funkcionalne vrijednosti. (S2)

Zaključimo kako je globalna tema – *Neplanirani i stihijski projekti prevladavaju u Zagrebu nakon 2000. godine* – komplementarna organizirajućoj temi *Uzroci i posljedice urbanih transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine* (primjeri poslovnih tornjeva, trgovačkih centara i podzemnih garaža). Svim spomenutim projektima, dakle, ispitanici kao zajedničku točku navode njihovu neplaniranost i proizvoljnost. U pojedinim slučajevima nebodera i garaža te u slučaju projekta na Cvjetnom trgu radilo se o transformacijama i interpolacijama gdje je postojala direktna povezanost između političkih i ekonomskih aktera (investitora). U drugim je slučajevima to manje vidljivo ili interesna sfera investitora nije sasvim jasna, no, svejedno, radi se o neosmišljenim i nesustavnim projektima koji, kao takvi, imaju mnoge štetne posljedice za grad. U primjeru visoke gradnje možemo primijetiti neadekvatna infrastrukturna rješenja ili prometno zagušenje nekih dijelova grada. Kod trgovačkih centara, pak, nestanak lokalnih dućana i dovođenje prometa u centar.

Ako pogledamo procjenu ranijih autora, stupanj demokratičnosti (vidi str. 109–110 kod prijeloma) koji mora postojati u urbanoj obnovi uspoređen sa stupnjem demokratičnosti koji smo utvrdili na primjeru Zagreba, možemo primijetiti kako nijedna od sljedećih točaka nije uvažena. To se prije svoga može iščitati iz sljedećih tvrdnji:

1. Projekt se ne bavi javnim dobrom, događa se upravno suprotno – javno dobro ne uzima se u obzir pri procjeni projekta, već samo javni interes.
2. Ne postoje forumi na kojima ljudi mogu izraziti svoje preferencije i modificirati ih ovisno o tuđim argumentima, jer ne postoji javna debata te vrste.
3. Javne rasprave, koje bi se trebale organizirati prije donošenja odluka o projektu, često su samo formalne ili potpuno nepostojeće.
4. Odluke donesene na javnim raspravama nisu glavni čimbenici u donošenju političkih odluka, već se one donose u sprezi s ekonomskim akterima.

Iz navedenih tvrdnji proizlazi kako je stupanj demokratičnosti u ostvarenju urbane obnove u Zagrebu vrlo nizak, čak nepostojeći. Odgovore za takvo stanje dijelom možemo naći i u visokom stupnju "nelinearnosti" do kojeg dolazi u prijelazu iz socijalizma u kapitalizam. Prema nekim autorima (Županov 2002: 129–130), u Hrvatskoj je stvoreno stanje tzv. "polumodernizma". Moglo se očekivati kako će se nakon sloma socijalističkog sistema nove upravljačke elite umjeti suočiti s dovršenjem procesa modernizacije, tj. s prelaskom iz naslijeđene "polumodernosti" u "potpunu modernost", ali to se nije dogodilo. One su uklonile neke institucionalne prepreke razvoju tržišne ekonomije i privatnog poduzetništva, ali su se olako upustile u "deindustrijalizaciju", tj. zatvaranje i devastaciju onih poduzeća koja su se mogla rekonstruirati i održati na tržištu. Također, nisu učinile ništa u vezi s "revitalizacijom" administracije. Takvi "propusti" svakako su doprinijeli smanjenju ili nedosezanju potrebne demokratičnosti, kako u kontekstu urbane obnove, tako i šire.

Usporedimo li pozitivne i negativne aspekte visoke gradnje, koje smo u prethodnom poglavlju naveli, možemo zaključiti – od negativnih aspekata ispitanici su u svojim odgovorima naveli sve aspekte, osim sljedećih:

1. zakazivanje gradskih struktura (ipak, na to ispitanici upozoravaju isticanjem nepostojanja sustavnog planskog odnosa prema gradu);
2. angažiranje nepoznatih arhitekata koji udovoljavaju željama investitora (o tome će biti više riječi u posljednjem poglavlju, gdje se ispitanici konkretnije osvrću na arhitektonsku struku i njezin doprinos u zadnjem desetljeću);
3. neusuglašenost urbanista (što se također može uvrstiti u složeniji problem neplanskog odnosa prema gradu);
4. nedovoljna informiranost građana i struke (što omogućava novim investitorima netransparentnost pri poslovanju). O nedovoljnoj informiranosti građana i struke, i odgovorima ispitanika u vezi s time, govorili smo u poglavlju u kojem se raspravljalo o ulogama pojedinih tipova aktera. Stoga možemo sa sigurnošću pretpostaviti da se to odnosi i na slučaj izgradnje visokih zgrada.

Što se pozitivnih aspekata tiče, ispitanici također spominju sve navedeno osim profita (spominje se upravno suprotno, manjak zarade za grad). Prilagođavanjem standardima održivog razvoja može se primijetiti kako ni "zelena" gradnja još nije zaživjela u većoj mjeri. Možda zbog toga ni na taj aspekt ispitanici nisu ukazivali u većoj mjeri.

I u primjeru trgovačkih centara navodili su se svi pozitivni i negativni aspekti koje smo spomenuli u prethodnom poglavlju, osim smanjenja javnog prostora. U ovom slučaju to zapravo može značiti nestanak javnog prostora ili pojavu novog javnog ("pseudopublika") prostora. Neki su se trgovački centri u tom kontekstu spomenuli kao pozitivni primjeri urbane regeneracije i revitalizacije, primjerice *Kaptol centar* koji je stimulirao i nove kulturne sadržaje, poput koncerata, kina i izložbi, a i lokacija mu je prihvatljiva i povoljna za grad.

Što se tiče podzemnih garaža, navode se sve negativne posljedice koje smo spomenuli u prethodnom dijelu rada, kao i prijedlozi za daljnju prometnu politiku. Spominje se i jedan pozitivan aspekt, a to je kvalitetnije i kulturnije rješenje za grad od uličnih

gradskih parkirališta te mogućnost izgradnje podzemnih garaža s uređenim javnim prostorom iznad njih.

Svi se ovi primjeri mogu tumačiti kao reprezentativna transformacija grada, ali ne u smislu revitalizacije ili obnove grada, već kao odraz stanja u društvu i odnosa prema prostoru kao najvrjednijem resursu zemlje. Neki ispitanici naglašavaju "reprezentativnost" takvih primjera izgradnje, ali u smislu prikaza moći i statusa investitora, a ne vrijednosti koju imaju za grad Zagreb.

Iz svega navedenoga slijedi zaključak da ciljevi urbanističkoga plana iz 2003. nisu ostvareni, već se dogodilo upravo suprotno. Izgrađeno se urbano tkivo ne rehabilitira, već (kroz "pogušćivanje izgradnje") biva zahvaćeno "preizgradnjom", infrastrukturnim problemima te pravnim i ekonomskim poteškoćama za grad. Neizgrađene se površine ne uređuju i ne teži se njihovu očuvanju, već se u njih interpoliraju novi sadržaji bez vođenja računa o dotad izgrađenome, kao ni o kapacitetu prostora, što posljedično vodi k urbanističkom kaosu. Urbana se mreža, pogotovo javni promet, ne unapređuje, već se izgradnjom podzemnih garaža još više otežava prometna situacija grada. Također, ne dolazi do planskog otkupa zemljišta, u svrhu očuvanja povijesnih i prirodnih vrijednosti, ili do sanacije ugroženih vrijednosti povijesne jezgre i drugih nositelja povijesnog identiteta. Upravo suprotno, povijesna jezgra i prirodne vrijednosti ugrožene su zbog ovakvog načina planiranja i gospodarenja prostorom.

Također valja pripomenuti da po mnogim odrednicama urbana obnova u Zagrebu spada u ekonomski pristup, tj. smatra se da će ekonomska poboljšanja dovesti i do poboljšanja kvalitete života žitelja grada. Takav pristup urbanoj obnovi zagovarali su neki politički akteri, uključujući i zagrebačkog gradonačelnika M. Bandića koji je imao važnu ulogu u određenim "obnovama". Tu svakako spada njegovo podržavanje projekta centra *Cvjetni* na Cvjetnom trgu, ali i zagovaranje podzemnih garaža, kao i visoke poslovne izgradnje. Političarima je iz više razloga takav model izgradnje odgovarao te su ga zato podupirali, iznalazeći pritom različita opravdanja. Bandić je tako, primjerice, koristio argument važnosti ekonomskog napretka i modernizacije grada, po čemu bi Zagreb trebao postati sličniji ostalim europskim metropolama.

Ako govorimo o etapi (generaciji) pod koju spada urbana obnova grada Zagreba, vidimo da ona obuhvaća mnoge odrednice treće etape, dakle revitalizacije. To se posebno odnosi na gradske centre, uz naglašavanje ekonomskog razvoja i "poslovni" pristup. Međutim, s obzirom na to da javno-privatno partnerstvo ne funkcionira, može se primijetiti i nekoliko odrednica prve generacije, dakle izgradnje luksuznih građevina i stanova čiji su dugoročni ekonomski i društveni troškovi previsoki. Pretjerane troškove i negativne posljedice na prostor možemo primijetiti i u nekim primjerima izgradnje tzv. "urbanih vila", pogotovo u podsljemenskoj zoni. Ali na taj se problem upozorava i u poslovnoj izgradnji.

Grafički prikaz 5 pokazuje uzroke i posljedice nekih primjera (bazične i organizirajuće teme) urbanih transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine (visoka izgradnja, trgovački centri i podzemne garaže).

Grafički prikaz 5. Uzroci i posljedice nekih primjera urbanih transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine

Visoka izgradnja - uzroci	<ul style="list-style-type: none"> - interesi investitora/kapitala - reprezentacija Zagreba kao velikog grada i želja za prikazivanjem visoke izgradnje kao statusnog simbola (simbola moći) - nepostojanje sustavnog planiranja grada niti pravila za visoku izgradnju
Posljedice - negativni aspekti izgradnje	<ul style="list-style-type: none"> - neadekvatna infrastrukturna rješenja - projektno, neplanirano građenje - utjecaj na horizont (<i>skyline</i>) grada - prometno zagušenje tih dijelova grada - preizgradnja - financijska neisplativost
Posljedice - pozitivni aspekti izgradnje	<ul style="list-style-type: none"> - mogućnost parkiranja u centru grada - veća ponuda stambenih i poslovnih prostora - kvalitetnija ponuda usluga - moderniji izgled grada
Trgovački centri - uzroci	<ul style="list-style-type: none"> - privatni interesi investitora - parcijalna obnova grada - nedefiniranje pravih potreba grada u vezi trgovačkih centara
Posljedice - negativni aspekti izgradnje	<ul style="list-style-type: none"> - promjene u životnom stilu stanovnika - novi prostori u gradu - dovođenje prometa u centar grada - nestajanje trgovina u centru grada - nova mogućnost <i>brownfields</i> zbog propadanja njihovog viška - nadprosječan broj hektara trgovačkih centara po stanovniku
Posljedice - pozitivni aspekti izgradnje	<ul style="list-style-type: none"> - neki trgovački centri (<i>Kaptol centar</i> i <i>Importanne centar</i>) imaju određene socijalne funkcije i određeni revitalizacijski učinak (otvaranje pješačke zone, društveni i kulturni sadržaji)
Podzemne garaže - uzroci	<ul style="list-style-type: none"> - problem prometne infrastrukture u Zagrebu na višoj razini - javni prijevoz nije dovoljno dobro uređen/organiziran - interesi investitora - podzemne garaže kao posljedica trgovačkih centara
Posljedice - negativni aspekti izgradnje	<ul style="list-style-type: none"> - smanjenje javnog prostora - prevelika gustoća prometa - prometna zakrčenost u centru grada
Posljedice - pozitivni aspekti izgradnje	<ul style="list-style-type: none"> - kvalitetnije i kulturnije rješenje nego ulična parkirališta - blokovske garaže iznad kojih bi se mogli postaviti terase i vrtovi (javni prostori)

6.5. O (ne)moći stručnih aktera

Poglavlje koje slijedi pokušava pružiti uvid u specifičnosti urbanističkog planiranja i urbane obnove te sličnosti i razlike stručnih mišljenja, u svrhu opsežnijeg i cjelovitijeg shvaćanja te problematike.

Treba odmah napomenuti kako u dosadašnjim organizirajućim temama nisu primijećene razlike u odgovorima stručnjaka navedenih profila.²⁰ Njihovo slaganje oko većine tema upućuje na zaključak o prisutnosti navedenih problema na prostoru grada Zagreba i na činjenicu da je, bez obzira na stručni kut gledanja, potrebno da se oni rješavaju zajednički i što brže.

U prošlom poglavlju vidjeli smo koje smjernice stručnjaci izdvajaju za daljnje promišljanje grada. Sada ćemo se osvrnuti na specifične probleme koje pojedina struka vidi u skladu sa svojom ulogom, napose na probleme povezane s planiranjem, međusobnom suradnjom, položajem i pripadajućom moći. Pokušat ćemo pokazati postoje li i kolike su razlike između načina na koji pojedini stručnjaci shvaćaju svoj položaj i njihovih mogućnosti u procesu planiranja, a također i kako promatraju druge struke, odnosno kako definiraju podijeljenost u stavovima različitih struka. Zanimljivo je i kako stručnjaci vide svoju daljnju ulogu u promišljanju prostora (rezultate te posljednje organizirajuće teme rezimirat ćemo u zaključku). Posebno se pitanje odnosi na nepostojanje i potrebu formiranja interdisciplinarnih gledišta.

Mišljenje stručnjaka o njihovim ulogama u procesu planiranja i provođenju urbane obnove promotrit ćemo, dakle, kroz nekoliko organizirajućih tema koje slijede u tekstu. Prva je tema (*Ne*)moć stručnih aktera u procesu planiranja grada. Ovdje ispitanici spominju probleme koji se mogu svesti pod sljedeće bazične teme:

- “nepotrebnost” struke u gradskom planiranju
- nemogućnost utjecaja na proces političkog odlučivanja
- stručni akteri kao “servis” kapitalu i politici
- potkupljivost struke
- minimalan utjecaj struke na kreiranje planova i prilagođavanje interesu kapitala.

Ekonomisti smatraju kako civilni sektor, jer je medijski vidljiviji, ima veći utjecaj na društvene probleme od stručnih aktera. Također, smatraju kako čak i poduzetnici ne trebaju struku za ostvarenje svojih projekata. Evo nekih mišljenja ekonomista:

Stručni akteri su podijeljeni oko klijentelističkih interesa. Ne postoji zajednički konsenzus o meritumu stvari i ne postoji institucionalni aparat kroz koji bi stručnjaci imali, kao minoritet, utjecaj, jer su oni po prirodi stvari manjina. Oni su priljepak civilnom društvu, koje ima veći utjecaj jer koristi “efekt vidljivosti”. Teme stručnih aktera nisu medijske i ne mogu se prezentirati kao takve. (E3)

²⁰ Podsjećamo da se radi o deset relevantnih struka za gradsku izgradnju: ekonomisti, arhitekti, inženjeri prometa, pravnici, sociolozi, etnolozi, antropolozi, povjesničari umjetnosti, geografi i demografi.

Struku ne koriste čak ni poduzetnici kada rade svoje projekte (...). Arhitekta ipak trebaju jer ne znaju crtati, a treba im i građevinska dozvola. Inače ne bi bilo ni arhitekata. Kada vidite na raskršću veliku stambenu zgradu, onda znate da je to suludi projekt. To je radio netko tko ne razumije ništa. (E4)

Arhitekti, doduše, smatraju kako utjecaj stručnih aktera nije mali, ali kako oni ipak nemaju značajniji utjecaj na proces odlučivanja, napose pri donošenju i pripremi zakona. Njihov upliv često se zaustavlja na stručnom servisu koji služi kapitalu i politici.

Utjecaj i moć stručnih aktera je osjetno smanjen i često sveden samo na stručni servis koji služi sprezi kapitala i politike. Djelomično je za to stanje i svoj status odgovorna i sama struka (ili skup relevantnih struka), koja nije dovoljno osvijestila nužnost revidiranja vlastite ideologije/teorije/metodologije u uvjetima promijenjenog društvenog sustava. Struka se previše koncentrirala na svoj egzistencijalni interes, tj. opstanak (osiguran posao projektiranja ili sigurno radno mjesto), što pridonosi prevladavajućoj neprihvatljivoj praksi. (A6)

Inženjeri prometa naglašavaju kako politički akteri često zauzdavaju ili čak potkupljuju moć struke, i to *mobbingom* ili ograničavanjem moći. Istodobno, pri tome postoji podijeljenost stručnih aktera na one koji se i dalje rukovode pravilima struke i one koji se povode za drugim "pravilima", a radi osiguravanja dodatnih prihoda.

Moć struke je vrlo mala, katkada stavljena pred zid, pritisnuta "mobbingom", katkada potkupljena. Postoji podijeljeno mišljenje aktera između onih koji su se opredijelili za dignitet struke, nasuprot onih koji rade po nalogu, radi preživljavanja ili osiguravanja dodatnih izvora prihoda. (IP3)

Pravnici također smatraju kako struka minimalno utječe na kreiranje urbanističkih planova, tj. kako u slučaju potrebe stručnjaci čak prilagođavaju urbanističke i arhitektonske planove investitorskim interesima.

Mislim da struka vrlo malo utječe na kreiranje urbanističkih planova. Stručnjaci eventualno upozore na neke situacije koje su nelogične, ali se nažalost često njihova zadaća svodi na to da prilagode planove interesu kapitala. (P3)

U sljedećoj organizirajućoj temi bavimo se problemom nepostojanja interdisciplinarnosti (što je ujedno i naziv ove teme) te nužnošću njezina uvođenja. Ispitanici navode različita iskustva interdisciplinarnе suradnje koja je postojala u socijalističkom režimu i počela nestajati početkom devedesetih godina. Također, ukazuju na "prevlast" arhitektonske struke koja, po mišljenju svih aktera, ima ključnu ulogu u planiranju danas. Nažalost, i među arhitektima često dolazi do "podijeljenosti", pa jedan dio arhitekata pogoduje investitorskim interesima, a ne interesima struke. Važno je napomenuti da ispitanici smatraju kako ne postoji organizacija zadužena za urbano planiranje i kako je upravo zbog toga suradnja atomizirana. Potrebna je nova strategija za interdisciplinarnu suradnju među stručnjacima jer podijeljenost među strukama pogoduje investitoru. U nekom budućem interdisciplinarnom pristupu

arhitektonska struka ne bi trebala imati glavnu ulogu, već bi različiti stručnjaci odlučivali o pojedinačnim projektima i planiranju grada općenito. Sljedeće bazične teme pojašnjavaju problem nepostojanja interdisciplinarnosti:

- strogo formalizirana suradnja između struka
- nepovjerenje prema društvenim znanostima
- bolja povezanost između stručnih aktera osamdesetih godina
- segmentirano obrazovanje
- nepostojanje organizacija za urbanističko planiranje
- pogrešan sustav planiranja – proces javne nabave
- nepostojanje suradnje na institucionalnoj razini
- nepostojanje zajedničkog interesa različitih struka
- sustav obrazovanja koji “stvara” predrasude između struka.

Sociolozi smatraju kako suradnja među stručnjacima danas postoji u strogo formalnom obliku, i to samo tolika koliko se minimalno traži prema zakonu. Napose zabrinjava ignoriranje mišljenja sociologa općenito. Razlog je, po mišljenju sociologa, nevjerica stručnjaka, ali i javnosti, da društvene znanosti mogu nešto bitno promijeniti. U tom smislu se od sociologije samo povremeno traži poneka sociološka studija.

Suradnja među stručnjacima je nezadovoljavajuća i često samo formalna, onolika kolika se zakonski traži, ako uopće i postoji na formalnoj razini. Kada bi se to promijenilo, stvorila bi se sinergija među stručnjacima koja bi sigurno ponudila kvalitetnija rješenja. Manja je šansa da kvalitetna rješenja budu konfliktna u takvoj zajedničkoj realizaciji. (S6)

Nestala je i želja i osjećaj da društvenjaci nešto mogu promijeniti. (S2)

U socijalističkom razdoblju postojale su interdisciplinarne grupe sastavljene, primjerice, od arhitekata, urbanista i sociologa, uz sudjelovanje predstavnika državnih i političkih tijela. Takve su grupe izrađivale znanstvene studije kao podlogu za pripremu planova. Danas, prema napomenama ispitanika, više nema suradnje među bilo kojim strukama, a smanjena je i suradnja među institucijama. Interdisciplinarna suradnja bi, prema ispitanicima, mogla biti vrlo uspješna, a njihovih bi se planova valjalo strogo pridržavati. Evo što o tome kaže jedan sociolog.

Urbana sociologija je u istraživačkom smislu bolje izgledala osamdesetih godina nego danas. Ti zavodi, pogotovo gradski – i savjeti općina su po zakonu morali imati demografe, ekonomiste i sociologe. Danas od toga nema ništa, reducirani su i nesposobni za kompleksnije poslove. Nema ni drugih struka ni suradnje s drugim stručnim institucijama (...). Multidisciplinarnost je otišla unazad. Autoritet struke je respektiran samo kad je “stani-pani situacija”. (S7)

Etnolozi napominju kako ne postoji međusobno prepoznavanje među stručnjacima različitih disciplina, što je posljedica segmentiranog obrazovanja. Radi se o obrazovanju u kojemu se ne stvara dovoljno interdisciplinarno kompleksna slika i znanje o nekom predmetu, primjerice o urbanoj sociologiji.

Ne znam koliko sociolozi čitaju antropologe, koliko prepoznaju nekoga tko je stručnjak za urbane teme (...). Meni se čini kao da nemamo iste interese, istu temu. Nemamo niti stručni studij čija bi tema objedinila antropologe, sociologe, arhitekta, ljude koji se bave prometom, umjetnike (...). (EiA1)

Arhitekti također smatraju kako ne postoje organizacije zadužene za urbanističko planiranje grada, što je glavni razlog nepovezanosti pojedinih struka. Nakon toga spominju i pogrešan sustav planiranja i problem (ne)prihvatanja pojedinih projekata kroz sustav javne nabave.

Nema suradnje, nema više ni organizacije koja je zadužena za urbanističko planiranje grada Zagreba. Sve "studije" naručuje gradonačelnik po svom nahođenju (Projekt sjeverna obilaznica, tunel kroz Sljeme i slične besmislice). (A3)

Pogrešan je sustav planiranja (zakonska regulativa). Postoji javna nabava koja ne omogućuje niti nama da napravimo plan, a pogotovo ne osigurava daljnju suradnju. Mi onda zovemo naše kolege koji nešto malo rade s nama (...). (A2)

Inženjeri prometa isto tako smatraju kako suradnja izvaninstitucionalnih stručnjaka može imati efekta samo ako im se priključe stručnjaci zaposleni u gradskim uredima i zavodima. Drugim riječima, kako suradnja može imati smisla samo na institucionalnoj razini. I pravnici upozoravaju na nepostojanje zajedničkog interesa koji bi omogućio suradnju između stručnjaka. Povjesničari umjetnosti vide problem u sustavu obrazovanja na fakultetima, pri čemu se već tamo stvaraju predrasude prema drugim strukama.

Smatram kako sama suradnja između vaninstitucionalnih stručnjaka neće imati efekta ako im se ne pridruže ljudi koji su zaposleni u gradskim uredima i zavodima. Da bi došlo do promjena u prostornom planiranju, takva suradnja mora postojati na institucionalnoj razini. (IP1)

Čini mi se da je povezanost stručnjaka ranije bila bolja (...). Danas ne postoji zajednički interes. (P1)

Mislim da je problem već na fakultetima gdje se stvaraju predrasude jednih o drugima. Ja sam pokušao ostvariti suradnju među studentima na način da oni zaborave s kojega su fakulteta došli i da surađuju timski. I bilo je to jako zanimljivo iskustvo. Teško je, naime, razbiti predrasude, jer je društvo po prirodi ksenofobično. (PU1)

Ekonomisti i geografi/demografi samo su konstatali kako njihove struke nema u urbanističkom planiranju.

Činjenica je kako u uredu za prostorno planiranje ima 150 arhitekata, a nema niti jednog ekonomista. I ako zaposle ekonomista onda je to netko s marketinga ili menagementa za PR (...). Kod nas se uopće ne razumije koju ulogu trebaju imati ekonomisti u društvu. (E4)

Bojim se da stručni akteri nemaju veliku moć. Ne znam kolika je interakcija među različitim stručnjacima, samo znam da geografi nisu u to uključeni. (GiD3)

Zadnja organizirajuća tema u ovom poglavlju jest *Podijeljenost stavova među različitim stručnim akterima*.

Sudjelujući u različitim socijalnim strukturama, ljudi prepoznaju jedni druge kao one koji u hijerarhiji zauzimaju neki položaj (Stryker 1980). Ponašajući se na taj način, ljudi imaju recipročna očekivanja, odnosno predodžbu o tome što svatko od njih treba očekivati od onoga drugog. Na taj način sami sebe imenuju, kao što imenuju i druge, te pridodaju statusna određenja sami sebi. Takva samoodređenja postaju dijelom ličnosti te, kao moćna internalizirana očekivanja, diktiraju ponašanje pojedinca. Nadalje, Stryker je strogi pristalica ideje stvaranja uloga (socijalno ponašanje). Ali socijalno ponašanje nije determinirano isključivo socijalnim značenjem, nego je njime na neki način i ograničeno. Naime, ljudi uvijek zauzimaju kreativnu orijentaciju spram svojih uloga. I upravo ta mogućnost stvaranja uloga omogućuje različite socijalne promjene u imenima, simbolima i klasifikacijama, kao i u mogućnostima interakcije. A kumulativni učinak navedenih promjena može dovesti i do značajnije izmjene u širim socijalnim strukturama.

Naše je istraživanje pokazalo kako dio stručnih aktera radi za investitora, prilagođavajući urbanističke planove njihovim parcijalnim interesima. Posljedica je toga da građani gube povjerenje u profesionalne aktere. Arhitektonska se struka navodi kao najmoćniji stručni akter koji, također, jedini ima i utjecaj na planiranje i urbane transformacije. Ističe se, međutim, kako je upravo profesionalnost arhitekata vrlo upitna.

Nadalje, podijeljenost/različitost mišljenja ispitanici generalno vide kao poželjnu pojavu, u smislu ostvarenja plodnije suradnje i potpunijeg uvida u različite urbanističke probleme. Ali po mnogima to, ipak, često ukazuje na izlaženje pojedinih stručnjaka, pri čemu se opet spominju arhitekti, u susret investitorima. Za arhitekate bi se tako moglo reći da se upitno odnose prema svojoj ulozi. Time dovode u pitanje i svoju moguću interakciju s ostalim stručnjacima, ali i ostalim akterima (prvenstveno ekonomskim) općenito. Njihovo je ponašanje, dakle, daleko od njihove prvotne definicije (strogo stručna uloga).

Uz ovu zadnju "organizirajuću temu" pojavljuju se sljedeće bazične teme:

- podvojenost struke između privatnih interesa i potrebe za uzimanjem u obzir javnog interesa
- prenaplašenost arhitektonske i građevinske struke u planiranju
- neetičnost pojedinih stručnjaka (primjer sprege između arhitekata i investitora)
- nereagirane stručnih aktera na društvene promjene
- loš odnos između tehničkih i društvenih struka
- diskrepancija između nekih stručnjaka i institucija u daljnjoj percepciji planiranja grada (primjer Arhitektonskog fakulteta i Fakulteta prometnih znanosti).

Sociolozi smatraju kako je polarizacija i heterogenizacija struke primjetna onda kada sudionici procesa prostornog planiranja taj proces baziraju isključivo na privatnim/investitorskim interesima. S druge strane, postoji potreba da se u izradu planova uključi javnost i javni interes.

Arhitekti tvrde da su urbanisti, ali to nije istina. Arhitekt nije sposoban za urbanizam. Urbanizam je kompleksno razmišljanje. To je laž, oni su željni velikih novaca. Ima jako malo etičnih arhitekata. Njihovo je da naprave dobro projektantsko rješenje. To je njihov zadatak. Osim toga, vole biti elita. I baš ih briga za ostale. (S4)

I sad se tu struka na određeni način između sebe heterogenizirala. Ima onih koji misle iz perspektive tržišno zainteresiranih sudionika, pogodujući interesima bilo koga, a ima i jaka struja koja tvrdi da treba biti odgovoran prvenstveno za artikulaciju javnog interesa. (S7)

Etnolozi/antropolozi smatraju kako do izražaja dolazi uglavnom arhitektonska i građevinska struka te kako je njihova uloga prenamaglašena u planiranju grada, kao i uloga tehničkih struka općenito. U tom slučaju javlja se sprega stručnih (arhitekata) i ekonomskih (investitora) aktera u koju je teško intervenirati.

Danas u planiranju uglavnom sudjeluju samo arhitekti i građevinari. Taj tehnički aspekt je prenamaglašen, oni oblikuju grad, njegovu fizičku strukturu i život. Mislim da je njihova uloga prenamaglašena. Radi se o trokutu građevinari – arhitekti – investitori. I u taj trokut teško da će netko ući, ako se nešto radikalno ne promijeni. (EiA1)

I sami arhitekti kritični su prema vlastitoj struci, pa smatraju kako je njihovo djelovanje svedeno na ulogu dizajnera, pri čemu prestaju biti graditeljima grada. Drže kako arhitektonska struka nije dovoljno brzo reagirala na "tektonske promjene", koje su nastale promjenom društvenog sustava, ili definirala odgovarajuću legislativu koja bi štitila opći javni interes. I oni vide kako u svijetu i kod nas postoji vrlo nepovoljan odnos između tehničkih (posebno arhitektonske) i društveno-humanističkih struka. Prve su posve dominantne, što ilustrira njihova zastupljenost u relevantnoj regulativi. Mišljenja drugih nisu obavezna za dobivanje suglasnosti i dozvola. Arhitekti, također, ukazuju na to da se gradski, pogotovo prometni problemi ne rješavaju planski. U tom se kontekstu spominje i sraz između Arhitektonskog i Prometnog fakulteta.

Što se tiče arhitektonsko-urbanističke struke, osnovni problem koji je nastupio promjenom društvenog sustava i sustava vrijednosti jest što ta struka nije dovoljno brzo reagirala na tektonske promjene i ideološko/teorijsko/metodološki definirala nove okolnosti i uvjete stručnog djelovanja. Nije ni inicirala (i izborila) odgovarajuću legislativu koja bi, osim pogodovanja privatnom vlasništvu i poduzetništvu, štitila opći javni interes. (A6)

I tu se struke mimoilaze, planeri i urbanisti su u apsolutnom proturječju s našim kolegama projektantima prometa. Stalno im pokušavamo reći da se promet ne može planirati bez planiranja grada. Oni na sve načine pokušavaju promet ostaviti sam za sebe. (A2)

Zaključno, ove tri organizirajuće teme pokazuju kako stručnjaci različitih profila smatraju da je njihova struka slabo zastupljena u planiranju grada pa, u tom smislu, i nema većih razlika između mišljenja pojedinih grupa stručnjaka. Svi navedeni stručnjaci smatraju kako podjednako (ne)sudjeluju u planiranju grada i kako su od stručnih aktera jedino arhitekti više zastupljeni. Također, suglasni su u tome da interdisciplinarnost ne postoji, kao i da postoji podijeljenost u stručnim stavovima u smislu izlazenja nekih stručnih aktera (arhitekata) u susret investitoru. Globalna tema ovog poglavlja, dakle, glasi: *Potrebna je interdisciplinarnost i promjena pozicija moći stručnih aktera, kao i uravnoteženje djelovanja svih stručnih aktera.*

Županov (2002) govori o dobu *descijentizacije* znanosti, prisutnom u zemljama kao što su Rusija i Hrvatska, ali ne i Slovenija. Taj se pojam objašnjava kao analogan pojmu "deindustrijalizacije". Kao što "deindustrijalizacija" znači zatvaranje postojećih industrijskih poduzeća bez zamjene novim, profitabilnim djelatnostima, tako i "descijentizacija" prikazuje financijsku i kadrovsu eroziju obrazovnih i znanstvenih institucija koje će nastaviti funkcionirati samo kao "prazne ljuštore" (Županov 2002: 184). One ulaze u fazu "duboke starosti" koja se očituje u velikom konzervativizmu, nefleksibilnosti i neadaptabilnosti. Takva kritika znanstvenih institucija nadovezuje se na problem nepostojanja interdisciplinarnosti koji je sve prisutniji, a koji, zapravo, sprječava daljnji razvoj znanstvenih institucija i disciplina.

U osvrtu na socijalističko razdoblje osamdesetih, kada su postojale institucije koje su okupljale stručnjake i kada je njihova uloga bila mnogo snažnija, danas se može primijetiti kako je stručni tip aktera stavljen na treće ili čak četvrto mjesto prema hijerarhiji moći aktera. Interdisciplinarnost je u najvećoj mjeri bila prisutna između šezdesetih i osamdesetih godina kada je postojao sustav planiranja i sve su struke funkcionirale zajednički, pa se i gradilo integralno i interdisciplinarno. Stručnjaci se također slažu kako je nakon tog razdoblja došlo do smanjenja interdisciplinarnosti, čak i do njezina nestanka. Od razloga za taj nestanak spominje se prvenstveno uklanjanje urbanističkih zavoda, što je dovelo do nepovezanosti struka na institucionalnoj razini. Zatim, nepostojanje konkretne poveznice između svih struka kroz određene organizacije, projekte ili programe, što koči njihovu suradnju, te nepostojanje obrazovne strukture i kadra koji bi omogućio širu stručnu sliku i kompleksnije znanje o urbanističkim pitanjima. Danas, kako smo već naznačili, postoje čak i uredi za koje ispitanici smatraju kako pogoduju trenutnim političkim zahtjevima.

Posljedica je slabljenja položaja prostornoga planiranja, prema Peganu (2012: 137), ne samo nestanak struke prostornih planera nego i nestanak promišljanja o prostoru općenito. Oglada se to i u nedostatku stručnih planerskih institucija, nazadovanju školovanja planera i gubitku interesa za planersku djelatnost. Otežavajuća je okolnost i svođenje interdisciplinarnosti u procesu planiranja na neobveznu nadgradnju za koju, posebno u uvjetima recesije, nema ni razumijevanja ni novaca. Takvo stanje uzrokuje daljnju neslogu i sektorsku podjelu struke koja izlaz traži u pojedinačnim istupima te izdvojenim i međusobno nekoordiniranim prijedlozima.

Grafički prikaz 6. Komparacija stavova stručnih aktera: nemoć stručnih aktera, nepostojanje interdisciplinarnosti i podijeljenost stavova među različitim stručnim akterima

Nemoć stručnih aktera

- nestanak urbanističkih zavoda, nepovezanost struka na nacionalnoj razini
- "nepotrebnost" struke u planiranju grada
- nemogućnost utjecaja na proces političkog odlučivanja – stručni akteri kao "servis" kapitalu i politici
- minimalan utjecaj struke na kreiranje planova
- nepostojanje obrazovanja (kadra) za širu stručnu sliku i kompleksnije znanje
- nepostojanje konkretne poveznice svih struka
- pogrešan sustav planiranja – proces javne nabave

Nepostojanje interdisciplinarnosti

- strogo formalizirana suradnja
- nepovjerenje prema društvenim znanostima
- bolja povezanost između stručnih aktera tijekom osamdesetih godina
- sustav obrazovanja stvara predrasude među različitim strukama
- segmentirano obrazovanje
- nepostojanje organizacija za urbanističko planiranje
- nepostojanje suradnje na institucionalnoj razini
- nepostojanje zajedničkog interesa različitih struka

Podijeljenost stavova među različitim stručnim akterima

- podvojenost struke između privatnih interesa i potrebe za uzimanjem u obzir javnog interesa
- prenatrženost arhitektonske i građevinske struke u planiranju
- neetičnost stručnjaka – sprega između nekih stručnih aktera i investitora
- nereagirane stručnih aktera na društvene promjene
- loš odnos između tehničkih i društvenih struka
- sraz između pojedinih struka u percepciji daljnjeg planiranja grada

Kroz temu podijeljenosti stavova među pojedinim stručnim akterima možemo vidjeti kako svi stručnjaci smatraju da postoji prenatrženost arhitektonske struke u planiranju grada. U komparaciji s razdobljem osamdesetih, kada su sve struke imale podjednaku važnost te je stručna moć bila ključna u planiranju grada, sada se ukazuje na promjenu pozicija moći u kojoj važnost dobiva "trokut" građevinari – arhitekti – investitori. Sve ostale struke upozoravaju na svoj preslab utjecaj ili, pak, potpunu nemoć u urbanističkim pitanjima, kao i na neke međusobne razlike u pristupima gradu (primjer Arhitektonskog i Prometnog fakulteta u planiranju prometa) i neraspored između tehničkih i društvenih struka.

U grafičkom prikazu 6 možemo vidjeti organizirajuće i bazične teme ovog poglavlja: nemoć struke, nepostojanje interdisciplinarnosti te podijeljenost u stavovima među različitim stručnjacima.

7. KAKO DALJE? (SMJERNICE ZA PLANIRANJE GRADA)

Analizirali smo probleme povezane s izgradnjom grada Zagreba nakon 2000. godine, identificirali aktere urbanih promjena u Hrvatskoj nakon osamostaljenja i ukazali na prednosti i nedostatke moderne urbanizacije na trima primjerima. U ovom poglavlju govorimo o smjernicama za planiranje grada. Postavlja se pitanje: kako dalje? Napose sada, kada smo ušli u Europsku uniju. Kako u budućnosti graditi grad na način da se pomire želje investitora i građana i tko može te želje na najbolji način uobličiti i provesti?

Odgovarajući na postavljena pitanja, u ovom poglavlju ćemo se prije svega skoncentrirati kroz dvije "organizirajuće teme", a to su: (1) "Percepcija uloge stručnjaka u daljnjem razvoju i planiranju grada"; (2) "Smjernice za daljnje planiranje grada".

7.1. Percepcija uloge stručnjaka u daljnjem razvoju i planiranju grada

Kad je riječ o različitim strukama, od ključne je važnosti naznačiti način na koji pojedine struke percipiraju daljnji razvoj grada, odnosno određuju njegove daljnje smjernice. U odgovorima ispitanika, kao što se i očekivalo, možemo primijetiti razlike u mišljenjima različitih tipova stručnjaka, što ćemo detaljnije raspraviti u zadnjem poglavlju. Pogledajmo sada kako pojedini stručnjaci vide svoju ulogu u budućnosti izgradnje Zagreba.

Sociolozi vide svoju ulogu ponajprije u ispitivanju javnog mnijenja s pomoću različitih metoda istraživanja, od anketnih upitnika preko intervjua i sl., te predstavljanju tih istraživanja javnosti. Time će stanovništvo pripremiti za sudjelovanje u budućim projektima, odnosno pomoći u artikuliranju javnog interesa.

Mislim da mi sociolozi možemo pomoći u nekim stvarima; možemo vidjeti kako će stanovništvo prihvatiti neki projekt i pripremiti stanovništvo za taj projekt. (S5)

Treba artikulirati minimum zajedničkog interesa. Sociologija bi, po meni, mogla zastupati različite interese. (S6)

Etnolozi i antropolozi primjećuju kako se na njih često zaboravlja, a i oni svojom strukom mogu pridonijeti pravilnom razvoju grada, napose s pomoću studije ljud-

skih potreba. Oni, dakle, trebaju biti uključeni u razmatranje o sudbini grada jer je predmet njihova interesa, između ostalog, i područje uporabnih vrijednosti. Tu spada i značenje javnog prostora za građane te načini koji kazuju kako se o vrijednostima tog prostora može pregovarati s nositeljima vlasti.

Trebaju se izrađivati studije o ljudskim potrebama. Etnologija bi se trebala time baviti jer je njezin predmet čovjek. Razlika između sociologije i etnologije je u tome što sociolozi rade s anketama, a mi direktno s kazivačima (ljudima), tako da upoznajemo i neke osobne sudbine. Smatram da to treba podignuti na viši nivo koji će sudjelovati u educiranju građana i kroz to im preciznije artikulirati njihove potrebe. (EiA3)

Mene kao antropologa naročito zabrinjava polje uporabnih vrijednosti. Dakle, što je za građanina javni prostor i kako govoriti o njemu (...). Koje su to uporabne vrijednosti i kako o njima pregovarati. Jer građani često ne znaju što je njihovo i što im treba. (EiA2)

Ekonomisti ukazuju na činjenicu kako se njihova uloga razlikuje od profitnog poslovanja i ne smije se s njim poistovjetiti. Mjeru održivosti za grad trebalo bi dovesti u "racionalan koeficijent" koji bi trebao biti važan kriterij za život i suživot stanovnika grada Zagreba.

Može se dogoditi i Latinska Amerika, pa će rezultat biti društveni kaos, urbano razlijevanje koje će proizvesti rast nejednakosti, višestruke diobe i segregacije. Takve tipove segregacija koje će zapravo uništiti prostor, na način da on više neće biti resurs. Politika bi to morala prihvatiti kao važnu temu. (E3)

Povjesničari umjetnosti ističu problematičan odnos urbane promjene prema povijesnim jezgrama. Te najveće vrijednosti nekog grada ne bi trebalo naprosto ekonomizirati (na njih gledati samo kao na objekt ostvarivanja ekstra profita), nego ih treba na neki način očuvati i održati živima. Povijesne jezgre treba ispunjavati promišljenim i smisleno određenim funkcijama, što bi morao biti sustavni dio gradske politike. Potrebno je očuvati i zaštititi arhitektonske vrijednosti gradske jezgre i ne dopustiti propadanje zgrada i povijesnih umjetnina. Razmatranje tog pitanja dovodi povjesničare umjetnosti i do ukazivanja na potrebu temeljitog uređenja Donjeg grada.

Iz pozicije moje struke smatram da su povijesne jezgre najveći problem grada. U njima je, naravno, moguće ostvariti ekstra profit, jer postoji velika arhitektonsko-urbanističko-povijesna vrijednost. Prostor je izgrađen, oplemenjen, postoji kontinuitet. I postoji netko tko će tu zaraditi na račun spomeničke baštine. (PU2)

Socijalni geografi i demografi ukazuju na potrebu uvođenja geografskih kriterija u planiranje grada, primjerice na reguliranje izgradnje prevelikih zgrada na premalim zemljištima ili na klizištima.

Gradi zgradu na klizištu, pa to je zločin. A gradi se, u podsljemenskoj zoni, i to jako jako puno. Taj rahli sloj zemlje će kad tad sigurno popustiti. Prevelike zgrade na premalim zemljištima, to je apsolutno neprihvatljivo. (GiD2)

Arhitekti naglašavaju potrebu izrade novog GUP-a, na kojemu bi trebala raditi interdisciplinarna grupa stručnjaka, a također i određivanje strogih sankcija za njego-

vo nepridržavanje. Osim toga, smatraju kako planiranje mora imati direktnu vezu s prošlošću, dakle kako je potrebno pratiti i prosuđivati sve što je do sada učinjeno. Za planove izgradnje specifično je da se nikada ne ostvare u potpunosti, već svega 20 do 30 posto, ovisno o razini plana. Zatim se obično izrađuje novi plan koji korigira stari jer se u međuvremenu mijenjaju uvjeti rada i zahtjevi investitora, ovisno o promjenama u društvu. Kod planiranja se, dakle, stjecajem okolnosti radi o kontinuiranom procesu. Arhitekti usto spominju i potrebu za nezavisnim visokostručnim savjetom koji bi određivao daljnje planove i urbanu politiku grada.

Potrebno je izraditi novi Generalni urbanistički plan Zagreba koji će raditi kvalificirana interdisciplinarna ekipa, a ne njezin surogat – Ured za strategijsko planiranje. (A3)

Dakle, izaći s planovima koji su u javnosti provjereni, stajati iza njih i odrediti stroge sankcije za nepridržavanje donesenog plana. (A5)

Broj jedan je nezavisan i visokostručan savjet. To treba gradu. (A4)

Pravnici drže kako se čitav niz propisa danas jednostavno ignorira te kako postoji praksa da se zakoni donose u onom obliku u kojem ih zacrta politika. Veliki pomak bilo bi percipiranje zlouporabe zakona kao nečega nedopustivog te stroga kontrola njegova provođenja. Ističe se i potreba za implementacijom novih zakona.

Imate situaciju da je predstavnik grada morao biti prisutan i očitovati se pri izdavanju lokacijske dozvole za Varšavsku 6. Mislite li da je bio? Ne! Bandić je trebao biti prisutan u postupku i kontrolirati javni interes. Ali nije! Na ugovorima čak piše – grad Zagreb, ali iako obaviješten, nije se očitovao. To je sramota! Da netko tko zastupa skoro milijun ljudi i tko je dužan zastupati javni interes, tako postupa. (P3)

Inženjeri prometa daljnji pomak vide u izgradnji blokovskih garaža te organiziranju prometa, pogotovo željezničkog, u gradu Zagrebu. Važan dio uređenja prometa mora se odnositi na izgradnju parkirnih mjesta na rubu grada.

Dio parkirne politike jest gradnja velikih parkirnih mjesta na obodu grada. Još je 1990. godine bila planirana prometna studija da se 2005. naprave parkirna mjesta na određenim lokacijama uz tramvajska okretišta. U tom slučaju podzemne garaže ne bi bile ni potrebne. Postupa se, međutim, na drugi način. (IP1)

7.2. Smjernice za daljnje planiranje

Svako planiranje grada, kao što se do sada vidjelo, podliježe najrazličitijim i vrlo kompleksnim procesima. Stoga i buduće planiranje grada Zagreba, ako je sustavno, mora odgovoriti na najrazličitija pitanja. Pegan (2012: 136) navodi neka od najvažnijih:

- prvo pitanje odnosi se na određenje ciljeva planiranja promjena u prostoru
- drugo na primjerenost planskih određenja
- treće na vrijednosti prostora
- četvrto je pitanje ono o potrebi planiranja promjena u prostoru

- peto se odnosi na sustav i nositelje planiranja promjena
- šesto na pristranost planera promjena u prostoru.

Autor iznosi paradoks kako nositelji planiranja (lokalna uprava) često samo prostorno planiranje prepoznaju kao smetnju ili ograničenje te zbog toga ignoriraju potrebu interdisciplinarnosti u pripremi i izradi planova. Opravdanje za takav postupak traže u sve teže sagledivom broju informacija (što je rezultat općenitosti planskih odluka) i hitnosti donošenja planskih rješenja. Rezultati su te prakse nedostatno usmjerena istraživanja gospodarskih, demografskih i drugih čimbenika planiranja te nesagledavanje promjena u prostoru. To će opet, sa svoje strane, dovesti do nepotpunih planskih rješenja u kojima zaštita prostora “ostaje” jedino prepoznatljivo određenje.

Postoji potreba da se Zagreb, kao hrvatska metropola, razvija obzirno i pažljivo. Zbog toga se njegov razvojni identitet i službeno definira u Strategiji prostornog uređenja, nažalost samo djelomično. Strategijski identitet Zagreba sadrži proces promjena iskazanih na četirima razinama (Rogić i Dakić 2000: 134–136), i to na: *gradskoj razini, prigradskoj/susjedskoj zoni, novoj gradskoj regiji i nacionalnoj/državnoj razini*.

Gradska je razina određena prisutnošću gradskih sklopova i “revitalizacije”, a obuhvaća različite prakse kojima je zajednički cilj uporabna i simbolička obnova baštine prve modernizacije te infrastrukturna i tehnička modernizacija.

Na prigradskoj (susjedskoj) razini oblikuju se modeli kooperacije Zagreba sa svojim neposrednim gradskim i negradskim susjedstvom. Promijenjeni strategijski identitet Zagreba nalaže da se razvije kooperacijski odnos u kojem svi akteri imaju naznačene strategijske identitete. Takav odnos spada u područje razvojne suradnje.

Razina nove gradske regije govori o upućenosti Zagreba na potrebu razvojne kooperacije s više drugih hrvatskih gradova, prvenstveno Rijekom i Varaždinom. Cilj je veća pristupačnost regionalnih dobara u gradu Zagrebu, bitno poboljšavanje tehničkih opremanja koridora između gradova te izrada studije o utjecaju i o prerazdobi dnevnih i tjednih putovanja gradske populacije.

Nacionalna (državna) razina upućuje Zagreb na suradnju sa skupinom većih i manjih gradova (mogu se podijeliti u te dvije skupine) koje karakterizira “metropolska legitimacija” (simbolična i povijesna za hrvatsko društvo).

Nabrojimo i razvojne probleme što ih spominje ZagrebPlan (2013: 121) u planiranju prostornog razvoja Grada:

- (a) izrada i donošenje provedbenih dokumenata prostornog uređenja za gospodarske sadržaje ne prati dinamiku izrade dokumenata prostornog uređenja za stambena područja;
- (b) nepostojanje provedbenih dokumenata prostornog uređenja, što je bitan čimbenik pasivnog gospodarenja zemljištem (to se posebno odnosi na one lokacije koje, zbog dotrajalosti i neodržavanja, predstavljaju opasnost za ljude i imovinu);
- (c) postojanje odluka “o izradi i donošenju provedbenih planova” i prostorno širenje na neuređene gradske prostore, što ne predstavlja uvijek racionalnu opciju za Grad Zagreb (znakovito je kako ponekad ulaganja u infrastrukturu premašuju općedruštvene koristi koje proizlaze iz plana);

- (d) bespravna izgradnja ugrožava javni interes, funkcionalnu i primjerenu upotrebu javnih i privatnih površina, ali i interes graditelja;
- (e) tijekom donošenja odluke o prostoru ne koriste se dovoljno prostorne analize zasnovane na kvalitetnim prostornim podacima.

Kroz ovu posljednju organizirajuću temu prikazat ćemo smjernice koje su ispitanici izdvojili za daljnje planiranje grada i provedbu urbanih transformacija. Kako su te smjernice ujedno i bazične teme ovoga poglavlja, usporedit ćemo ih s općim ciljevima i smjericama urbane obnove koje smo naveli na početku knjige.

Dakle, ispitanici navode sljedeće smjernice potrebne u daljnjem planiranju grada:

- jasna vizija grada i strateško planiranje
- kontrola pravnih procedura i stvaranje novih dokumenata i pravila s ciljem uspostavljanja novog urbanizma
- prezervacija (očuvanje) starih dijelova grada (gradske jezgre i Donjeg grada)
- posebno uvažavanje socijalne strukture stanovništva grada u kojoj mora postojati raznolikost stanovništva
- investiranje financijskih sredstava u rehabilitaciju grada
- stvaranje dokumenata s ciljevima, prioritetima i mjerama za obnovu/rekonstrukciju Zagreba na način održivosti
- suradnja između različitih stručnjaka za prostor, pri čemu bi oni trebali imati glavnu ulogu u planiranju grada i predstavljanju svojih ideja javnosti
- građanska participacija u planiranju grada
- organiziranje i regulacija civilnog sektora povećanjem njihova utjecaja
- povećanje uporabne vrijednosti projekata
- rehabilitacija grada koja se odvija kroz nove javne prostore i očuvanje identiteta grada
- generalna promjena društveno-političke situacije.

U postupku izrade i provedbe urbanističkih planova često se rabio i naziv “strateški projekt”. Slično značenje ima i “gradski projekt” koji se kao sveobuhvatni planerski instrument koristi prilikom provedbe planova. Prema definiciji GUP-a grada Zagreba, gradski se projekti izrađuju za zahvate u prostoru gdje Grad i privatni vlasnik surađuju, bilo da se radi o vlasništvu zemljišta ili ulaganju, a s ciljem nastajanja novog kvalitetnog prostora (građevine javne i društvene namjene, parkovi, infrastrukture i sl.). Uspoređivanje “metoda planiranja” i “provedbe planova” putem “strateških projekata” za tri najveća hrvatska grada (Zagreb, Rijeka, Split) te njihova komparacija s relevantnim inozemnim urbanističkim praksama (London, Beč, Helsinki, Oslo) pokazuje različite stupnjeve zrelosti. Za razliku od Zagreba, na primjerima Splita i Rijeke detaljnije su određeni kriteriji odabira gradskih projekata. Za svaki od njih određene su i detaljne prostorno-programске smjernice i načini provedbe (prema: Jukić 2012: 48).

Ključna kritika ispitanika, koja se tiče procesa planiranja u gradu Zagrebu, jest da se on danas proglašava nečim što je praktički arhaizam, odnosno puki ostatak socijalističke prakse. Na taj se način, smatraju ispitanici, izbjegava bilo kakva strategija

(ili plan) koja je prijeko potrebna da bi se gradom moglo upravljati i razvijati ga na socijalno, ekonomski, kulturno i politički održiv i perspektivan način.

Bez planiranja grad se ne može dalje promišljati. Zbog toga mu treba dati sve moguće prerogative i donijeti planove koje je potvrdila javnost te odrediti stroge sankcije za njihovo nepridržavanje. Za obnovu grada potrebno je također jasno definirati metode, ciljeve i uvjete rada poduzetnika, zainteresirati ih za urbanu obnovu i jasno im naznačiti mogućnost profita implementacijom modela "javno-privatnog partnerstva".

Iz do sada rečenog proizlazi i potreba kvalitetnoga urbanističkog plana i investicijskog programa za obnovu Donjega grada, pri čemu bi se uspostavio viši komunalni standard primjenom modela "javno-privatnog partnerstva". Zaključno, a što se može iščitati i iz izjava ispitanika, u planiranju grada mora postojati vizija, osnovne smjernice i strategija daljnjeg razvoja grada.

Ključan je faktor urbane obnove uspostava sustava. To je opet povratak na priču o uspostavi urbanizma, tog integralnog i interdisciplinarnog pristupa i razumne strategije grada. Moramo imati službeni dokument iz kojega je vidljivo kako će se grad razvijati i u kojemu smjeru. Generalni plan bi trebao biti formirani odraz planirane koncepcije grada. (PU2)

Dva su ključna faktora za urbanu obnovu Zagreba – metodologija (i tehnologija): (a) "dinamičko-procesualnog" planiranja (shvaćanje grada kao sustava u procesu, praćenje procesa i permanentno stvaranje i modificiranje smjernica koje polaze od javnog interesa) i (b) "participacijskog" planiranja (aktivno uključivanje svih relevantnih i zainteresiranih subjekata tijekom cijelog procesa planiranja). (A6)

Sljedeći pomak u upravljanju gradom trebala bi biti uspostava i kontrola pravnih procedura i dokumenata, novi urbanizam koji će revidirati dosadašnja i sastaviti nova pravila. Kaotična urbanizacija dovela je do točke na kojoj je osmišljavanje nove regulative, obnavljanje snage GUP-a i ostalih prostornih planova te uvođenje reda na pravnoj razini općenito postalo nužnošću. Ta pravila, napominju ispitanici, moraju biti takva da afirmiraju ostatke *geniusa loci* (jedinstvenih, karakterističnih i štovanih aspekata mjesta).

A nakon toga – mijenjati regulativu. Generalni plan ne može biti jedini, treba dakle zakonski uvesti još jedan međured planiranja (...). Administracija pak mora igrati svoju ulogu kontrolora poštivanja propisa i ne dozvoljavati raznim divljacima da se ponašaju mimo propisa. (S1)

Dakle, radi se o tome da bi trebali biti razrađeni scenariji pro et contra, i to vrlo jednostavno, na način objašnjenja zašto nešto ima smisla, a nešto drugo nema. Koje su koristi, a koji nedostaci različitih scenarija. A onda se na razini četvrti trebaju prikupiti stavovi i izraditi anketa koja će iznjedriti jedan do dva scenarija. Zatim treba dalje razraditi te opcije na općenitijoj razini, a kasnije se kroz "cost-benefit" analizu može reći koja je od njih optimalna. (E2)

Sljedeća je bitna odrednica zaštita gradske jezgre i gradske baštine. Taj prostor, napominju ispitanici, ima svoj povijesni identitet i stoga je često najvažnija turistička

atrakcija. Ako bude prepušten interesima i idejama investitora, povijesni će se prostor uniformirati i potencijalno postati strogo poslovno-trgovačka zona, što je posve suprotno interesu grada (i nacije). Za Donji grad trebala bi postojati sustavna rekonstrukcija koja bi obuhvaćala čitav prostor – njegovu namjenu, strukturu, zaštitu itd. To je moguće provesti na način koji bi integrirao sve važne funkcije grada – industriju, promet, stanovanje, rekreaciju. Dakle, kod urbane obnove bitno je gospodarenje prostorom koje se ne može uspostaviti samim planiranjem, već prvenstveno prostornim upravljanjem.

Primarno je zaštititi jezgru. Ona će onda biti i konkurentna, a njezin sadržaj će se moći “prodavati” turistima. Što će se prodavati turistima ako to unakazimo? Turiste ne zanima centar Cvjetni. Oni imaju H&M u drugim gradovima na svakom koraku. Turisti dolaze zbog specifičnog identiteta mjesta. Urbana je obnova prije svega očuvanje kvalitete života ljudi, a to znači uređen promet, očuvanje zelenih površina i malih dućana. (S4)

Zbog različitih intervencija, prisutnih kako u centru grada, tako i na periferiji, treba biti oprezan pri očuvanju socijalne strukture grada. To se u prvom redu odnosi na njezine raznolikosti, brigu o tome da ne dođe do gentrifikacije u smislu naseljavanja isključivo dobrostojećeg stanovništva u neke dijelove grada, a “izbacivanja” siromašnijeg stanovništva iz njihova prethodnog obitavališta. Javni sektor mora uložiti sredstva u obnovu grada, a za to se, napominju ispitanici, treba obratiti europskim fondovima za koje treba imati i strateški plan. Ukazuje se i na potrebu edukacije lokalne vlasti kako bi aplicirala u tim fondovima na pravilan način.

Bilo bi dobro da institucije i akteri koji se time bave vode računa o socijalnoj strukturi i ostave je šarolikom. (S3)

Govori se da nema novca za urbanu transformaciju, a činjenica je da je cijeli Prag obnovljen iz fondova EU. Dakle, EU predviđa fondove za takve stvari, no problem je što lokalne vlasti nisu educirane da apliciraju za takve ponude. (P2)

7.2.1. Održivost

U svrhu ostvarenja strateškog planiranja grada potrebno je odrediti kriterije planiranja, dakle vratiti one koji su postojali ranije, ali i osmisliti nove, te jasno pokazati gdje se i kako u gradu može investirati. Važno je napraviti i scenarije razvoja: metode, ciljeve i uvjete rada. Jedan od kriterija koji se moraju uzeti u obzir je održivost. U tom kontekstu valja reći nekoliko riječi o “održivom razvoju” kao konceptu, a pogotovo konceptu “održivog grada”.

Moderni koncept održivog razvoja pojavio se u posljednjim desetljećima 20. stoljeća, a radi se o skupu ideja koje trebaju pomoći osmišljavanju i rješavanju općeg problema narušene ravnoteže između stalnog materijalnog rasta te očuvanja i opstanka okoliša. Potonje se odnosi na prirodne osnove življenja, opstanka ljudi i opstanka društva općenito. Održivost je u stalnoj konceptualnoj i praktičnoj napetosti s rastom. Pri tome održivost teži budućnosti, dok je rast više prisutan u stvarnosti i sadašnjosti.

Opstanak kao kriterij i cilj treba održivost, usporavanje rasta, štednju i ukupno skromniju potrošnju (Lay 2007: 20). Hrvatska je, kao kandidatska zemlja za članstvo u Europskoj uniji, pristupila izradi Strategije održivog razvoja čiji je prvi nacrt doživio predstavljanje na javnoj raspravi u listopadu 2008. godine. Naglašeno je kako prostor spada u sam vrh prioriteta održivog razvoja jer je često preiskorišten, što rezultira, između ostalog, i degradacijom okoliša i izvorne vrijednosti krajolika. Gradovi, kao akteri održivog razvoja, imaju važnu ulogu te ih je potrebno optimalno pozicionirati.

Različiti problemi koji se tiču održivosti i održivog grada artikuliraju se, prema nekim autorima (Pušić 2001), kroz koncepte urbane obnove, jer je riječ o vrlo složenom socijalnom, urbanističkom, ekonomskom i organizacijskom procesu. Pušić napominje kako se "urbanistička rekompozicija" grada u smjeru održivosti često pojavljuje kao razvojno neophodan, ali praktično teško izvodiv projekt. On "održivi grad" definira kao onaj tip grada u kojem je postignut trajan uravnotežen društveni, ekonomski i fizički razvoj. Takav grad održava trajnu vezu s prirodnim resursima, o kojima ovisi njegov razvoj i trajna sigurnost od mogućih prirodnih opasnosti koje bi taj razvoj ugrozile.

Primjer održivog grada jest "vrtni grad". E. Howard u knjizi *Garden Cities of Tomorrow* (1899) "vrtni grad" objašnjava kao jedan vid održivih gradova koji se pojavljuju kao odgovor na industrijsku zagušenost gradova Velike Britanije. Neki su se "vrtni gradovi" stvarno i ostvarili tijekom 1920-ih godina. Treba napomenuti kako dobar broj gradova koji se pokušao izgraditi prema njegovoj ideji nije bio uspješan, jer lokalne industrije nisu uspjele osigurati zaposlenje za stanovnike. Zbog toga su mnogi od njih otišli raditi u veće gradske centre (Howard 1944). Ipak, danas još postoji nekoliko "vrtnih gradova" koji su se održali u Velikoj Britaniji. Vrtni grad je, kao jedna od ideja reguliranja urbanog rasta, prema L. Mumfordu (1988) bio spasonosan za industrijsku civilizaciju jer je označavao "trajnu bračnu zajednicu" između grada i sela. On je predstavljao idealnu, samoodrživu zajednicu.

Održivi grad općenito, dakle, karakteriziraju sljedeće komponente (Pušić 2001: 239–244): ograničavanje veličine grada; način organiziranja gradskih funkcija; društvena organiziranost gradske zajednice; socijalne komponente sadržaja kolektivne potrošnje; prirodno naslanjanje grada na "zeleni bedem" geografskog okruženja; uspostavljanje ekološke ravnoteže; metodološka i tehnička pročišćenost urbanističkog koncipiranja.

Problem koji se javlja u Strategiji održivog razvoja jest upravo nedovoljno usmjerenje pozornosti na lokalnu zajednicu. U tom smislu napominje se kako Vlada, u nacrtu strategije, propušta uključiti pojedince (Matešić 2008). Ostali akteri koji bi trebali djelovati kao artikulatori održivosti su *država* i *civilne organizacije*, i to kroz širi "program aktivnosti za održivi razvoj Hrvatske", definiranjem: (a) jasno određenih nositelja razvoja; (b) jasno predviđenih izvora nacionalnih materijalnih sredstava (prema: Lay 2007).

Treba ukazati i na nezaobilaznu ulogu aktera *poslovnog sektora* i njihove organizacije s kojima država može promicati suradnju poticanjem inicijativa obrazovanja i osvje-

štavanja. Također, i poticanjem programa pomoći na području energetske i resursne efikasnosti i inovativnosti (Matešić 2008).

Ispitanici u nastavku upozoravaju na činjenicu da se kod održivog planiranja trebaju uzeti u obzir i realne mogućnosti, kao i napraviti ljestvica prioriteta koju bi trebalo slijediti korak po korak.

U postojećoj situaciji u Hrvatskoj, gdje postoji značajna preokupiranost materijalnim razvojem i gdje oblici i razmjeri zaduživanja pokazuju "opću glad za dobrima", o proizvodnji aktera održive budućnosti još se puno ne razmišlja. A sličnih je zemalja diljem svijeta još mnogo. No, u razvijenim su zemljama misli i djelovanja već značajno usmjereni prema akterima održive budućnosti. Što poslije materijalnog bogatstva koje je uglavnom dosegnuto, što poslije profita i kamo poslije djelovanja neoliberalizma?

U hrvatskim uvjetima, a u kontekstu održivosti, živimo u deficitu te je neophodno osnivanje novih ustanova i politika za afirmaciju održivog razvoja. U tom smislu ključan čimbenik jest (prema: Lay 2007) artikulacija Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, osnivanje Znanstvenog instituta za održivi razvoj i Obrazovne akademije za održivi razvoj. Održivost bi se trebala ostvarivati integriranjem sektora, organizacijom sinergijskog djelovanja, prožimanjem znanja i praktičnih poteza. Također, bitnim se smatra elaboriranje održivosti kao razvojnog kriterija te navođenje općih i posebnih ciljeva, konkretnih razvojnih solucija i njihovih korelacija s obrazovnim temama i sadržajima. Sektorske i partikularne intervencije u institucionalno tkivo hrvatskog društva tek predstoje.

Ako se govori o održivom planiranju, naravno da morate gledati unaprijed, ali morate isto tako znati što možete realizirati. (A2)

Za humanu okolinu i njezin održivi razvoj potrebno je definiranje relevantne ljestvice vrednota i prioriteta (kratkoročnih i dugoročnih). (A6)

Interdisciplinarnost je jedna od najvažnijih "institucija" koje trebaju biti uvažene u planiranju. Sva pitanja oko planiranja grada treba rješavati interdisciplinarno, dakle uključujući sve moguće struke za to odgovorne. Pri tome bi stručnjaci svakako trebali biti najvažniji akteri u procesu planiranja i obnove grada. Oni bi, u idealnoj situaciji, prije izbora definitivnog projekta adekvatno predstavili svoje programe, educirana i osviještena javnost glasala bi za najbolji, a onda bi obnašatelji vlasti usmjeravali i stvarali okvire za daljnje djelovanje, pri čemu bi, ponovimo, struka davala upute.

Ključan je faktor micanje političkog i uvođenje prevlasti stručnog ključa pri stvaranju razvojnih vizija. Kad kažem stručnog, mislim prije svega na stručne timove, slične onima kakve smo imali u nekim civiliziranijim razdobljima, u kojima su sociolozi i geografi surađivali s arhitektima. Danas bi takvi timovi trebali biti prošireni etnologima i urbanim antropolozima, naročito u promišljanju polja uporabnih vrijednosti, što ima veze s kulturom svakodnevice. (EiA2)

Građanski, tj. javni interes i njegova artikulacija trebali bi biti prioritet u planiranju grada te bi se, u skladu s tim, morali osnovati odbori u kojima bi prisutnost građana bila obvezna. Javni bi interes teorijsko-metodološki trebalo utemeljiti kao primarni

u procesu planiranja te preispitati na koje načine bi se moglo "priprijeti" građane na participaciju, informirati ih i "uvesti" u sustav odlučivanja o planovima urbanizma. Ispitanici napominju kako je uključivanje građana prevencija mnogih daljnjih konflikata.

Drugi preduvjet jest da se na neki način javnost senzibilizira i više uključi. Gradska skupština to mora usvojiti. To su dva najvažnija elementa. Stručni savjet i participacija građana. (A4)

Civilni sektor, iako još uvijek u začecima, morao bi postati jednim od glavnih sudionika u osmišljavanju grada pa je zato njegovo organiziranje i artikulacija jedan od prioriteta urbane politike.

Glavni element će u perspektivi vjerojatno biti potreba osmišljavanja organizacije i regulacije civilnog sektora. Uvažavanje građana i smirivanje investitora. Investitore treba privući, ali i staviti u granice u kojima mogu djelovati. (S2)

Upotrebna vrijednost različitih gradskih projekata, kao i samoga grada, važna je u planiranju. Ako se grad obnavlja, onda je kao dio obnove nužno i povećanje upotrebne vrijednosti, u smislu kvalitete života u gradu i samoga grada.

Prije je postojalo planiranje. Kada postoji planiranje onda je dio njega i promišljanje kako da dotični potez unaprijedi kvalitetu života kroz upotrebnu vrijednost. Sada kad planiranja nema sve je reducirano na političku silu, poduzetničku silu i na tržište, te je glavno pitanje: mogu li to prodati? (S4)

Rehabilitacija i obnova grada povlače za sobom i nužnost očuvanja: (a) javnih prostora; (b) identiteta grada. Privatni interesi investitora ne smiju biti razlogom narušavanja identiteta grada ili okupiranja javnih prostora. Jedan od razloga neodrživosti grada jest njegova nesposobnost da ostvari vizualni sklad s okruženjem, što se događa kad se gradovi razvijaju na način čija je posljedica vizualno narušavanje sredine. Kako bi se navedeni procesi zaustavili, potrebno je uvesti sljedeće mjere (Chapman, ur. 1996: 125):

1. Koristiti oblike koji već postoje u izgrađenom okruženju i trebaju pružiti kontinuitet i stabilnost. To je osnova novog razmišljanja i urbanističkog projektiranja.
2. Razvijati određene strategije koje bi pomogle u održavanju vizualnog sklada s okolinom.
3. Imati aktivan odnos prema obnovi vitalnosti grada tamo gdje je ona posustala.
4. Promatrati situaciju tako da se od nje očekuje rješenje u vidu održivosti i održivog razvoja.

Grad bi trebao biti akter koji bi omogućio obnovu i stvaranje kvalitetnih novih prostora. Ti prostori bi, pak, sa svoje strane, tada posjedovali osobni identitet i sadržaje, što bi pridonijelo okupljanju ljudi. Ostvarivali bi tako socijalizacijsku ulogu u smislu druženja i komunikacije među stanovnicima.

Kriteriji bi trebali biti takvi da uvažavaju postojeći i tradicionalni identitet grada. Ako se donose nova rješenja ili nove vizure, oni moraju biti estetski visokokvalitetni i ne smiju

ugrožavati društvene skupine koje su zainteresirane i koje se kao akteri pojavljuju u tom dijelu grada. (S6)

Veliki problem je u tome što ne stvaramo kvalitetne nove prostore. Ja ne znam u zadnjih 20 godina niti jedan kvalitetan novi park, perivoj, trg koji ima svoj identitet, sadržaje, u smislu da je to prostor zadržavanja, okupljanja, socijalizacije stanovništva. (A2)

7.2.2. Hrvatska neposredno nakon ulaska u Europsku uniju

Važno je ukazati i na činjenicu da trenutno stanje grada Zagreba zapravo najzornije izražava ukupnu društveno-političku, gospodarsku i urbanističku situaciju u hrvatskoj državi i društvu, koja nije povoljna. O promjenama u području urbanizma, i u prostoru općenito, može se govoriti samo u kontekstu promjena unutar šireg društveno-političkog sistema, do kojih će doći ulaskom u Europsku uniju. U području urbanizma, prije svega, moraju se mijenjati zakonska regulativa i vrste planova, a zatim se mora raspravljati o građanskoj participaciji i edukaciji te potencijalnim međunarodnim projektima. Napose sada, kad smo ušli u Europsku uniju.

Urbanizam je uvijek odraz društva pa se zato prvo moraju dogoditi promjene u društvu. Treba mijenjati zakonsku regulativu i vrste planova, a građani moraju početi stvarno sudjelovati u procesu planiranja. Također, planiranje mora biti interdisciplinarno. Javna nabava po kojoj je glavni kriterij najniža cijena treba nestati. To su preduvjeti dobrog planiranja. Zatim kreće edukacija, sredstva, međunarodni projekti. (A2)

Zanimljiva su razmišljanja onih autora (Pichler-Milanović i Dimitrovska Andrews, u: Hamilton, Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović, ur. 2005: 467–468) koji upozoravaju kako urbani razvoj centralne i istočne Europe post-socijalističkih zemalja zahtijeva stratešku viziju i proaktivnu gradsku vladu koja bi re-etablirala njihov internacionalni imidž. Time bi se ohrabrila integriranost i multifunkcionalnost njihovih gradova. Gradska vlada treba određivati strategije koje su marketinški orijentirane, što stimulira ekonomski rast. No, istodobno je potrebno očuvati društvenu koheziju i kulturno nasljeđe, kao i poboljšati kvalitetu života građana u tim gradovima. Takvi načini razvoja gradova također s put k promoviranju kompetitivnosti i internacionalnog imidža pojedinih gradova, a isto tako su i u skladu s novom planerskom paradigmom održivog razvoja.

U tom kontekstu treba upozoriti i na šire tipove društvene diobe u Hrvatskoj, koje navodi Poljanec-Borić (2012: 69–80), a to su: promjena endogene prostorne matrice blagostanja; brutalna gentrifkacija i obodna favelizacija; kompromitiranje kontaktnih zona i smanjenje zaštićenih površina; rurano razlijevanje i rurano gentrificiranje te ograđene zajednice i nestanak pristupa zajedničkim i javnim dobrima. Ovi procesi ukazuju na dosad nepoznate oblike društvene segregacije i s njom povezanog ekonomskog raslojavanja društvene strukture, koji ugrožava kako socijalnu koheziju društva, tako i konkurentski potencijal lokalnih zajednica u cjelini. Te, gotovo krizne oblike društvenih procesa moguće je razriješiti samo dobro razrađenim strategijama socijalne akcije, koje kao središnji društveni projekt moraju postaviti i razvoj javnih dobara u tercijarnom i kvartarnom sektoru, te uvođenjem instituta "zajedničkog do-

bra” koji je tranzicija posve zanemarila kao razvojnu polugu i instrument lokalne kolektivne akcije¹.

Rezimiramo li, smjernice planiranja promjena u prostoru u području prostornoga planiranja, prema nekim autorima (Pegan 2012: 139), upućuju na:

- trajnost ciljeva razvoja i zaštite okoliša, kulturnih dobara, prirode, krajolika
- sigurnost ulaganja i održivo gospodarenje prirodnim resursima (osobito zemljištem i vodama)
- jačanje regionalne, transregionalne i transnacionalne kompetitivnosti
- kompetitivan prostorni razmještaj proizvodnoga gospodarstva i policentričan razvoj naselja
- planiranje razvoja prometne i energetske infrastrukture i dr.

Smjernice istaknute u odgovorima ispitanika odnose se u prvom redu na interdisciplinarnost struka i potrebu ravnopravnog sudjelovanja svih tipova aktera u planiranju prostora. Time bi se ostvarila ravnoteža njihova djelovanja, nužna za uspostavljanje demokratskog poretka. Dakle, glavnu ulogu bi, prema njima, trebali imati stručni i civilni akteri, pa se tako na više mjesta spominje potreba formiranja stručnih tijela – savjeta, foruma i sl., koji bi sudjelovali u planiranju, ali i educirali građane/javnost te radili na jačanju građanske participacije.

Nakon isticanja važnosti strateškog planiranja grada ističe se i nužnost stvaranja nove dokumentacije (programa) s prioritetima, ciljevima i potrebnim mjerama za obnovu grada. U daljnjem procesu urbane obnove spominje se nužnost održavanja ravnoteže između starih i novih struktura u gradu, očuvanje Donjeg grada kao kulturne i povijesne baštine te investiranje javnog sektora u rehabilitaciju grada. Također je nužno plansko rasterećenje Zagreba, ravnopravna podjela funkcija po cijeloj Hrvatskoj, onoj koja bi Zagreb držala u prihvatljivim okvirima i zaustavila njegovo prekomjerno širenje. Važno je postići i ravnomjerniju raspodjelu kako stanovništva, tako i upravnih tijela. A naročito je potrebno utvrditi područje i načela djelovanja arhitektonske struke, kao i uspostaviti interdisciplinarnu suradnju arhitekata, kao najvažnije karike u izgradnji grada, s ostalim strukama.

Pichler-Milanović i Dimitrovska Andrews (Hamilton, Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović, ur. 2005) na širem nivou razvoja gradova, a u skladu s internacionalnim razvojem, naglašavaju i to kako gradske vlasti u post-socijalističkim gradovima nemaju dovoljno autoriteta ni adekvatan financijski kapacitet za poduzimanje velikog broja aktivnosti potrebnih za dovršavanje tranzicijskih reformi i udovoljavanje zahtjevima za ulazak u Europsku uniju. Lokalni autoriteti nekih gradova jako su orijentirani na rješavanje lokalnih problema, tako da uopće nisu u dovoljnoj mjeri svjesni važnosti gradova kao čvorišta internacionalne interakcije. Instrumenti koje gradske vlade imaju kako bi poboljšale svoj internacionalni status (kao što su fiskalna politika, javno-privatno partnerstvo, informacijske i savjetodavne službe, poslovna infrastruktura i nastambe, tržište nekretnina, turističke atrakcije, kulturni događaji i kvaliteta okoliša) još uvijek nisu dovoljno razvijeni. Također je potrebno formiranje

¹ Vidi više u: Poljanec-Borić 2012.

javno-privatnog partnerstva sa stranim investitorima, napose pri izgradnji individualnih projekata. Nadalje, treba poticati razvoj tržišta nekretninama, kooperaciju s neprofitnim organizacijama i participaciju građana u procesu planiranja grada. Buduće planiranje grada je, kako vidimo, ovisno o navedenim smjernicama, zbog čega one ne bi smjele biti zanemarene u budućnosti.

Kada govorimo o smjernicama za daljnji razvoj Zagreba, možemo primijetiti kako svi ispitanici ukazuju na potrebu nove strategije planiranja razvoja, one bez koje je nemoguće osmisliti urbanu obnovu. Stoga bi globalna tema prethodnih navedenih organizirajućih tema mogla glasiti: *Stvaranje konkretnih kriterija/vizije/strategije grada je nužno.*

Do prave, sustavne i planirane urbane obnove, prema većini ispitanika, u Zagrebu nikada nije došlo. Kad bi se takva urbana obnova odlučila provesti, gradska bi vlast prvo morala donijeti odluku o revitalizaciji jednog dijela grada, što bi bio model za grad u cjelini. Na taj način bi se, na temelju raznih stručnih mišljenja, trebao napraviti plan optimalnog uređenja toga dijela grada, pri čemu se ne bi smjeli zanemariti svi sudionici o kojima smo govorili (ekonomski, arhitektonski, prometni, sociološki, etnološki/antropološki, pravni, geografski i povjesničarsko-umjetnički).

Osvrnemo li se na ranije definirane opće ciljeve urbane obnove, vidjet ćemo kako se uvelike poklapaju s odgovorima ispitanika. Ispitanici, naime, također vjeruju u neophodnost obnove gradskih središta, rješavanje gradskih prometnih problema te planiranje i uvođenje novih javnih sadržaja. Nešto se manji naglasak stavlja na poboljšanje kvalitete postojećih stambenih naselja, rekonstrukciju napuštenih naselja i sređivanje *slumova*, kao i na izgradnju novih dijelova grada na zapuštenim područjima. Čini se da je razlog tomu postojanje važnijih problema u vezi s konceptom planiranja grada općenito i nepostojanje prihvatljive strategije razvoja.

U postojećim prostornim planovima (Pegan 2012: 136) izostale su ideje razvojne demografske i gospodarske politike. Ne treba zaboraviti kako budući razvoj gospodarstva izravno određuje i stanje društva općenito. Stoga se postavlja pitanje kako je moguće uz nepoznate društvene odrednice razvoja odrediti jedan njihov dio, kao što su uvjeti korištenja i namjene prostora u prostornim planovima?

Izostanak planskih gospodarskih i demografskih određenja čini zaštitu prostora vrlo ranjivom. Izostanak tih glavnih obilježja prostorno-planskih dokumenata prepoznaje se među ispitanicima kao prepreka razvoju. U takvim okolnostima, dakle, teško se mogu ostvariti planirana određenja zaštite prostora, a još manje takvi manjkavi planovi mogu biti prepoznati kao čimbenik razvoja.

Trideset je godina prošlo bez gospodarske strategije i razvoja, a 15 od donošenja *Strategije prostornog uređenja u Hrvatskoj*, a i daljnji su bezuspješni pokušaji da se takvi adekvatni dokumenti donesu. Stanje u prostoru Republike Hrvatske, i razvoj gradova, usmjeravaju pojedine interesne skupine, a posljedice su izostali ili pogrešno tumačeni standardi prostornog uređenja. Strateški dokumenti razvoja države su preopćeniti, a nerijetko se ni takvi ne uzimaju u obzir, niti ih županije provode. Također izostaje i kontrola provedbe i,



Slika 26. Vizura grada Zagreba – pogled na sjeverni dio grada



Slika 27. Vizura grada Zagreba – pogled na južni dio grada

posljedično, sankcioniranje evidentno suprotnih odluka o uređenju prostora. Sve to vodi slabljenju položaja sustava prostornoga uređenja. A sustav donošenja planova je takav da protivno svim stručnim saznanjima objedinjuje u istom tijelu izradu programa, donošenje i provedbu prostornoga plana. Konačno je izostala i stvarna participacija korisnika prostora u donošenju programa prostornoga uređenja. (Pegan 2012: 136)²

Napokon, ispitanici smatraju kako najprije valja rješavati neke ključne stvari vezane uz koncept planiranja i urbane obnove, a potom prijeći na konkretniju razinu poboljš-

² Provedba ZagrebPlana (2013: 302) zahtijeva suradnju središnje državne i gradske vlasti te različitih tijela uprave, institucija i poduzeća s javnim ovlastima državne i lokalne razine, ali i svih drugih dionika na lokalnoj razini – iz privatnog sektora i sektora civilnog društva. ZagrebPlan zaključuje kako je institucionalna suradnja, posebice između državne i lokalne razine, nezaobilazna u ostvarivanju postavljenih strateških ciljeva. Osim institucija i dionika, upozorava se na potrebu uključivanja šire zajednice u izradu i provedbu ideja i strategija određenih ZagrebPlanom, a ona uključuje: privatni i javni sektor; poslovne organizacije; sindikate; znanstveni i istraživački sektor; nevladin sektor.

Grafički prikaz 7. Smjernice za daljnje planiranje grada

Smjernice za daljnje planiranje grada

- pravno reguliranje države i organiziranje civilnog sektora – društveno-politička pitanja
- prezervacije Donjeg grada – očuvanje povijesne baštine i identiteta grada
- ravnoteža između starih i novih struktura i stvaranje novih javnih prostora
- stručnjaci i građani trebaju imati glavnu riječ u planiranju grada – inicijative za uklapanje u uvjete koje određuje javni interes – afirmiranje urbanih zajednica
- definiranje za održivi razvoj relevantne ljestvice vrednota i prioriteta (kratkoročnih i dugoročnih)
- ankete/upitnici među građanima u vezi izgradnje (što/gdje graditi) – istraživanje u vezi životnog stila građana, njihovih potreba i interesa
- interdisciplinarnost između različitih stručnjaka za prostor
- stvaranje dokumenata sa ciljevima, prioritetima i mjerama za obnovu/rekonstrukciju Zagreba – vizija i strategija grada

šanja stambenih naselja i konstrukciju onih napuštenih. Tek nakon ostvarenja općih ciljeva moći će se razmišljati o poboljšanju urbanog okoliša, podizanju atraktivnosti urbanih područja te maksimumu upravljanja lokalnim područjem, u smislu stvaranja lokalnog vodstva i šire demokratske participacije građana.

Slike 26 i 27 ilustriraju “kaotičnost” stanja do kojeg je došlo u Zagrebu zbog stihijske izgradnje i tzv. “točkastog” planiranja, dok grafički prikaz 7 sumira sve smjernice za daljnje planiranje grada.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U zaključnim razmatranjima prikazat ćemo najvažnije rezultate našeg istraživanja. Ponajprije treba istaknuti kako je istraživanje potvrdilo osnovne hipoteze, što ćemo u nastavku razjasniti. Pri tome ćemo pokušati ponuditi objašnjenje fenomena smanjenja i nestajanja urbane obnove i planiranja u Zagrebu nakon 2000. godine, odnosno zbog čega je došlo do svojevrsnog “kraja urbanizma” kod nas. Nadalje, zanimaju nas iskustva velikih europskih gradova jer ćemo im se ulaskom u Europsku uniju još više približiti.

Najočitije objašnjenje (i svojevrsan zaključak) fenomena procesa urbane obnove i urbanističkog planiranja, te njihova smanjenja i nestajanja na području grada Zagreba, može se iskazati sljedećom tvrdnjom:

Nejednaka zastupljenost svih tipova aktera i smanjena moć stručnih aktera, do koje je došlo nakon 2000. godine, ključna su prepreka stvaranju sistematičnog i planiranog procesa urbane obnove te planiranju grada općenito.

Drugo objašnjenje vezano je uz neplanirane i stihijske projekte koji prevladavaju u Zagrebu nakon 2000. godine, a čija je posljedica nestanak planiranja, tj. predstavljaju “kraj urbanizma” u Zagrebu. Istodobno, artikulacija javnog interesa (civilnih aktera), koja trenutno ne postoji, jedna je od ključnih strategija za buduću viziju grada i nužna za strateško planiranje. Ovaj zaključak ćemo u nastavku detaljnije razložiti.

Dakle, istraživanje je potvrdilo osnovne hipoteze pa možemo ustvrditi kako u prostoru grada Zagreba u poslijeratnomu razdoblju, a posebno nakon 2000. godine dolazi prostorno-urbanih promjena koje bitno mijenjaju strukturu i izgled grada. Istodobno s njima javljaju se određeni tipovi društvenih aktera koji svojim djelovanjem utječu na prostorne promjene (radi se o četirima osnovnim tipovima aktera i to: ekonomskim, političkim, stručnim i civilnim – građani/stanari/korisnici i civilne/nevladine organizacije (NVO)). Posebno se ukazuje na pojavu individualnog graditelja, poduzetnika (“korporativnog investitora”), čije mjesto, doseg djelovanja i kompetencije još nisu u potpunosti normativno regulirani. On svoje interese provodi nametanjem projekata koji nisu uvijek dijelovi promišljenih i usvojenih urbanističkih planova ili čak i usprkos postojećim urbanističkim planovima. Istraživanje je pokaza-

lo kako svojim djelovanjem on zapravo najviše utječe na izgled grada, odnosno kako posjeduje najveću moć od svih tipova aktera.

Sljedeće pitanje, koje se postavlja u vezi s transformacijama grada i urbane obnove, je radi li se u slučaju Zagreba uopće o urbanoj obnovi? Naime, istraživanje pokazuje kako nijedan element, ili cilj urbane obnove, nije uzet u obzir na način na koji to njezina izvorna definicija traži (u stvari, ispada kako se o urbanoj obnovi zapravo uopće i ne radi). Odatle i zaključak kako urbana obnova (regeneracija, revitalizacija i rekonstrukcija) u Zagrebu uopće ne postoji. Postoji samo individualizirana, necjelovita i neplanirana izgradnja objekata u pojedinim dijelovima grada.

Osvrnemo li se na kritičku analizu novonastalih tranzicijskih aspekata urbane obnove, s obzirom na njezino izvorno određenje i praksu, možemo primijetiti kako smo urbanu obnovu definirali u duhu njezine demokratičnosti. Naime, u skladu s njezinim izvornim odrednicama, etapama i obilježjima, urbana se obnova danas može shvatiti kao proces u kojem je, osim rehabilitacije grada i poboljšanja kvalitete života stanovnika te očuvanja prirodnih i društvenih vrijednosti (da spomenemo samo najvažnije), izuzetno važna i demokratičnost samog procesa. Stoga se kroz različita pitanja procjenjuje stupanj demokratičnosti prisutan u samoj obnovi.

Važna je i ideja multisektorskog partnerstva koja podrazumijeva uključivanje različitih grupa aktera u proces obnove, od civilnih preko ekonomskih do političkih i stručnih. Na primjeru grada Zagreba nakon 2000. može se vidjeti kako prave urbane obnove nema, u smislu sistematičnog i promišljenog procesa obnavljanja pojedinih dijelova grada, već se radi o parcijalnim i necjelovitim intervencijama u prostor. Pritom se ne uzima u obzir grad kao cjelina, odnosno odnos starih i novih struktura grada, kao ni stavovi stanovnika prema intervencijama u prostor. Ne radi se ni o sustavnoj rehabilitaciji ili regeneraciji grada, pa se u najboljem slučaju može govoriti o parcijalnoj rekonstrukciji.

8.1. Primjeri europskih gradova

Usporedimo li urbanu obnovu u hrvatskom kontekstu s urbanom obnovom u kontekstu dosad navedenih europskih gradova, možemo primijetiti veliki nesrazmjer između, prvenstveno, neplaniranih intervencija u prostor (od projekta do projekta) u Hrvatskoj i gradu Zagrebu i planirane i detaljne urbane obnove mnogih europskih gradova.

Komparirajući urbane obnove, primjerice Pariza i Londona, moguće je uočiti složene sustave gradskih projekata. Oni, s obzirom na svoju veličinu i kompleksnost, razvijaju različite kategorije projekata koji se mogu podijeliti u strateške, dugoročne i razvojne, tematske (vezane uz određene probleme) te projekte manjeg opsega koji se ostvaruju na razini gradskih četvrti. Najvažnije je naglasiti to da svi navedeni gradovi imaju izrazito jasne kriterije odabira gradskih projekata i jasne programe urbane obnove.

Nadalje, u navedenim europskim gradovima jasno je da se radi o projektima koji su od vitalnog interesa za razvoj grada, a svaki je grad imao svoje vrijednosne kriterije pri njihovu odabiru. Radilo se, dakle, o jasnoj proceduri koja je primijenjena na svaki

pojedini projekt. Grad je bio aktivno uključen u tu proceduru, od ideje i izrade projekata do ostvarenja i kontrole njihove provedbe. Prije početka ostvarenja projekta odnos partnera u ulaganju i dijeljenju dobiti bio je jasan, a projekti su bili financijski i organizacijski kvalitetno vođeni, s točno određenim vremenskim ostvarenjem pojedinih etapa. Konačni cilj moralo je biti javno dobro, na korist građana (Jukić i Cvitanović 2011: 118).

U Zagrebu, pak, nailazimo na neplanirane, neosmišljene projekte vođene parcijalnim interesima investitora koji imaju vrlo negativan utjecaj na vizuru samoga grada. To je vidljivo kod interpolacija novih struktura u stare, što se odvija bez vizije i strategije, bez promatranja i planiranja grada kao cjeline. Predstavnici gradske vlasti također nisu aktivno uključeni u proceduru izgradnje, već je ona prepuštena interesima investitora, pri čemu se građani i javno dobro ne uzimaju u obzir. Prema tome, u Zagrebu nedostaju sljedeće odrednice (smjernice planiranja): građanska participacija, zaštita povijesne strukture, definirane zone urbane rekonstrukcije, zajednički projekt gradskog i privatnog programa, financiranje od gradskog i privatnog kapitala, podizanje kvalitete života i standarda javnog prostora. Financijska dobit grada mora biti pozitivna, ali i postignut cilj u smislu podizanja standarda javnog prostora (Jukić i Cvitanović 2011: 117), što kod nas definitivno nije slučaj.

Analiza aspekata intervencije u prostor kod nas, u današnje vrijeme, vidljiva je na primjeru urbanih transformacija na prostoru grada Zagreba, i to najviše kod visoke poslovne izgradnje, trgovačkih centara i podzemnih garaža. Mnogi od tih projekata napravljeni su isključivo zbog interesa investitora i prema interesima istih, što je imalo različite nepovoljne posljedice za grad Zagreb, kako u ekonomskom smislu, tako i u odnosu na gradsku infrastrukturu. Neke od tih posljedica su: opterećenje infrastrukture i neprofitabilnost za grad (visoka poslovna izgradnja), stvaranje prometnih gužvi (podzemne garaže i visoka poslovna izgradnja), promjena vizure i identiteta grada (trgovački centri), smanjenje trgovina u gradskom centru (trgovački centri), stvaranje novih potencijalnih *brownfieldsa* (trgovački centri), stihijska izgradnja (visoka poslovna izgradnja), loše pozicioniranje (trgovački centri, visoka poslovna izgradnja, podzemne garaže).

Također, mnogi od tih projekata uopće ne služe javnom interesu. Primjerice, podzemne garaže svakako nisu zamišljene primarno kao prometno rješenje, već kao izvor investitorove zarade. Putem građanskog sufinanciranja garaže donekle se gubi ideja o tome kako situaciju promijeniti.

Stručnjaci navode neke smjernice za svaki od navedenih primjera urbanih transformacija (tablica 6). Opće su smjernice u svim trima primjerima sljedeće: usuglašavanje urbanista oko prostornih planova, prostorni planovi koje će odrediti struka (a ne politika/investitori) i procjena odabrane lokacije.

Što se tiče grada Zagreba u kontekstu europskih metropola, nameću se sljedeća pitanja. Prije svega, za daljnju izgradnju ili planiranje izgradnje na području Zagreba ključna je odluka o tome kakav grad njegovi žitelji zapravo žele, što čini osnovu za stvaranje planova za daljnje urbane transformacije. U tom smislu bi se rješenje pravnih nejasnoća, tj. neutemeljenosti, moglo pronaći u osmišljavanju procedure koja bi

Tablica 6. Smjernice za buduće ostvarenje visoke izgradnje, trgovačkih centara i podzemnih garaža

Visoka izgradnja	Trgovački centri	Podzemne garaže
<ul style="list-style-type: none"> - dislociranje visoke izgradnje iz centra grada - pravna regulacija za izgradnju i planiranje visokih građevina - vođenje računa o vizuri grada i reljefnim obilježjima - financijska isplativost 	<ul style="list-style-type: none"> - dislociranje trgovačkih centara iz centra grada - plan kako i gdje graditi trgovačke centre - očuvanje identiteta grada (precizan odabir lokacije) - izbjegavanje prevelikog broja trgovačkih centara - rješavanje pitanja propalih trgovačkih centara 	<ul style="list-style-type: none"> - poticanje promjene u percepciji stanovnika: prijelaz iz jedne vrste prometa (automobilskog) u drugi (javni) - poboljšanje javnog prometa - komplementarna rješenja za grad vezana uz javni i privatni promet - gradnja podzemnih garaža na rubu/obodu grada - izgradnja javnih garaža kao posljedica cjelokupne prometne politike Grada

uključivala i elemente kojih za sada još nema. Na primjeru hipotetske situacije, koja bi ilustrirala takvu korektnu proceduru, investitoru bi u urbanističkom savjetu bili dani na raspolaganje samo blokovi u kojima je izgradnja prioritet. Tomu bi prethodila javna rasprava, u kojoj bi građani imali mogućnost iznijeti svoje ideje i mišljenje o potrebnim intervencijama u različite gradske dijelove. Ako bi investitor, primjerice, tražio izgradnju većeg broja katova nego je to urbanističkim planom predviđeno (jer mu to ostvaruje veći profit), financijsku razliku kompenzirao bi mu grad. Ovo bi bio jedan od primjera određivanja i ograničavanja investitorova djelovanja.

8.2. Odnos moći urbanih aktera

Nakon razmatranja i usporedbi procesa urbane obnove i urbanističkog planiranja napravljen je pregled teorija akcije, aktera i moći. Pri tome smo konzultirali autore koji su povezivali pojam moći s pojmom djelovanja, tj. definirali aktere kao subjekte koji svoju moć provode kroz djelovanje u interakcijama u svim sferama društva. Time oni oblikuju odnose moći u postizanju vlastitih ciljeva. U tome je, napose, pomogla tipologija aktera M. Bassanda (2001), kao najprikladnija za situaciju Zagreba, te je napravljena analiza položaja i djelovanja aktera koji sudjeluju u ostvarenju prostornih promjena na području grada.

Ekonomski akteri djeluju kao inicijatori različitih tipova akcija i promjena urbanih struktura, dok politički akteri potpomažu (ili osporavaju) njihove odluke. Stručni akteri, prema njemu, predstavljaju nositelje političkih i ekonomskih odluka, dok civilni imaju ulogu korektiva političkih i ekonomskih odluka te različitim oblicima akcija izražavaju svoje eventualno nezadovoljstvo i protest protiv donesenih odluka. Takvi odnosi aktera temelje se na sukobu iz kojeg izvire društvena moć, pa možemo reći da se u teorijskom smislu radi o konfliktnoj teoriji.

Na području grada Zagreba može se primijetiti sličan odnos urbanih aktera, u smislu njihove moći i djelovanja, kao i u ostalim urbanim transformacijama gradova Eu-

rope. U Hrvatskoj se nakon 2000. osjeća sve jača razvojna kriza, pri čemu država gubi snagu kao ključni akter i povlači se u pojedine segmente. Pojavljuje se djelovanje u svojoj zoni, koja nije do kraja pravno regulirana, a glavni akter postaje ekonomski akter, investitor koji donosi odluke u ime građana. Njegova je uloga/moć neostvariva bez pomoći političkih aktera koji legaliziraju njegovo djelovanje pa se tako upozorava na spregu između političkih i ekonomskih tipova aktera.

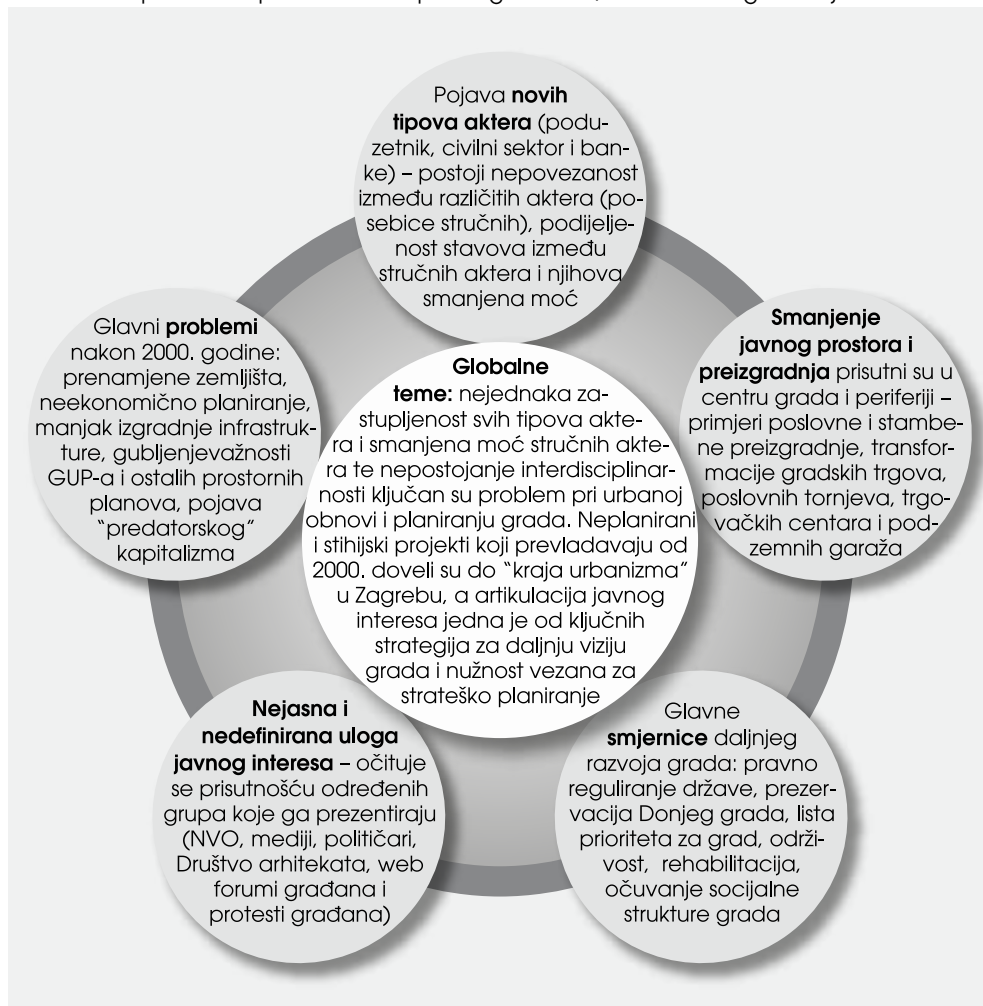
U toj sprezi osobito se ističe uloga aktualnog gradonačelnika, koja u slučaju Zagreba ima nepovoljne posljedice na grad zbog, po mišljenju ispitanika, njegova autoritarnog i netransparentnog djelovanja. Uloga stručnih aktera ponekad je upitna, a neki od njih (posebno arhitekti) čak se i prozivaju, napominjući kako njihovo djelovanje ne ravna potrebama struke, već isključivo služi potrebama investitora. Sami stručnjaci upozoravaju na svoju minimalnu (slabu) ulogu u procesima prostornih transformacija u gradu Zagrebu. S druge strane, svatko iz svoje pozicije smatra da je njegova struka važna i potrebna u planiranju grada. Što se tiče uloge stanovnika grada/civilnih aktera, koji su nosioci javnog interesa, napominje se kako se javni interes u potpunosti mistificirao te postao nejasan i nedefiniran. On je postao strogo formalnom kategorijom kojoj se ne pridaje potrebna važnost, već se javno dobro i javni interes definira kroz odlučujuću moć investitora, iako bi se trebao definirati kroz javni diskurs. Pojašnjava se kako građani moraju imati pravo na javni prostor te kako je u dvama prvim GUP-ovima, 1865. i 1887. godine, javni prostor bio temelj svake razvojne politike.

Tri velika gradska projekta, Zelena potkova, Tuškanac i Mirogoj, u drugoj polovici 20. stoljeća prihvaćeni su kao kulturna dobra, no nakon 2000. dolazi do obrata u procjeni vrijednosti javnog prostora te se pojmovi javnog dobra ili zaštićeni prostori više ne valoriziraju. U tom smislu dolazi i do pojave pseudo-javnog interesa i pseudo-javnog prostora, kojima se označava prostor koji nije dio javnog interesa, ali se takvim predstavlja.

Prisutne su i različite izmjene urbanističkih planova, posebice GUP-a, do kojih dolazi djelovanjem korporativnog investitora u sprezi s političkim strukturama. Primjer koji se izdvaja u tom smislu, i na koji su upozorila i prijašnja istraživanja, jest trgovački centar *Cvjetni* na Cvjetnom trgu koji je ostvaren u korist investitora pod krinkom javnog interesa. U sklopu ostvarenja projekta *Cvjetni* srušene su dvije spomeničke kuće, dio ulice pretvoren je u ulaz u podzemnu garažu, a javne institucije postale su servisom privatnih interesa. U tom se kontekstu izvorno značenje "javno-privatnog partnerstva" (suradnja između privatnog i javnog sektora) mijenja, pa privatni partner preuzima ono što javni iz bilo kojega razloga ne može ostvariti. Između njih se uspostavlja neravnotežan odnos u kojem privatni sektor preuzima "brigu" o javnom sektoru.

Posebno je važno ukazati na potrebu za interdisciplinarnom suradnjom različitih tipova stručnjaka. Svaki stručnjak promatra problematiku urbanizma usko i iz svojega kuta, koristeći se specifičnim znanjem iz svojega područja. Tematika urbanizma i urbanističkog planiranja, međutim, kompleksna je i zadire u više područja. Stoga treba stvoriti timove i institucije koji bi se bavili regulacijom urbane politike, a sastojali bi se od stručnjaka različitih struka. Grad, dakle, ne bi smjeli planirati i graditi isključivo arhitekti ili ekonomisti, već bi kroz interdisciplinarnu suradnju trebalo imati na umu sve aspekte grada: ekonomski, arhitektonski, geografski, demografski, sociološki, pravni, prometni, povijesni, etnološki i antropološki. Jedan od zaključaka ovoga

Grafički prikaz 8. Opći shematski prikaz globalnih, bazičnih i organizirajućih tema



istraživanja jest svakako potreba da se stručne snage učine vidljivijima, da se osnaže i uspostave suradnju kakva sada ne postoji. Postoji, međutim, potencijal i sinergija za njezino ostvarenje.

Osim ekonomske neprofitabilnosti za sam grad Zagreb, možemo postaviti pitanje i o ekonomskoj profitabilnosti za ostale tipove aktera. Građani svakako ne profitiraju takvim scenarijem, a upitna je i dugoročna profitabilnost ekonomskih aktera (koliko je "isplativ" još jedan trgovački centar u centru grada?). Stručnjaci u takvoj raspodjeli moći ne uspijevaju pokazati ni provesti svoje znanje, dok politički akteri također gube na kredibilitetu (smatramo li političkim akterom grad, gradonačelnika ili političke stranke). Dakle, u takvoj raspodjeli i odvijanju situacije ne može se pronaći ni dugoročna dobit za političku sliku grada, osim građanskog sustavnog diskreditiranja vlasti.

Tablica 7. Komparacija organizirajućih tema kroz vremenska razdoblja

Organizirajuća tema u određenom vremenskom razdoblju	Do 1980. i osamdesetih	Od 1990. do 2000.	Nakon 2000.
Urbane transformacije	<ul style="list-style-type: none"> - prisutnost urbanističkog planiranja: veliki broj planova, manjak ostvarenja - izgradnja zaokruženih urbanističkih cjelina - primjer urbane obnove: Univerzijada 	<ul style="list-style-type: none"> - smanjenje izgradnje infrastrukture u gradskim naseljima - privatizacija državnih institucija i gubljenje moći države - provođenje urbane obnove kroz rekonstrukciju - prenamjena zemljišta: iz poljoprivrednog i mješovitog u građevinsko - ukidanje detaljnih urbanističkih planova 	<ul style="list-style-type: none"> - nestajanje urbanizma i urbanističkog planiranja kao dugoročnog i sistematičnog procesa - točkasti/stihijski/lokalni urbanizam
Utjecaj aktera urbanih promjena na transformacije u gradu Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - moć i utjecaj stručnih aktera - moć i utjecaj političkog aktera (države) - znatna suradnja između različitih stručnjaka - postojanje raznih stručnih institucija 	<ul style="list-style-type: none"> - smanjenje utjecaja stručnih, a porast ekonomskih aktera (kroz proces privatizacije) - pojava prvih civilnih organizacija (NVO-a) - pojava prvih investitora s kojima započinje neplanska izgradnja - sekundarni sektor (industriju) zamjenjuje tercijarni (trgovina) 	<ul style="list-style-type: none"> - povećanje moći i vidljivosti triju tipova novih aktera: NVO-a, banaka i investitora - investitor ima najveću moć u planiranju grada - NVO-i postaju vidljivim akterima, iako još uvijek s nedovoljno moći (vidljivost kroz medije) - javnost (građani) i stručni akteri imaju najmanje moći - sprega između dvaju tipa aktera: političkih i ekonomskih
Komparacija stavova stručnih aktera	<ul style="list-style-type: none"> - sve struke imaju podjednaku važnost u planiranju prostora 	<ul style="list-style-type: none"> - ukidanje planerskih institucija - smanjenje interdisciplinarnosti 	<ul style="list-style-type: none"> - nepovezanost struka na institucionalnoj razini - nepovezanost struka kroz organizacije i projekte - nepostojanje obrazovne strukture i kadra za širu stručnu suradnju - prenatrpanost arhitektonske struke - trokut: arhitekti - građevinari - investitori

Analiza djelovanja i moći stanovnika grada i civilnih organizacija (civilnih aktera) u transformacijama grada pokazuje nam kako je javni interes, interes stanovnika grada, ključna komponenta po kojoj bi se trebala ravnati i uspostavljati demokratska vlast. Organizacija civilnog sektora i omogućavanje participacije građana u odlučivanju o gradskoj politici i upravljanju gradom najvažnija je odrednica s kojom se danas treba pozabaviti u Hrvatskoj i na području grada Zagreba. Potrebno je zapitati se u kojoj mjeri građani Zagreba društvo u kojemu žive percipiraju kao demokratsko. Ako je moguće, primjerice, oduzeti javni prostor (primjer Varšavske ulice) i pretvoriti ga u privatni, to se svakako kosi s osnovama demokracije i demokratske države. Najvažnije je stoga educirati i organizirati javnost da bi se osigurala njezina procjena utjecaja pojedinog projekta na kvalitetu sredine i života u njoj.

Svi akteri (politički, ekonomski, civilni i stručni) trebaju djelovati ravnopravno jer samo u takvom odnosu snaga može se uspostaviti demokracija, a ona ne ovisi o do-broj volji ili interesu jednoga tipa aktera. Kako bi do ove ravnopravnosti došlo, ključno je ponajprije izmijeniti postojeći društveno-politički sustav jer on, nedovoljnom pravno-političkom definiranošću te nepoticanjem demokratičnosti, pogoduje jednim akterima nauštrb drugih i zapravo jača hijerarhiju moći.

U grafičkom prikazu 8 sumiran je skraćeni prikaz bazičnih, organizirajućih i globalnih tema koje su se u istraživanju izdvojile.

Komparacijom organizirajućih tema možemo vidjeti najvažnije sličnosti i razlike u trima razdobljima izgradnje grada Zagreba, koja su se pokazala ključnima za razlike u planiranju, urbanim transformacijama i odnosima moći različitih tipova aktera (tablica 7).

8.3. Uloga relevantnih struka u izgradnji grada

Uspoređivanjem stavova različitih stručnjaka o tome kako treba planirati grad, zapaža se kako svaka od deset odabranih relevantnih struka promatra problematiku iz svoje perspektive. To su: sociologija, etnologija, antropologija, socijalna demografija, socijalna geografija, povijest umjetnosti, pravo, ekonomija, prometna znanost i arhitektura (grafički prikaz 9).

(1) Sociolozi svoju ulogu u istraživanju promjena i razvoja društva vide kroz praćenje socioloških fenomena, pri čemu je važna artikulacija javnog interesa i ispitivanje javnog mnijenja, osobito kod istraživanja fenomena urbane sociologije. Radi se o kvalitativnim i kvantitativnim metodama istraživanja kojima se ispituje, između ostalog, kvaliteta života i stanovanja stanovništva. Pritom važnu ulogu ima pronalaženje načina poboljšanja kvalitete života građana. U tome je bitna priprema i edukacija ispitanika za razne projekte što ih sociolozi provode, kao i buđenje svijesti građana o pojedinim problemima. Posebna pozornost posvećuje se transformacijama koje se odvijaju u gradu: (a) preizgradnja/pogušćivanje; (b) smanjivanje javnih prostora; (c) nastanak novih urbanih struktura. Sljedeća bitna stavka kojom se sociolozi bave jest ispitivanje socijalne strukture, odnosno uzroka i posljedica što ih promjene u društvu, pa time i socijalnoj strukturi, sa sobom donose. Smatra se

kako bi sociologija trebala imati veću ulogu u artikuliranju javnog interesa općenito. Valja imati na umu kako je sociološki pristup često orijentiran “odozgo prema dolje” (*top down*), u smislu deduktivnog kretanja, od teorijskog razumijevanja određenih društvenih ili društveno-političkih tijekova i situacija prema pojedinačnim (građanima). Može se, međutim, kretati i “odozdo prema gore” (*bottom up*), primjerice istraživanjem stavova.

(2) Etnolozi/antropolozi ističu potrebu za izravnijom komunikacijom među ljudima, kao bitnim elementom planiranja prostora. Pridaju važnost konkretnim potrebama građana i mogućnostima ispunjenja istih gledano “odozdo prema gore” (*bottom up*), dakle iz perspektive pojedinca/građanina/stanovnika prema široj društveno-političkoj situaciji. Polje uporabnih vrijednosti na koje se treba koncentrirati ima veze s kulturom svakodnevice i njezinim naracijama. U etnološkom i antropološkom pristupu važno je definiranje “građanskog” i “građanstva”, kao i pojma “javni interes”, te identificiranje mehanizama participiranja građana u odlukama vezanima uz prostor i grad. Etnolozi i antropolozi također vide svoju daljnju ulogu u humanoj konstrukciji prostora, mjesta i zajednice. Ako se dozvoli da zajednica njeguje svoje zajedništvo, da se aktivira oko problema koji postoje u njezinim mikroprostorima, stvorit će se tzv. “vibrantan grad”, onaj koji funkcionira odozdo. Sve dok prevladava posvemašnja nezainteresiranost za ljude i za sredinu, za male zajednice, teško se može pomaknuti s mrtve točke. Dakle, neprestano treba aktivirati razinu urbanih zajednica koje postoje u gradu.

Kako se aktivnost sociologa i etnologa, kada se bave istraživanjem grada i promišljanjem odnosa prema prostoru i urbanom planiranju, u velikoj mjeri preklapa, u budućnosti je potrebna njihova bolja suradnja s ciljem sveobuhvatnog odnosa prema toj problematici.

(3) Socijalni geografi/demografi ukazuju na dva bitna geografska aspekta transformacije grada: (a) fizički izgled grada; (b) transformaciju stanovništva. Također upozoravaju na neke posebnosti geografskih elemenata, kao što je pozicioniranje određenih objekata s obzirom na reljefna, klimatska i gospodarska obilježja. Tako je u Zagrebu potrebno odrediti koje su lokacije pogodne ili nepogodne za izgradnju budućih objekata. U tom kontekstu najviše se spominju tzv. “urbane vile” u podsljemenskoj zoni jer one predstavljaju opasnost i rizik zbog klizišta i rahlog tla na kojima su izgrađene. Za budućnost ističu potrebu strožih kriterija gradnje, s obzirom na geografske odlike prostora.

(4) Povjesničari umjetnosti smatraju kako grad ima svoju prošlost i budućnost, odnosno kontinuitet koji treba poštovati. S druge strane, grad je živi organizam koji se samostalno razvija i stoga je važno podržavati njegove mijene. Ipak, one ne smiju naštetiti identitetu pojedinog grada i njegovih građana. Izuzetno je važno, dakle, zaštititi povijesnu baštinu grada i njezine arhitektonske vrijednosti, stoga povjesničari umjetnosti upozoravaju na odnos prema povijesnim jezgrama. Kao istaknuti oplemenjeni prostor, one su često žrtve poduzetničke zarade. Postoji opasnost gubljenja ili potpunog nestanka identiteta grada prilikom različitih intervencija u takav zaštićeni prostor. Očuvati kulturni identitet grada znači očuvati spomeničku baštinu, i to vrlo opreznim intervencijama u povijesnu jezgru.

(5) Pravnici upozoravaju na manjkavost pravnih procedura i čitav niz nezakonskih praksi koje su postale uobičajene u Hrvatskoj (i gradu Zagrebu) početkom devedesetih, a napose nakon 2000. godine. Također razmatraju često otvoreno nepoštivanje zakonske regulative, koja nije odgovarala trenutnom političko-investitorskom interesu. Premda slove kao pravno samovoljne, čak su i osamdesete godine, u vrijeme "jednoulja", mnogo više respektirale pravni aspekt, a GUP je bio važan dokument, nepodložan bezobzirnim promjenama. Pravnici smatraju kako bi, radi unaprjeđenja urbane politike, ekonomskim i političkim akterima trebalo pravno sankcionirati sve zloporabe zakona. Time bi se unaprijedilo pridržavanje slova zakona.

Također, gledano iz pravne perspektive, ako zakoni i postoje, a izostaje pravna regulativa tih zakona (zakonodavstvo na području prava društva), onda vrlo često dolazi do pravne nesigurnosti, čak i kriminalnih radnji. Neke bi zakone trebalo preispitati, a i donijeti neke sasvim nove zakone. Primjerice, javni interes nije se pravno definirao i određuje se od slučaja do slučaja, što otvara prostor mnogim zloporabama.

(6) Ekonomisti su u prvom redu usredotočeni na važnost planiranja s gledišta ekonomske profitabilnosti za grad. Posebno upozoravaju na trenutnu (ne)profitabilnost urbanih projekata i eventualnu ekonomsku štetu koja zbog toga može nastati. Zbog toga ističu optimiziranje resursa kako bi se postigla što veća zarada za grad. Glavnu razliku između dvaju projekata ekonomisti gledaju kroz dizajn institucionalnog sustava. Cilj je dozvoliti poduzetnicima zaradu tamo gdje će to u gradu najbolje postići. Ali, kako ekonomija ipak nije puko poduzetništvo, ekonomisti ističu da će grad bankrotirati ako se u institucionalnom smislu ne planira ono što bi bilo i ekonomski logično. Pritom su važni sljedeći ekonomski aspekti:

(a) GUP nije usklađen s ekonomskim planiranjem, odnosno nije utemeljen na ekonomskom analitičkom okviru.

(b) Zanimljivo je da grad, kako bi ekonomski preživio, mora postati policentričan, što znači da se oko svake poslovne koncentracije treba stvoriti koncentričan krug ljudskog življenja.¹

(c) Problem je također nepostojanje ekonomske analize o optimalnoj prostornoj razmještenosti poslovnih aktivnosti kako bi grad bio što više svrsishodan, odnosno kako bi mogao što bolje kotirati na svjetskome tržištu (uzima se u obzir i veća zaposlenost). Danas se smatra kako su procesi kaotične urbanizacije, koji su se probili kroz tzv. "koruptokaotičnu urbanizaciju", tako duboki da je već potrebno na neki način "upravljati štetom" – spašavati ostatke *geniusa loci*. Samo će se na taj način osigurati produkcija viših ekonomskih oblika, odnosno pozitivno usmjeriti na budućnost. Uzgred, ističe se kako su oni oblici koji bi mogli u prvom redu živjeti u Hrvatskoj prije svega ekonomija doživljaja i kreativne industrije.

(d) Pojavljuje se, nadalje, problem nerazumijevanja ovisnosti nacionalne ekonomije o javnom sektoru, već se isključivo ističe privatni interes, što pokazuje da je došlo do zastoja u razvoju demokracije.

¹ Primjer je Buzin (predgrađe Zagreba) gdje postoji oko deset do dvadeset tisuća radnih mjesta, što znači da se potencijalno radi o 100 000 ljudi koji bi tamo mogli živjeti, kad bi im urbanistički plan predvidio sve što im je potrebno.

Zaključno, može se reći kako, u smislu ekonomske optimalnosti grada, sustavno planiranje danas ne postoji, kao što ne postoji ni prava vizija grada u ekonomskom smislu. Ekonomisti zato upozoravaju kako se mora napraviti ekonomski model grada u prostoru koji bi pokazao kakav se grad želi, a zatim zauzeti interdisciplinarni stav i uz pomoć relevantnih struka stvoriti pretpostavke za "idealni grad".

(7) Inženjeri prometa osvrću se na različite prometne aspekte Zagreba. Tako jedni ukazuju na prednosti izgradnje podzemnih garaža u pojedinim gradskim blokovima jer se time uklanjaju parkirališta s ulice te istodobno redizajniraju blokovi. Ističu i kako bi se grad uvelike oplemenio stavljanjem zelenila i terasa na krovove garaža. Drugi upozoravaju na problematičnu organizaciju željezničkog prometa. Svi se, pak, slažu kako je veliki porast automobila ključan prometni problem u gradu. Navode prijašnje, nikada ostvarene planove izgradnje garaža i parkirališta na obodu grada koji bi rasteretili promet u centru, s obzirom na to da mu prijete totalna prometna zakrčenost i kaos. To je važno i zbog novonastalih projekata, poput trgovačkih centara u samom središtu grada (primjerice centra *Cvjetni*). Veliki trgovački centri, prema njihovu mišljenju, također nisu poželjni u središtu grada jer utječu na povećanje prometa osobnih automobila u središnjoj gradskoj zoni. Kad se govori o poslovnim centrima, treba imati mjeru jer se razuman kapacitet ne bi smio premašivati. Rješenje je u tome da se intenzitet prometa prije gradnje centra ispita određenim simulacijskim modelima i tako vidi kako će se promet u konkretnoj situaciji odvijati. Riječju, inženjeri prometa, prije svega, smatraju kako bi ključno bilo unijeti promjene u segment javnog prijevoza. Nedostaju novi potezi i nova infrastruktura koji bi grad učinili ekološki i ekonomski prihvatljivijim nego je danas. Ovako je ostavljen na milost i nemilost prometu i stihijskom razvoju.

(8) Arhitekti naglašavaju potrebu izrade planova na interdisciplinarnan način, uz stručne savjete. Stručnjaci trebaju raditi posao sustavno (ne baviti se pojedinačnim lokacijama i investicijama) i trebaju biti birani isključivo prema stručnosti, nikako političkom voljom. Potrebno je donositi revizije planova u određenim razdobljima, čime bi se omogućila određena veza s prošlošću, ali također i stvarati strategiju i istraživati načine daljnjeg razvoja grada kao veze s budućnošću. Nadalje, smatraju da je potrebno napraviti novi GUP jer postojeći, s obzirom na raznorazne izmjene i dopune, više ne može biti meritoran dokument. Također, današnji GUP uopće ne predviđa izradu detaljnih planova, što investitorima omogućava otvoreno ostvarivanje vlastitih ideja. Na kraju, arhitekti smatraju kako bi građanima Zagreba trebalo povećati kvalitetu života, i to ne samo na razini pojedinačnih projekata, već na razini naselja i cjelokupnog okruženja u kojemu žive.

Grafički prikaz 9. Naglasci i uloge različitih stručnjaka u planiranju grada



8.4. Pogled u budućnost

Postojećim pritiskom svjetske ekonomije, zajedno s velikom kompeticijom gradova oko dovođenja kapitalnih ulaganja i poboljšavanja svoje pozicije unutar internacionalne urbane hijerarhije, novi su izazovi stavljani pred postsocijalističke gradove u tranziciji, one koji teže ući u Europsku uniju, a među kojima je i Zagreb.² Za kraj ćemo se zato još jednom osvrnuti na ključno pitanje koje se ovim radom postavlja: Što i kako dalje?

Smjernice za daljnje planiranje razvoja grada i urbanu obnovu mogu se grupirati u nekoliko najvažnijih skupina prema sljedećoj podjeli: (a) opće smjernice; (b) uloge aktera; (c) pravno-političke i financijske smjernice; (d) tehničke smjernice (tablica 8).

² Vidi više u: Musil 1993; Enyedi 1998; Marcuse i van Kempen 2000; Keivani, Parsa i McGreal 2001.

Tablica 8. Najvažnije smjernice daljnjeg prostornog razvoja Zagreba i urbane obnove

Opće smjernice	Uloge i položaj aktera, odnosi moći aktera	Pravno-političke i financijske smjernice	Tehničke smjernice
<ul style="list-style-type: none"> - promjena društveno-političke situacije - jasna vizija i strategija razvoja grada - smjernice za daljnje planiranje grada - konsenzus oko osnovnih koncepata urbane obnove i urbanističkog planiranja - pripremljena i planirana urbana obnova - očuvanje starih dijelova grada i identiteta grada 	<ul style="list-style-type: none"> - postavljanje zajedničkog i javnog interesa iznad privatnog - interdisciplinarno planiranje (sudjelovanje različitih struka u planiranju grada) - uzimanje socijalne strukture grada u obzir - predstavljanje stručnih projekata i nacрта građanima - građanska participacija - organizacija i regulacija civilnog sektora (NVO) 	<ul style="list-style-type: none"> - jasna politika financiranja - investiranje sredstava javnog sektora - kontrola provedbe projekata - regulacija i kontrola pravnih procedura i dokumenata - uspostavljanje novih pravnih odrednica u svrhu novog urbanizma 	<ul style="list-style-type: none"> - dokumenti s ciljevima, prioritetima i mjerama za obnovu grada - povećanje uporabne vrijednosti projekata i grada - stvaranje novih javnih prostora - ravnoteža između novih i starih struktura grada - definiranje konkretne ljestvice vrednota i prioriteta za održivi razvoj grada - ankete/upitnici za građane: istraživanje životnog stila građana, njihovih potreba i interesa

Kvaliteta i provedivost urbanističkih rješenja, pa tako i navedenih odrednica, uvelike ovise o daljnjem razvoju društveno-političke situacije. U centralističkim, nedemokratskim sustavima urbanizam i prostorno planiranje postaju instrumentima ozakonjenja projekata koji nisu utemeljeni na stvarnim potrebama građana, a gospodarski su neopravdani i neprimjereni mogućnostima društva. Upravo je to slučaj u Zagrebu gdje javni sektor funkcionira kao produžetak privatnog, i u takvom se odnosu moći radi o *primitivnom liberalizmu*, vrlo različitom od zapadnoeuropskog odnosa prema prostoru. U zapadnim demokracijama država uz pomoć građana određuje gdje se može ili ne može graditi, jer je privatni sektor strogo odvojen od javnog. Na prostoru Hrvatske, poglavito grada Zagreba, ne primjećuje se spoznaja/svijest da je nacionalna ekonomija ovisna o javnom sektoru. U tom smislu ukazuje se na zastoj demokracije jer je javni sektor vrlo važan dio liberalne države i, u situacijama normalnog funkcioniranja demokratskog ustroja, vrlo učinkovit.

Ako postavimo pitanje o daljnjim mogućnostima urbanizma u Hrvatskoj, nakon što smo konstatirali potpuno nestajanje istog, moramo napomenuti kako urbanizam može uspjeti samo u pravnoj državi, sa zakonima koji se do kraja provode. U takvoj državi zakonom su precizno određeni uvjeti korištenja zemljišta i uređenja prostora. Ostaje, stoga, najvažniji i sveprisutan zahtjev da se urbanoj obnovi i urbanističkom planiranju pristupi promišljeno, a ne stihijski, te da se ciljevi, smjernice i planovi urbane obnove postavljaju u jasnoj viziji i strategiji razvoja grada.

Na kraju, važno je napomenuti da cilj intervencije u prostor ne smije biti podilaženje zahtjevima ekonomskog ili bilo kojeg drugog tipa aktera, neovisno o njegovoj tre-

nutnoj poziciji moći. Cilj mora biti očuvanje prostora i njegova zaštita te povećanje njegove uporabne vrijednosti podizanjem kvalitete života stanovnika. Budući da se u svakom gradu uspostavlja mnoštvo mreža koje proizvode međuovisnost u gradskom tkivu, a zatim i s ostatkom države, gradovi se moraju regulirati kroz efikasan urbanistički sistem. Pritom se ne smije smetnuti s uma da je uloga grada Zagreba, i razumijevanje njegove odgovornosti u procesu europskih integracija, jedan od ključnih čimbenika u razvoju Hrvatske.

Prilozi

Protokol intervjua

1. Kako biste općenito definirali urbane transformacije poput urbane obnove, regeneracije, revitalizacije i urbane rekonstrukcije grada?
2. Koje su, po vašem mišljenju, glavne odrednice i razlike u provođenju: a) urbanih transformacija (posebno urbane obnove); b) urbanističkog planiranja u Hrvatskoj:
 - od 1970. do 1990.
 - od 1990. do 2000.
 - nakon 2000. i danas?
3. Koji su akteri danas, po vašem mišljenju, ključni u planiranju grada, u smislu moći, u odnosu na prijašnja navedena razdoblja i koliko je ova podjela primjenjiva na područje grada Zagreba?
 - ekonomski
 - stručni
 - politički
 - civilni (građani i nevladine organizacije)
4. Pojavljuje li se, po vašem mišljenju, novi tip aktera, poduzetnik, odnosno korporativni investitor? Koliki je njegov utjecaj i moć?
5. Koliki je, po vašem mišljenju, utjecaj/moć stručnih aktera na izradu urbanističkih planova? Postoji li podijeljenost u mišljenjima/stavovima raznih stručnjaka? Kakva je suradnja između različitih struka odgovornih za planiranje grada?
6. Mislite li da urbanističko planiranje kao sistematski, dugoročni proces kod nas još uvijek postoji?
7. Kako se, prema vašem mišljenju, tretira javni prostor u Zagrebu danas? Dolazi li do njegova smanjenja?
8. Kako se danas očituje i što označava javni interes? Tko ga zastupa?
9. Dolazi li, po vašem mišljenju, do preizgradnje, stambene ili poslovne, u samom centru grada?
10. Odvija li se procedura donošenja urbanističkih planova, po vašem mišljenju, po propisima? Mislite li da dolazi do slabljenja GUP-a ili nekih njegovih izmjena?
11. Koji su, prema vama, uzroci i pozitivne/negativne posljedice:

- izgradnje poslovnih tornjeva (*Hoto Business Tower, Eurotower, Zagrebtower*) u centru grada
- transformacije (obnove) gradskih trgova (*Kvaterikov trg, Cvjetni trg*)
- izgradnje trgovačkih centara u centru Zagreba? (*Kaptol centar, Importanne centar, Importanne galerija, Branimir centar*)
- izgradnje garaža u samom gradskom središtu (*Tuškanac, Cvjetni trg, Kvaternikov trg*)?

Čine li vam se ovi primjeri urbanih transformacija reprezentativni za urbanu obnovu Zagreba? Možete li navesti još neke, drugačije primjere?

12. Mislite li da je potrebno odrediti kriterije pri izgradnji visokih zgrada, trgovačkih centara, garaža? Kakve?
13. Na koje biste problemske aspekte u urbanoj obnovi i urbanističkom planiranju ukazali: a) u razdoblju 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća; b) nakon 2000. i danas?
14. Što je iz pozicije vaše struke: a) ključan čimbenik za daljnje urbanističko planiranje Zagreba; b) ključan čimbenik za daljnju urbanu obnovu Zagreba?
15. Postoji li još neka važna odrednica/smjernica/problem na koju niste ukazali, a željeli biste (u vezi s urbanim akterima/planiranjem/transformacijom/obnovom u gradu Zagrebu)?

2. Popis ilustracija

Slika 1. Primjer urbanog rasta – Ciudad de México	21
Slika 2. Radnička cesta – novi zagrebački <i>city</i>	28
Slika 3. Primjer globalnog grada – New York City, Midtown Manhattan	30
Slika 4. Primjer globalnog grada – Tokio	31
Slika 5. Gradski centar – Trg bana Jelačića	41
Slika 6. Panorama Zagreba – rijeka Sava	42
Slika 7. Panorama Zagreba – gradski centar, park kralja Tomislava	42
Slika 8. Panorama Zagreba – Gornji grad	42
Slika 9. London Plan 2011.	51
Slika 10. London Docklands, Canary Wharf, primjer jednog od najvećih europskih klastera poslovnih nebodera.	51
Slika 11. Brošura i karta projekta <i>Kolonie Wedding</i> (2008. – 2009.)	53
Slika 12. Cvjetni trg nakon gradnje poslovno-stambenog kompleksa Cvjetni	97
Slika 13. Cvjetni trg – trgovački centar Cvjetni.	97
Slika 14. Protest u Varšavskoj ulici 2008. protiv ostvarenja projekta na Cvjetnom trgu	98
Slika 15. “Totalna rasprodaja” – protest na Cvjetnom trgu protiv projekta <i>Cvjetni</i>	98
Slika 16. <i>Hoto Business Tower</i>	115

Slika 17. <i>Eurotower</i>	115
Slika 18. <i>Zagreb Tower</i>	116
Slika 19. <i>Importanne Galerija</i>	121
Slika 20. <i>Centar Kaptol</i>	121
Slika 21. <i>Branimir centar</i>	122
Slika 22. <i>Cascade – Prebendarski vrtovi</i>	122
Slika 23. <i>Centar Cvjetni</i>	123
Slika 24. Izlaz iz podzemne garaže kod Kvaternikova trga	128
Slika 25. Ulaz u podzemnu garažu ispod Cvjetnog trga	129
Slika 26. Vizura grada Zagreba – pogled na sjeverni dio grada	170
Slika 27. Vizura grada Zagreba – pogled na južni dio grada	170

3. Popis tablica, grafičkih prikaza i karata

Tablice

Tablica 1. Broj ispitanika prema profesiji	14
Tablica 2. Organizirajuće i globalne teme	17
Tablica 3. Gradske četvrti (površina i ukupan broj stanovnika)	40
Tablica 4. Djelovanje glavnog aktera prema tipu aktera (podržavanje/ nepodržavanje projekta)	96
Tablica 5. Planovi za podzemne garaže (2007.)	129
Tablica 6. Smjernice za buduće ostvarenje visoke izgradnje, trgovačkih centara i podzemnih garaža.	176
Tablica 7. Komparacija organizirajućih tema kroz vremenska razdoblja	179
Tablica 8. Najvažnije smjernice daljnjeg prostornog razvoja Zagreba i urbane obnove	185

Grafički prikazi

Grafički prikaz 1. Odrednice urbanih transformacija – urbane obnove, regeneracije i revitalizacije	64
Grafički prikaz 2. Stratifikacijski model agenata i posljedica	72
Grafički prikaz 3. Proces izbora u modernom društvu.	79
Grafički prikaz 4. Odnosi moći i djelovanje društvenih aktera prema prostoru	110
Grafički prikaz 5. Uzroci i posljedice nekih primjera urbanih transformacija u Zagrebu nakon 2000. godine.	147

Grafički prikaz 6. Komparacija stavova stručnih aktera: nemoć stručnih aktera, nepostojanje interdisciplinarnosti i podijeljenost stavova među različitim stručnim akterima	155
Grafički prikaz 7. Smjernice za daljnje planiranje grada	171
Grafički prikaz 8. Opći shematski prikaz globalnih, bazičnih i organizirajućih tema	178
Grafički prikaz 9. Naglasci i uloge različitih stručnjaka u planiranju grada . .	184

Karte

Karta 1. Podjela Hrvatske prema županijama	36
Karta 2. Podjela grada Zagreba na gradske četvrti	39

Literatura

1. Adair, A.; Berry, J.; McGreal, S.; Deddis, B. i Hirst, S. (1999). Evaluation of Investor Behaviour in Urban Regeneration. *Urban Studies* 36 (12): 2031–2045.
2. Adamović, M. (2011). *Žene i društvena moć*. Zagreb: Plejada; Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
3. Archer, M. (1985). *Structuration versus Morphogenesis*. London: Sage.
4. Attride-Stirling, J. (2011). Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative research* 1 (3): 385–405
5. Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Verso: London.
6. Bailey, N.; Robertson, D. (1997). Housing Renewal, Urban policy and Gentrification. *Urban Studies* 34 (4): 561–578.
7. Barić, O. (2008). Uloga arhitekta u razvoju nekretnina, intervju u *Croatian Real Estate Newsletter* 24: 2–8.
8. Bassand, M.; Ryser, J. (1980). The Implementation of Public Policy Concerning Space: A General Outline. *Archit. and Comport. / Archit. and Behav.* 1: 193–200.
9. Bassand, M. (1981). *L'identité régionale*. Georgi: St-Saphorin.
10. Bassand, M. (2001). Pour un renouveau de la sociologie urbaine: onze thèses. *Urbanisme* 10 (321): 84–88.
11. Bassand, M.; Compagnon, A; Joye D.; Stein, V. (2001). *Vivre et créer l'espace public*. Lausanne: PPUR.
12. Bassand, M. (2007). *Cités, villes, métropoles: le changement irréversible de la ville*. Lausanne: PPUR.
13. Bežovan, G. (1995). Neprofitne organizacije i kombinirani model socijalne politike. *Revija za socijalnu politiku* 2 (3): 195–214.

14. Bežovan, G. (1996). Privatni neprofitni sektor i razvoj socijalnog režima u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku* 3 (3–4): 299–311.
15. Bežovan, G.; Zrinščak, S. (2006). Postaje li civilno društvo u Hrvatskoj čimbenikom društvenih promjena? *Revija za socijalnu politiku* 14 (1): 1–27.
16. Blumer, H. (1969). *Symbolic Interaction: Perspective and Method*. Englewood Cliffs; N. J.: Prentice-Hall.
17. Borja, J.; Castells, M. (1997). *Local and Global: The Management of Cities in the Information Age*. London: Earthscan.
18. Borraz, O.; John, P. (2004). The Transformation of Urban Political Leadership in Western Europe. *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (1): 107–120.
19. Brenner, N.; Keil, R., ur. (2006). *The Global Cities Reader*. Canada: Routledge.
20. Bryant, C. G. A.; Jary, D. (2001). *The Contemporary Giddens: Social Theory in a Globalizing Age*. London and New York: Palgrave.
21. Bryman, A.; Burgess, R. (1994). *Analyzing Qualitative Data*. London: Routledge.
22. Carmon, N. (1999). Three Generations of Urban Renewal Policies: Analysis and Policy Implications. *Geoforum* 30: 145–158.
23. Castells, M. (1977). *Urban Question*. London: Edward Arnold.
24. Castells, M. (1983). *The City and the Grassroots: Across-Cultural Theory of Urban Social movements*. London: Edward Arnold.
25. Castells, M. (2000). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Uspon umreženog društva*. Svezak I. Zagreb: Golden marketing.
26. Castells, M. (2002). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Moć identiteta*. Svezak II. Zagreb: Golden Marketing.
27. Castells, M. (2003). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Kraj tisućljeća*. Svezak III. Zagreb: Golden marketing.
28. Chapman, D., ur. (1996). *Creating Neighbourhoods and Places in the Built Environment*. London: Spon.
29. Christopherson, S. (1994). The Fortress City: Privatized Spaces, Consumer Citizenship. U: Amin, A. (ur.) *Post Fordism*. Oxford: Blackwell, str. 409–427.
30. Cohen, R.; Kennedy, P. (2007). *Global Sociology*. New York: Palgrave Macmillan.

31. Coleman, J. (1971). *Community Disorganization and Conflict*. U: Merton, R. i Nisbet, R. (ur.) *Contemporary Social Problems*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, str. 657–708.
32. Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. Glencoe III: Free Press.
33. Cresswell, J. (1997). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. New York: Sage.
34. Crilley, D. (1993). Megastructures and Urban Change: Aesthetics, Ideology and Design. U: Knox, P. L. (ur.) *The Restless Urban Landscape*. Englewood Cliffs: NJ: Prentice Hall, str. 127–164.
35. Crozier, M.; Friedberg, E. (1977). *L'acteur et le système*. Paris: Seuil.
36. Čaldarović, O. (1985). *Urbana sociologija: socijalna teorija i urbano pitanje*. Zagreb: Globus.
37. Čaldarović, O. (1987). *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.
38. Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
39. Čaldarović, O.; Šarinić, J. (2008). First Signs of Gentrification? Urban Regeneration in the Transitional Society: the Case of Croatia. *Sociologija i prostor* 46, 181–182 (3–4): 369–381.
40. Čaldarović, O. (2010). Još jednom o urbanoj obnovi. O pojmovima i procesima obnove urbanog naslijeđa. *Kvartal VII* (1–2): 70–75.
41. Čaldarović, O. (2011). *Urbano društvo na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
42. Dahl, R. A. (1989). *Democracy and Its Critics*. New Haven and London: Yale University Press.
43. Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
44. Dakić, S.; Perković, Z.; Rogić, I.; Stojković, A. (1989). *Urbana drama Donjeg grada Zagreba: sociološka studija*. Sveske: Edicija Centra za idejno-teorijski rad GK, SKH Zagreb.
45. Davis, M. (2011.) *Planet slumova*. Zagreb: v.b.z.
46. Denzin, N.; Lincoln, Y. (1998). *Strategies for Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, CA: Sage.
47. Dvornik, S. (2009). *Akteri bez društva*. Zagreb: Fraktura.

48. Đokić, I.; Bakarić, I.; Šišinački, J. (2010). *Strateški programi lokalnog razvoja – hrvatska iskustva*. Zagreb: Jesenski i Turk; Ekonomski institut.
49. Đurić, M. (1987). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed.
50. Enyedi, G. (1998). Urbanization in East Central Europe: Social Processes and Societal Responses in the State Socialist Systems. *Urban Studies* 29 (6): 869–880.
51. Feldman, M. (1995). *Strategies for Interpreting Qualitative Data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
52. Fisher, C. S. (1984). *The Urban Experience*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
53. Fligstein, N. (2001). Social Skill and the Theory of Fields. *Sociological Theory* 19 (2): 105–125.
54. Foucault, M. (1994). *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
55. Friedman, J. (1986). The World City Hypothesis. *Development and Change* 17: 69–83.
56. Friedmann, J.; Wolff, G. (1982). World City Formulation: An Agenda for Research and Action. *International Journal of Urban and Regional Research* 6: 309–344.
57. Galović, K. (2004). Arhitektonska pravila igre. *Vijenac*, broj 263.
58. Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
59. Giddens, A. (1968). "Power" in the Recent Writings of Talcott Parsons. *Sociology* 2: 257–272.
60. Giddens, A. (1996). *In Defence of Sociology*. Cambridge: Polity Press.
61. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
62. Giddens, A. (1999). *Treći put*. Zagreb: Politička kultura.
63. Giddens, A. (2005). *Odbjegli svijet*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
64. Giddens, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
65. Gilli, G. A. (1974). *Kako se istražuje: vodič u društvenim istraživanjima*. Zagreb: Školska knjiga.
66. Glaser, B. G.; Strauss, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine de Gruyter.
67. Gleeson, B. (2004). What's Driving Suburban Australia? Fear in the Tank, Hope on the Horizon. *Griffith Review* 2: 57–71.

68. Goss, J. (1993). The Magic of the Mall: An Analysis of Form, Function and Meaning in the Contemporary Retail Built Environment. *Annals of the Association of American Geographers* 83 (1): 18–47.
69. Gray, K; Gray, S. F. (1999). Civil Rights, Civil Wrongs and Quasi-Public Space. *European Human Rights Law Review* 1 (4): 46–102.
70. Gregson, N. (1995). And Now it's All Consumption? *Progress in Human Geography* 19 (1): 135–141.
71. Guy, S.; Henneberry, J.; Rowley, S. (2002). Development Cultures and Urban Regeneration. *Urban Studies* 39 (7): 1181–1196.
72. Habermas, J. (1982). *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed.
73. Halmi, A. (1996). *Kvalitativna metodologija u društvenim znanostima*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu – Studijski centar socijalnog rada.
74. Hall, P. (1979). *World Cities*. New York: McGraw-Hill.
75. Hamilton, F. E.; Dimitrovska Andrews, K; Pichler-Milanović, N., ur. (2005). *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe*. Tokyo; New York; Paris: United Nations University Press.
76. Haralambos, M; Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
77. Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Baltimore: Edward Arnold and The Johns Hopkins University Press.
78. Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell and University of Chicago Press.
79. Harvey, D. (1985). *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford: Basil Blackwell and Johns Hopkins University Press.
80. Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London; New York: Verso.
81. Healy, P. (1997). *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*. London: MacMillan.
82. Held, V. (1970). *Public Interests and Individual Interests*. New York: Basic Books.
83. Hemmati, M. (2002). *Gender and Sustainable Development*. Berlin: Heinrich Boll Foundation.
84. Hemphill, L.; McGreal, S.; Berry, J.; Watson, S. (2006). Leadership, Power and Multisector Urban Regeneration Partnerships. *Urban Studies* 43 (1): 59–80.

85. Himes, J. (1966). The Functions of Racial Conflict. *Social Forces* 45: 1–10.
86. Hodžić, A. (2005). Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst. *Sociologija sela* 43, 169 (3): 497–525.
87. Holbrook, B.; Jackson, P. (1996). The Social Milieux of Two North London Shopping Centres. *Geoforum* 27 (2): 193–204.
88. Horvat, S. (2007). *Znakovi postmodernog grada*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
89. Howard, E. (1944). *Garden Cities of To-Morrow*. London: Faber and Faber.
90. Hromadžić, H. (2008). *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
91. Hrzić, M. (1988). *Percepcijski pristup oblikovanja grada u okviru procesa planiranja*. Doktorski rad. Zagreb: Arhitektonski fakultet.
92. Hrzić, M. (2005). Doprinošenje horizontu, intervju u *Čovjek i prostor* 7–8 (614–615): 20–23.
93. Izvješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2003. Zagreb: Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja. Zavod za prostorno uređenje, Tekstualni dio, knjiga 1., srpanj 2003.
94. Izvješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2008.-2012. Zagreb: Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja. Prosinac, 2012.
95. Jakob, D. (2010), Constructing the creative neighborhood: Hopes and limitations of creative city policies in Berlin. *City, Culture and Society*, 1: 193-198.
96. Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.
97. Jakovčić, M.; Spevec, D. (2004). Trgovački centri u Zagrebu. *Hrvatski geografski glasnik* 66 (1): 47–66.
98. Jakovčić, M. (2009). Trgovački centar kao brand. Preuzeto s: <http://www.geografija.hr/clanci/1472/trgovacki-centar-kao-brand> (ožujak, 2012.)
99. Jukić, T.; Cvitanović, M. S.; Smokvina, M. (2010). Vizije razvoja gradova 21. stoljeća. Usporedba planerskih postupaka: Pariz, London, Helsinki, Amsterdam. *Prostor* 18, 2 (40): 385–397.
100. Jukić, T.; Cvitanović, M. S. (2011). *Zagreb – Gradski projekti*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu; Arhitektonski fakultet; Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada (monografija).

101. Jukić, T.; Mlinar, I.; Smokvina, M. (2011). *Zagreb. Stanovanje u gradu i stambena naselja*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu; Arhitektonski fakultet; Gradski ured za stratejsko planiranje i razvoj Grada (monografija).
102. Jukić, T. (2012). Strateški projekti u kontekstu provedbe urbanističkih planova – komparacija hrvatskih i europskih iskustava. U: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (ur.) *Akteri društvenih promjena u prostoru. Transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 39–51.
103. Kalanj, R. (1994). *Modernost i napredak*. Zagreb: Antibarbarus.
104. Kalanj, R. (2010). *Ideologija, utopija, moć*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
105. Kaspersen, L. B. (2000). *Anthony Giddens. An Introduction to a Social Theorist*. Oxford: Blackwell Publishers Inc.
106. Keddie, J.; Tonkiss, F. (2010). The Market and the Plan: Housing, Urban Renewal and Socio-Economic Change in London. *City, Culture and Society* 2 (1): 57–67.
107. Keivani, R.; Parsa, A.; Mc Greal, S. (2001). Globalisation, Institutional Structural Structures and Real Estate Markets in Central European Cities. *Urban Studies* 38 (13): 2457–2476.
108. Kohn, M. (2004). *Brave New Neighborhoods. The Privatisation of Public Space*. New York: Routledge.
109. Koolhaas, R. (2002). *The Harvard Design School Guide to Shopping*. Harvard: Harvard Design School Project on the City.
110. Krupat, E. (1985). *People in Cities*. Cambridge: Cambridge University Press.
111. Kuvačić, I. (1979). *Obilje i nasilje*. Zagreb: Naprijed.
112. Kuvačić, I. (1990). *Funkcionalizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
113. Lay, V. (2007). Vizija održivog razvoja Hrvatske: Prinosi artikulaciji polazišta i sadržaja vizije. U: Lay, V. (ur.) *Razvoj sposoban za budućnost. Prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 11–53.
114. Lefebvre, H. (1968). *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
115. Lefebvre, H. (1974). *Urbana revolucija*. Beograd: Neolit.
116. Leitmann, J. (1999). Can City QOL indicators Be Objective and Relevant? Towards a Participatory Tool for Sustaining Urban Development. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability* 4 (2): 169–180.

117. Lorinc, J. (2008). *Cities*. Toronto Barkeley: Groundwood Books, House of Anansi Press.
118. Low, S. M. (1992). Symbolic Ties That Bind: Place Attachment in the Plaza. U: Altman, I. i Low, S. M. (ur.) *Place Attachment*. New York: Plenum Press, str. 166–186.
119. Lukić, A. (2002). Socijalne funkcije trgovačko-poslovnog središta: primjer Centra Kaptol u Zagrebu. *Hrvatski geografski glasnik* 64: 73–94.
120. Lukić, A.; Jakovčić, M. (2004). Location and Functions of Shopping Centres in Zagreb. *Dela – Odelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani* 22: 39–54.
121. Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge: The MIT Press.
122. Lypovetsky, G. (2008). *Paradoksalna sreća: ogled o hiperpotrošačkom društvu*. Zagreb: Antibarbarus.
123. Macgregor, S.; Pimlott, B. (1991). Action and Interaction in the Cities. U: Macgregor, S. i Pimlott, B. (ur.) *Tackling the Inner Cities: The 1980s Reviewed, Prospects for the 1990s*. Oxford: Claredon Press, str. 215–250.
124. Manis, J.; Meltzer, B. (1978). *Symbolic Interaction: A Reader in Social Psychology*. Boston: Allyn and Bacon.
125. Marcuse, P.; van Kempen, R. (2000). *Globalizing Cities: A New Spatial Order*. Oxford: Blackwell Publishers.
126. Maretić, M. (1996). *Gradski centri*. Zagreb: Školska knjiga.
127. Marinović-Uzelac, A. (1986). *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja)*. Zagreb: Tehnička knjiga.
128. Marinović-Uzelac, A. (2001). *Prostorno planiranje*. Zagreb: Dom i svijet, Biblioteka Posebna izdanja.
129. Matešić, M. (2008). Strategija održivog razvoja: krovni razvojni dokument Republike Hrvatske. *Socijalna ekologija*, 17 (4): 405–410.
130. Mattioni, V., ur. (2004). *Neboderi u Europi: međunarodna radionica: International Workshop Skyscrapers in Europe*. Zagreb: Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša.
131. Maxwell, J. (1998). Designing a qualitative study. U: Bickman, L. i Rog, D. (ur.) *Handbook of applied social research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage, str. 69–100.
132. McLuhan, M.; Powers, B. R. (1989). *The Global Village. Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press, New York.

133. McNeill, D. (2005). Skyscraper Geography. *Progress in Human Geography* 29 (1): 41–55.
134. Mead, G. H. (1962). *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago press.
135. Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization* 2 (5): 33–58.
136. Merleau-Ponty, M. (1945). *Phenomenologie de la Perception*, prijevod Smith, C. (1962). *Phenomenology of Perception*. London: Routledge and Kegan Paul.
137. Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
138. Miles, M. B.; Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.
139. Milić, A., ur. (2004). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
140. Mitchell, D. (2000). Metaphors to Live By: Landscapes as Systems of Social Reproduction. U: Mitchell, D. (ur.) *Cultural Geography – A Critical Introduction*. Oxford: Blackwell, str. 120–144.
141. Morris, M. (1993). Things To Do With Shopping Centres. U: During, S. (ur.) *The Cultural Studies Reader*. New York: Routledge, str. 295–319.
142. Mrak-Taritaš, A. (2008). Urbanistički plan uređenja. Uloga i značenje na primjeru grada Zagreba. *Prostor* 2 (36): 232–245.
143. Muers, S. (2004). Deliberative Democracy and Urban Regeneration: Justification and Evaluation. *Public Policy and Administration* 19 (4): 34–56.
144. Mumford, L. (1988). *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed.
145. Musil, J. (1993). Changing Urban Systems in Post-Communist Societies in Central Europe: Analysis and Predictions. *Urban Studies* 30 (6): 899–906.
146. Narodne novine, br. 47/1990, 62/2001, 76/2007, 125/2008, 36/2009
147. Oliveira, V.; Pinho, P. (2010). Evaluation in Urban Planning: Advances and Prospects. *Journal of Planning Literature* 24 (4): 343–361.
148. Park, R. E. (1952). *Human Communities: the City and Human Ecology*. Glencoe, III: The Free Press.
149. Park, R.; Burgess, E. (1967). *The City*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

150. Parsons, T. (1949). *The Theory of Social Action*. New York: Free Press.
151. Parsons, T.; Shils, E. A. (1951). *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper & Row.
152. Parsons, T.; Shils, E. A. et. al., ur. (1961). *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. Glencoe, ILL: Free Press.
153. Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
154. Pašić, A. (2010). Historija arhitekture. *Arhitektura poslije 1850. godine* 6: 88. Preuzeto s: http://infiarch.ba/UserFiles/File/Arch_poslije_1850/06_Arh_na_prelazu_u_20st_Globalizacija_poslije%201945.pdf. (travanj, 2012.)
155. Pegan, S.; Jukić, T. (2001). Polazišta i pristupi organizaciji provedbe obnove grada. *Prostor* 9, 2 (22): 141–146.
156. Pegan, S. (2012). Planiranje promjena u prostoru. U: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (ur.) *Akteri društvenih promjena u prostoru. Transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 131–141.
157. Petovar, K. (2003). *Naši gradovi između države i građanina*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
158. Petovar, K. (2011). Profesionalna udruženja kao akter u donošenju planskih odluka o prostoru (pisani prilog). Pripremljeno za Okrugli stol *Akteri društvenih promjena u prostoru. Transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 16. prosinca 2011.
159. Petovar, K.; Vujošević, M. (2008). Koncept javnog interesa i javnog dobra u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija i prostor* 46, 179 (1): 23–51.
160. Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja. Stambena politika: Izazovi budućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
161. Pichler-Milanović, N.; Dimitrovska Andrews, K. (2005.) Conclusions. U: Hamilton, F. E.; Dimitrovska Andrews, K. i Pichler-Milanović, N. (ur.) *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe*. Tokyo; New York; Paris: United Nations University Press, str. 465–487.
162. Pokrovac, Z. (izbor i predgovor) (1991). *Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove rasprave*. Zagreb: Naprijed.
163. Poljanec-Borić, S. (2012). Društvena dioba prostora u tranziciji: tipologija negativnih smjerova i moguće društvene posljedice. U: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (ur.) *Akteri društvenih promjena u prostoru. Transformacija prostora i kvalitete*

- života u Hrvatskoj. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 67–83.
164. Porter, M. E. (1995). The Competitive Advantage of the Inner City. *Harvard Business Review* 73 (3): 55–71.
165. Prijić-Samaržija, S. (2000). *Društvo i spoznaja: uvod u socijalnu spoznajnu teoriju*. Zagreb: KruZak.
166. Pusić, V. (1998). *Demokracije i diktature*. Zagreb: Novi Liber.
167. Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*. Beograd: Biblioteka Nova 178.
168. Rada, D. R. (1999). Transformational Leadership and Urban Renewal. *Journal of Leadership and Organizational Studies* 6 (3–4): 18–33.
169. Ritchie, J.; Spencer, L. (1994). Qualitative Data Analysis for Applied Policy Research. U: Bryman, A. i Burgess, R. (ur.) *Analyzing Qualitative Data*. London: Sage, str. 173–194.
170. Ritzer, G. (2004). *The Globalization of Nothing*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
171. Ritzer, G. (1997). *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
172. Rogić, I. (1990). *Stanovati i biti*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
173. Rogić, I. (1991). *Periferijski puls u srcu od grada. Zamke revitalizacije*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
174. Rogić, I.; Bagić, D.; Požar, M.; Vedriš, M. (2008). *Urbani izazovi. Infrastruktura kao razvojni izazov u većim hrvatskim gradovima*. Zagreb: Siemens d.d.
175. Rogić, I.; Dakić, S. (2000). Grad i plan. Prinos raspravi o generalnom urbanističkom planu Zagreba. U: Mišetić, A.; Štambuk, M. (ur.) *Grad i plan*. Zagreb: Institut Ivo Pilar i Hrvatska sveučilišna naklada.
176. Salamon, L. M.; Anheier, H. K. (1997). The Civil Society Sector. *Society* 34 (2): 60–65.
177. Sandercock, L. (1997). From Main Street to Fortress. *Just Policy* 9 (1): 27–34.
178. Sassen, S. (2001). *The Global City. New York, London, Tokyo*. Oxford: Princeton University Press.
179. Sassen, S. (2004). Local Actors in Global Politics. *Currant Sociology Volume* 52 (4): 1–25.
180. Scarman, L. G. (1982). *The Scarman Report*. Harmondsworth: Penguin.

181. Seferagić, D. (1988). *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
182. Seferagić, D. (2005). Piramidalna mreža gradova. *Sociologija sela* 43, 169 (3): 579–616.
183. Seferagić, D. (2007). Akteri društvenih promjena u urbanom prostoru Hrvatske. *Sociologija i prostor* 45, 177–178 (3–4): 361–376.
184. Seferagić, D. (2012). Završna riječ. U: Svirčić Gotovac A. i Zlatar, J. (ur.) *Akteri društvenih promjena u prostoru. Transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 267–270.
185. Sić, M. (1997). Autoceste i lokacija ekonomskih djelatnosti u Središnjoj Hrvatskoj. *Hrvatski geografski glasnik* 59: 83–94.
186. Silverman, D. (1993). *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage.
187. Simms, M. C.; Allen, W. J. (1996). Is the Inner City Competitive? *The Review of Black Political Economy* 276 (2–3): 213–219.
188. Smith, J. (1996). A Dialogue on the Atlanta Project With Jane Smith, Executive Director. *The Review of Black Political Economy* 276 (2–3): 291–299.
189. Smith, P. J. (2001). The Impact of Globalization on Citizenship: Decline or Renaissance. *Journal of Canadian Studies* 36: 116–140.
190. Specht, C. (2011). *Robert Moses Parkway Remains Point of Dispute*. Preuzeto s: <http://www.buffalonews.com/city/communities/niagara-falls/article444620.ece> (travanj, 2011).
191. Staeheli, L. A.; Mitchell, D. (2006). USA's Destiny? Regulating Space and Creating Community in American Shopping Malls. *Urban Studies* 43 (5–6): 977–992.
192. Stanković, V. (2010). Društvene elite u Srbiji – preobražaj i prohodnost u posljednjih dvadeset godina. *Nacionalni interes – časopis za nacionalna i državna pitanja* 6 (3): 469–490.
193. Strauss, A.; Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, CA: Sage Publications, Inc.
194. Stryker, S. (1980). *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*. Menlo Park, Calif: Benjamin/Cummings.
195. Stubbs, P.; Sertić, N. (1996). Non-Governmental Organisations, Funding and Social Welfare in Croatia and Slovenia. *Croatian Journal of Social Policy*, 3 (1): 25–30.

196. Svirčić Gotovac, A.; Zlatar, J. (2007). Rekonstrukcija Central Business District (CBD) – primjer Cvjetnog trga u Zagrebu. U: Spasić, N. (ur.) *Održivi prostorni razvoj gradova*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, str. 25–43.
197. Svirčić Gotovac, A.; Zlatar, J. (2008). Akteri rekonstrukcije Cvjetnoga trga u Zagrebu. *Sociologija i prostor* 179 (1): 53–76.
198. Svirčić Gotovac, A. (2006). Kvaliteta stanovanja u mreži naselja Hrvatske. *Sociologija sela* 44, 171 (1): 105–127.
199. Svirčić Gotovac, A. (2009). *Utjecaj društvenih aktera na procese gentrifikacije i pauperizacije: primjer Zagreba*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
200. Svirčić Gotovac, A. (2010). Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba. *Sociologija i prostor* 187 (2): 187–221.
201. Šaban, S. (2006). Utjecaj procesa globalizacije na planiranje prostora. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 2 (32): 238–244.
202. Šimunović, I. (1999.) *Srednji gradovi u regionalnom sustavu*
203. Šušnjić, Đ. (2004). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja.
204. Toer, P. A. (1997). *House of Glass*. New York: Penguin.
205. Tosics, I. (2005). City Development in Central and Eastern Europe since 1990: The Impacts of Internal Forces. U: Hamilton, F. E.; Dimitrovska Andrews, K. i Pichler-Milanović, N. (ur.) *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe*. Tokyo; New York; Paris: United Nations University Press, str. 44–78.
206. Toš, I. i studenti (2012). *Participacija u procesima razvoja izgrađene okoline. Izvještaj o terenskom istaživanju*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
207. Touraine, A. (1965). *Sociologie de l'action*. Paris: Seuil.
208. Touraine, A. (2000). A Method for Styding Social Actors. *Journal of World System Research* VI (3): 900–918.
209. Truemann, M.; Cook, D.; Cornelius, N. (2008). Creative Dimensions for Branding and Regeneration: Overcoming Negative Perceptions of a City. *Place Branding and Public Diplomacy* 4 (1): 29–44.
210. Tumlin, J; Millard-Ball, A. (2006). *Parking for Transit-Oriented Development*, ITE Annual Meeting. (www.ite.org). Preuzeto s: www.vtppi.org/tdm/tdm45.htm.
211. Turkulin, M. (2005). “Grozđ” tornjeva vs. usamljeni visoki soliteri, intervju u *Čovjek i prostor* 7–8 (614–615): 24–26.
212. U.S. Department of Health, Education and Welfare, 1969.

213. Voyce, M. (2006). Shopping Malls in Australia: the End of Public Space and the Rise of 'Consumerist Citizenship'? *Journal of Sociology* 42 (3): 269–228.
214. Vujošević, M. (2003). *Planiranje u postsocijalističkoj političkoj i ekonomskoj tranziciji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam.
215. Vresk, M. (2002). *Grad i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.
216. Vujošević, M. (2006). Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija* 48 (4): 357–382.
217. Vujović, S. (2012). Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada. *Sociologija* LIV (1): 105–122.
218. Wallerstein, I. (1980). *The Modern World-System*. Academic: New York.
219. Waters, M. (1996). *Globalisation*. Routledge: New York.
220. Weber, M. (1976). *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.
221. Weber, M. (1999). *Vlast i politika*. Zagreb: Jesenski i Turk.
222. Weiss, R. S. (1994). *Learning From Strangers: The Art and Method of Qualitative Interview Studies*. New York: The Free Press.
223. Werlen, B. (1992). *Society, Action and Space*. Oxfordshire, UK: Taylor & Francis Ltd.
224. Wharf, B. (1994). Vicious Circle: Financial Markets and Commercial Real Estate in the United States. U: Corbridge, S.; Thrift, N. i Martin, R. (ur.) *Money, Space and Power*. Oxford: Blackwell, str. 309–326.
225. Wilkie, W. L.; Moore, E. S. (1999). Marketing's Contribution to Society. *Journal of Marketing, Special Issue* 63: 198–218.
226. Wirth, L. (1969). Urbanism as a Way of Life. U: Sennett, R. (ur.) *The Classic Essays on the Culture of Cities*. New York: Appleton-Century-Crofts, str.143–165.
227. Wrong, D. (1995). *Power: Its Forms, Bases and Uses*. New Brunswick: Transaction Publishers.
228. Yang, G. (2003). Weaving a Green Web: The Internet and Environmental Activism in China. *China Environment Series*, 6. Washington D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars.
229. ZagrebPlan. Razvojna strategija Grada Zagreba. (2013). *Strateška razvojna usmjerenja do kraja 2013. godine*. Grad Zagreb: Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada.

230. Zlatar, J. (2009). Novi poslovni neboderi u Zagrebu kao primjer izražavanja strukture moći. Power point prezentacija pripremljena za Nacionalni sociološki kongres "Društvene promjene i društvena struktura: Hrvatska 20 godina kasnije". Zagreb, 3. – 4. travnja 2009.
231. Zlatar, J. (2011). Utjecaj trgovačkih centara (kao ne-mjesta) u gradu Zagrebu na nestajanje javnog prostora. U: Čapo, J. i Gulin Zrnić, V. (ur.) *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, str. 317–331.
232. Žažar, K. (2008). Modernost i klasična sociologija: Ambivalentnost klasične sociološke teorije. *Revija za sociologiju* 3: 183-204.
233. Župančić, M. (2005). Infrastrukturna opremljenost hrvatskih seoskih naselja. *Sociologija sela* 169 (3): 617–659.
234. Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
235. Županov, J. (2011). Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena. *Politička misao* 48 (3): 145–163.

Internetski izvori

236. https://e-uprava.apis-it.hr/gup/downloads/gup_8-09+11-09.pdf (veljača 2012).
237. <http://www.quero.hr/VrstePlanova?dm=2> (veljača 2012).
238. http://www.abcdnekretnine.hr/cms_view.asp?articleID=257 (prosinac 2011).
239. http://static.nacional.hr/img/1d00663fa9637f5dc027a2aca369af5d_700x550.jpg (studeni 2011).
240. <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/Eurotower23.jpg> (studeni 2011).
241. http://www.deloitte.com/assets/DcomCroatia/Local%20Assets/Office%20Locations/Zagreb_tower_Deloitte-02-750x300.jpg (listopad 2011).
242. http://www.vern.hr/img_get.php?img=4386&code=page (listopad 2011).
243. <http://www.centarkaptol.hr/photogallery.aspx?pageID=26> (listopad 2011).
244. <http://www.thyssenkrupp-dizala.hr/images/branimir-centar-zagreb-01.jpg> (rujan 2011).
245. http://zelenaakcija.hr/uploads/zelena_akcija/document_translations/000/000/324/ZA_PrometnaPolitikaZG_2071127.pdf?1270309768 (travanj 2012).

246. http://dalje.com/slike/slike_3/r1/g2007/m11/x137156376243832903_0.jpg (travanj 2012).
247. http://www.zagrebancija.com/slike/slike_3/r1/g2011/m03/y2605601649108.jpg (travanj 2012).
248. <https://e-uprava.apis-it.hr/zip/Dokumenti/IzvjesceZa2009.pdf> (listopad 2012).
249. <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=829> (listopad 2012).
250. http://www.zamirzine.net/spip.php?page=print&id_article=8808 (studeni 2012).
251. <http://www.dzs.hr/> (studeni 2012.).
252. <http://www.centarcvjetni.hr/centar-cvjetni.aspx> (ožujak 2013.).
253. http://www.ytong.hr/hr/img/garaza_tuskanac_u_zagrebu_2.jpg (ožujak 2013.).
254. <http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/34163771.jpg> (ožujak 2013.).
255. http://en.wikipedia.org/wiki/File:London_Plan_Cover_2011.jpg (travanj 2013.).
256. <http://www.photo-zen.com/slideshows/loncanary02.html> (travanj 2013.).
257. http://www.cgms.co.uk/blogpage/Replacement+London+Plan++Adopted+July+2011_185.html (travanj 2013.).
258. <http://design.blixa6.com/wp-content/uploads/2011/01/KolonieWedding08Map.jpg> (travanj 2013.).
259. <http://pogledaj.to/arhitektura/postaje-li-cvjetni-trg-samo-veliki-kafic-pred-soping-centrom/> (travanj 2013.).
260. <http://praksa.hr/pravo-na-grad/> (travanj, 2013.).
261. <http://pravonagrad.org/about/> (travanj, 2013.).
262. http://zelena-akcija.hr/hr/o_nama (svibanj, 2013.).
263. <http://www.flywestwind.com/hubs/Hub.asp?Hub=RJAA> (svibanj, 2013.).
264. <http://famouswonders.com/new-york-skyscrapers-and-its-marvelous-skyline/> (svibanj, 2013.):
265. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=97816910> (svibanj, 2013.).

266. <http://www.bugbog.com/gallery/gallerymexico/mexico-city.html> (svibanj, 2013.).
267. <http://www.grad.unizg.hr/images/50012544/Z.jpg> (travanj, 2013.).
268. <http://www.crosquare.com/img/Zagrebpanorama.jpg> (travanj, 2013.).
269. http://www.fnd-croatia.com/photos_croatia/var/albums/zagreb/panoramas/panorama.jpeg?m=1356884784 (svibanj, 2013.).
270. <http://www.jungsky.hr/galerija/panorama-zagreba/> (svibanj, 2013.).
271. http://www.point-vz.hr/karta_hrv.php (svibanj, 2013.).
272. <http://www.cromaps.com/zagreb-moj-kvart> (svibanj, 2013.).
273. http://www.centarcvjetni.hr/EasyEdit/UserFiles/FrontHeader/index/index634865172857369375_960_343.jpeg (rujan, 2012.).
274. <http://www.jatrgovac.com/usdocs/cascade-centar-zagreb-large.jpg> (svibanj, 2013.).
275. <http://www.brch-photography.com/panorame/> (svibanj, 2013.).
276. http://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Kopric-Dvadeset_godina_LRSMP_-_predavanja_2012.pdf

Kazalo

A

Amsterdam 30
antiurbanizam 134
Archer, M. S. 73
Aristotel 13

B

Bandić, Milan 146, 159
Barić, O. 118
Bassand 82, 92, 100, 101, 102, 104
Bassand, M- 176
Bassand, M. 66, 67, 80, 81
Bassand, Michell 10
Beč 40, 119, 142, 161
Beograd 100, 113
Berlin 52, 119
bespravna izgradnja 132, 161
Borja 32
Budimpešta 119
Burgess, E. W. 17, 21, 22

C

Castells, Manuel 23, 24, 26, 27, 31, 32, 84, 85
Chicago 22, 29
cirkularnost ljudi 37
city 28, 114
cityzacija 92, 114, 135
Ciudad de México 20, 21
civilno društvo 33, 85, 93, 94, 99, 108, 170
Comte, Auguste 25

Corbin 17

Coser, L. 69

Cvjetni trg 82, 96, 97, 98, 99, 102, 105, 106, 114, 122, 127, 129, 131, 136, 142, 144, 146, 177, 188

Č

Čaldarović, Ognjen 27, 59
Čikaška škola 21, 22, 23

D

Dahl, Robert 58
Dahrendorf, Ralph 69
Dakić 109
deindustrijalizacija 20, 145
de Jouvenel, B. 74
demokracija 12, 81, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 99, 106, 109, 127, 180, 182, 185
Dimitrovska Andrews 168
društvena kretanja 10
društveni akteri 11, 12, 14, 33, 66, 69, 73, 84, 110, 111, 173
društveni odnosi 31, 83
država 24, 34, 59, 62, 83, 88, 89, 90, 94, 102, 105, 106, 107, 108, 164, 177, 185
Dubrovnik 91
Durkheim, Emile 25, 71
Dvornik, Srđan 93, 94

E

elitizacija 91

F

Fligstein N. 73
 Foucault, Michell 10, 66, 67, 74, 75, 76,
 77, 78, 80, 81
 Friedman, J. 29

G

gentrifikacija 44, 63, 167
 Giddens, Anthony 10, 19, 20, 21, 25,
 48, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79,
 80, 93, 102, 106
 Gilli 16
 globalizacija 11, 24, 25, 26, 32, 113

H

Habermas, Juergen 58, 72
 Hall, P. 29
 Harvey, D. 23, 34, 85
 Held 58
 Hemmati 33
 Hobbes, Thomas 73
 Hodžić 94
 Horvatinčić, Tomo 96, 97, 105, 131
 Horvat, Srećko 116
 Howard, E. 164
 Hržić, M. 118, 135
 Hume, David 77

I

identitet 31
 društveno-biološki 85
 grada 47, 99, 140, 166, 167
 grada 135
 gubitak 11
 gubljenje 135
 izgradnja 84
 lokalni 84, 85, 135
 narušavanje 166
 nestanak 181
 nova forma 124
 očuvanje 161, 176, 185
 pojedinca 32, 81
 pokreta 84
 povijesni 47, 146, 162

promjene 175
 prostora 135, 140, 166
 prostorni 11
 razvojni 160
 redefinicija 99
 reflektivnost 73
 specifičnost 163
 stratejski 160
 stvaranje 124
 tradicionalni 166
 uništavanje 110
 u umreženom društvu 84
 zadržavanje 113

infrastruktura 91, 120
 izazovi urbanizacije 20

J

Jacobs 52
 Jakob 52
 javna politika 83
 javni interes 50, 57, 58, 82, 85, 102,
 104, 105, 111, 134, 144, 152, 153,
 157, 159, 161, 162, 165, 173, 175,
 177, 180, 181, 182, 185, 187
 javni prostor 44, 58, 63, 82, 83, 96, 110,
 117, 124, 125, 126, 127, 129, 131,
 137, 141, 142, 145, 158, 175, 177,
 180, 187
 javno-privatno partnerstvo 162

K

kapitalizam 23, 24, 31, 32, 65, 84, 100,
 105, 145
 Kohn 127
 konzumerizam 123, 124, 126, 138, 139
 korupcija 100
 kreativni model grada 52
 Kvaternikov trg 82, 114, 129, 188

L

Le Corbusier 55
 Lefebvre 23
 Leitmann 13
 liberalizam 30, 185

- Locke, John 73
 lokalna uprava 49, 160
 London 20, 29, 30, 48, 50, 51, 119, 142, 161, 174
 Lynch, K. 10
 Ljubljana 41, 113
- M**
- Machiavelli, Nicolo 73
 Maretić 127
 Marx, Karl 69
 Maxwell 15
 McKenzie, R. D. 21
 McLuhan, Marshall 11
 Merlau-Ponty, M. 11
 Muers 86
 multipleksi 28
 Mumford, L. 164
- N**
- neboderi 24, 115, 116
 ne-mjesta 124
 ne-mjesto 32, 125
 neoliberalizam 12, 31, 94, 125, 165
 nevladine organizacije 33, 92, 93, 101, 103, 106, 107, 109, 173
 New York 20, 29, 30, 52, 117, 139
 Nietzsche, Friedrich 73, 76
- O**
- odnosi moći 12, 87, 111, 185
- P**
- Pariz 20, 119, 174
 Park, R. E. 21
 Parsons, Talcott 10, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 77, 78, 102, 104, 194
 participacija građana 49, 93
 Pegan 154, 159
 Petovar 99
 Pichler-Milanović 168
 planiranje 12, 13, 14, 16, 17, 38, 41, 43, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 66, 82, 85, 87, 88, 90, 91, 99, 101, 103, 104, 105, 108, 110, 111, 117, 118, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 188
 grada 10
 urbanističko 9
 podzemne garaže 9, 12, 17, 28, 90, 94, 111, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 175, 176, 183
 Poljanec-Borić, Saša 167
 poslovni neboderi 9, 51, 114, 116, 117, 118, 120, 136, 137
 poslovni tornjevi 12, 17, 28, 111, 132, 135, 136, 144, 188
 povijesne jezgre 44, 47, 99, 113, 143, 146, 158
 Pravo na grad 34, 85, 97
 Prijčić-Samaržija 76, 77
 privatizacija 94, 109, 125, 127, 132, 133, 179
 privatno-javno partnerstvo 110
 prometna zagušenja 141
 pseudo-javni prostor 127
- R**
- Razvojna strategija grada Zagreba 40
 Reid, T. 77
 Rijeka 91, 160, 161
 Rim 30
 Ritzer 32, 66, 69
 Rogić 101, 109
 Rousseau, Jean Jacques 73
- S**
- Sarajevo 41, 113
 Sassen, S. 9, 11, 29, 30, 33, 34, 99
 Seferagić, Dušica 37, 88
 Shils, E. A. 67
 siromaštvo 13, 20, 139

Skopje 41, 113
slučaj Cvjetnog trga 44
Smith 45
socijalna struktura 53, 163, 180
specifičnost identiteta 29
Spencer, Herbert 17, 25
Split 91, 161
Stanković 100
stare jezgre 127
Strauss 17
Stryker 152
suburbanizacija 43
Svirčić Gotovac 35, 37, 44, 63, 96

Š

Šušnjić 124

T

Tirana 113
Toer, P. A. 138
Tokio 19, 20, 29, 31
Tönnies, F. 25
Touraine 84
Touraine, A. 65
tranzicija 12, 22, 35, 87, 91, 94, 99, 125
trg 81
trgovački centri 9, 12, 17, 28, 32, 44,
94, 111, 114, 120, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 131, 132, 135,
138, 139, 140, 141, 143, 144, 145,
175, 176, 183, 188
Turkulin, M. 118

U

urbana obnova 9, 17, 43, 44, 45, 46, 48,
49, 50, 60, 61, 62, 63, 66, 87, 108,
114, 131, 135, 144, 146, 169, 174,
185
“urbanizam unazad” 141, 142

V

Varaždin 160
Varšava 119

Vresk 20, 37, 120

Vujošević 58, 59

W

Waters 24

Weber, Max 25, 65, 66, 69, 71, 74, 81

Werlen, B. 66

Wirth 22

Wirth, L. 10, 21, 22, 23

Z

Zelena akcija 85, 97, 130

Ž

životni okoliš 12

Županov, Josip 109, 154

Summary

In the context of post-socialism and social transition, affected by various types of social actors, Croatia is, just like a lot of other transition countries, experiencing a number of changes in its social structure and its space. The book presents a critical analysis of theoretical concepts within contemporary urban sociology which help explain the process of urban renewal and its existing practices in the city of Zagreb. The main types of urban transformations (urban renewal, revitalization, regeneration, reconstruction and urban planning) and urban actors (professional, economic, political, civil) are conceptualized and operationalized. "Transitional" aspects of urban renewal are analysed on the example of high business towers, shopping malls and underground garages. The research has been carried out using the method of semi-structured interviews with different professional actors: sociologists, architects, anthropologists, ethnologists, art historians, geographers, traffic engineers, economists and lawyers. The latest changes in the urban context of transitional Zagreb are examined in comparison with time periods in the past in terms of new actors, their dynamics, political and economic power and area of activity. Some guidelines for urban planning and renewal of Zagreb are pointed out which should be followed in the future. The hypothesis about the four main types of actors and their activities in Zagreb has been confirmed as well as the role of the individual building investor whose area or range of activity have not yet been completely defined and regulated. Research results indicate that there is no real urban renewal (regeneration, revitalization and reconstruction) in Zagreb. There is only random, incomplete and unplanned construction in certain parts of the city.

Key words: Croatia, urban actors, urban renewal, urban transformations, urban planning, business towers, shopping centres, Zagreb.

O autorici

Dr. sc. **Jelena Zlatar** (Zagreb, 1982.) upisuje dvopredmetni studij sociologije i filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2000., a 2004. i jednopredmetni studij sociologije. Nakon diplomiranja 2006. zapošljava se u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Radi u grupi za sociologiju sela, grada i prostora. Doktorirala je 2012. na Sveučilišnom poslijediplomskom doktorskom studiju sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s tezom naslova "Utjecaj društvenih aktera na urbane transformacije i obnovu Zagreba nakon 2000. godine".

Jelena Zlatar
URBANE TRANSFORMACIJE SUVREMENOG ZAGREBA
Sociološka analiza



Nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
web: www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Vladimir Filipović

Grafički urednik
Nenad B. Kunštek

Lektura
Sara Bertičević

Dizajn naslovnice
Ivan Selak

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
listopad 2013.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem .